

นาย อดิสร (พ.ศ. ๒๕๐๕)

ความคิดทางการเมืองของ ปรีดี พนมยงค์ ในช่วงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองปี ๒๔๗๕

โดย ทิพวรรณ เจียมธีรสกุล

ประวัติและการศึกษาในเบื้องต้น (พ.ศ. ๒๔๔๓-๒๔๖๓)

ปรีดี พนมยงค์ เกิดเมื่อวันที่ ๑๑ พฤษภาคม พ.ศ.๒๔๔๓ ณ บ้านหน้าวัดพนมยงค์ ตำบลท่าवासกรี อำเภอรุงเกล้า จังหวัดพระนครศรีอยุธยา เป็นลูกคนที่สองของนายเสียง กับนางลูกจันทน์ พนมยงค์ มีพี่น้องทั้งหมด ๘ คน เป็นชาย ๔ คน และเป็นหญิง ๔ คน^๑ บิดาประกอบอาชีพกสิกรรมทำนา นายเสียง พนมยงค์ บิดาของปรีดี เป็นชาวอำเภอรุงเกล้า เกิดที่บ้านหน้าวัดพนมยงค์ ตำบลท่าवासกรี อำเภอรุงเกล้า เช่นเดียวกัน ส่วนบิดามารดาของนายเสียงคือ ปู่และย่าของปรีดีนั้นชื่อ นายเกิด และนางคุ่ม พนมยงค์ ทั้งสองเป็นผู้มีรายได้ จัดอยู่ในฐานะคหบดี ซึ่งปรีดีได้เล่าว่า

เมื่อเริ่มจำความได้ก็เห็นเคหสถานของครอบครัวที่ตกทอดมาจากปู่ย่า ซึ่งแสดงว่าเป็นครอบครัวที่สมัยนั้นเรียกกันว่า “ผู้มีอันจะกิน” เปรียบเทียบได้กับการแบ่งชนชั้นที่สมัย

นายเสียง พนมยงค์

๑. กลุ่มวิจัยประวัติศาสตร์ธรรมศาสตร์ สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, “ปรีดี พนมยงค์” ชีวิตและงาน พ.ศ.๒๔๔๓-๒๕๒๖” ใน *ธรรมศาสตร์ ๔๙* (กรุงเทพ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๒๖) หน้า ๗๙

ใหม่เรียกว่า “นายทุนชั้นกลาง” แต่ปู่ย่าผมมิใช่นายทุนสมัยใหม่ (Modern Capitalist) หากเป็นนายทุนตามวิธีการผลิตศักดินา (Feudal mode of production) จึงเข้าลักษณะเป็น “คหบดี” ตามวิธีแบ่งวรรณะสมัยศักดินา ปู่ย่าผมมีบุตรชายหญิงหลายคน ซึ่งได้รับส่วนแบ่งมรดกไปประกอบอาชีพ บางท่านรักษารฐานะคหบดีไว้ได้ บางท่านก็ขาดทุนตกเป็นผู้มีทุนน้อย ส่วนบิดาผมเลือกอาชีพทำนาจึงประสบชะตากรรมอย่างชาวนา ซึ่งกระทบถึงความเป็นอยู่ของครอบครัว” และปริทัศน์ได้เล่าถึงฐานะและประวัติของครอบครัวว่า

นายเสียง บิดาปริทัศน์นั้นไม่ชอบรับราชการ เพราะนายเสียงชอบผจญภัย ดังนั้นภายหลังที่แต่งงานกับแม่ของปริทัศน์ มีบุตรหัวปีแล้ว นายเสียงจึงไปทำป่าไม้ที่บริเวณพระพุทธบาท ถิ่นที่มีไข้ป่าชุกชุม สมัยนั้นการทำป่าไม้ไม่คุ้มกับการต้องป่วยไข้ จึงได้เปลี่ยนไปทำนาที่ทำหลวง ซึ่งญาติผู้ใหญ่อันดับอาผู้หนึ่ง ชื่อ ผึ้ง (ขุนประเสริฐ) เป็นผู้มีส่วนหลักฐานในตำบลนั้น สมัยนั้นยังไม่มีรถชลประทาน ฝนแล้งติดต่อกัน ๒ ปี ทำนาไม่ได้ผล นายเสียงจึงไปปรับทุกข์กับ

เจ้าคุณไชยวิชิตฯ(นาค)” ถึงการจะหางานทำเพื่อเลี้ยงชีพและครอบครัว ท่านเจ้าคุณได้ลาออกจากราชการไปก่อนแล้วหลายปี จึงแนะนำว่า นายเสียงชอบผจญภัย จึงควรไปบุกเบิกที่บริเวณชายอำเภออุทัย ซึ่งสมัยนั้นเป็นทุ่งร้างให้ชวนนายฮ้อพี่ชายนายเสียงไปด้วย แต่ท่านจะให้คุณแดง (ต่อมารับราชการเป็นหลวงปราณีต โยธาภิจ) บุตรชายของท่าน ที่เป็นหนุ่ม ออกไปบุกเบิกไล่ช้างด้วยแล้วก็แบ่งที่บุกเบิกให้ระหว่างกัน สามท่านตกลงตามคำแนะนำของท่านเจ้าคุณ เมื่อบุกเบิกต่อสู่ช้างจนโขลงช้างถอยออกจากบริเวณนั้น แล้วก็แบ่งที่บุกเบิกระหว่างกัน คุณแดงจับจองแถวลำแดง นายฮ้อกับนายเสียงจับจองแถวลำชะแมก แต่ช้างก็ยังรบกวนอยู่เสมอ โดยเฉพาะเมื่อข้าวออกรวงออกงาม ช้างก็พากันมาทั้งโขลงกินข้าวที่เพาะปลูกไว้ ต่อมาราชการได้ตั้งอำเภอวังน้อยขึ้น จึงโอนบริเวณลำแดงและลำชะแมก ซึ่งเดิมอยู่เขตอำเภออุทัยนั้นขึ้นกับอำเภอวังน้อย

เมื่อ บริษัทขุดคลองคูนาสยาม ได้ขุดคลองมาถึงบริเวณที่คุณแดง นายฮ้อ นายเสียงบุกเบิกจับจองไว้ ในสัมปทานที่รัฐบาลให้แก่

๑. ปริทัศน์ พนมยงค์, ประสบการณ์และความเห็นบางประการของรัฐบุรุษอาวุโส ปริทัศน์ พนมยงค์, อาจารย์ฉัตรทิพย์ นาถสุภา สัมภาษณ์รัฐบุรุษอาวุโส ปริทัศน์ พนมยงค์ เมื่อวันที่ ๑๐ เมษายน พ.ศ. ๒๕๒๕ (กรุงเทพฯ : โครงการ “ปริทัศน์ พนมยงค์ กับสังคมไทย”, ๒๕๒๖), หน้า ๒๐-๒๑

๒. เจ้าคุณไชยวิชิตฯ (นาค) ที่กล่าวถึงนี้คือ พระยาไชยวิชิตสิทธิสาตรา นามเดิม “นาค” ซึ่งเดิมเคยดำรงตำแหน่งเป็นหลวงวิเศษสาส์นิ ตำแหน่งเป็นผู้ช่วยเสนาทูตประจำกรุงลอนดอน และได้เคยเข้าร่วมกับพระเจ้านั่งงยาเธอ ๓ องค์กับพระวรวงศ์เธอ ๑ องค์ และข้าราชการเสนาทูตสยาม ไปว่ากรุงลอนดอน และที่ประจำกรุงปารีสอีก ๖ ท่าน รวมทั้งสิ้น ๑๑ ท่าน ทำหนังสือกราบบังคมทูลรัชกาลที่ ๕ ขอให้ทรงเปลี่ยนระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบบ “คอนสติติวชันแนลโมนาร์กี” เมื่อหลวงวิเศษสาส์นกลับสยามแล้ว ได้รับราชการในกระทรวงนครบาลและได้รับพระราชทานบรรดาศักดิ์ และตำแหน่งสูงขึ้น จนกระทั่งเป็นพระยาไชยวิชิตสิทธิสาตรา ผู้รักษากรุงเทพฯ พระยาไชยวิชิตสิทธิสาตรา นี้มีความสัมพันธ์เป็นญาติกับนายเสียง พนมยงค์ ทั้งนี้เพราะมารดาของพระยาไชยวิชิตฯ เป็นพี่น้องร่วมบิดามารดาเดียวกับนายเสียง และพระยาไชยวิชิตฯ นี้ยังมีบุตรคนหนึ่งชื่อ พระยาชัยวิชิตวิศิษฏ์ธรรมธาดา (ข้า ณ ป้อมเพชร์) ซึ่งเป็นบิดาของท่านผู้หญิงพูนศุข พนมยงค์ ภรรยาของปริทัศน์ พนมยงค์

บริษัทนั้นมีความว่า ถ้าบริษัทได้ขาดคลองไปถึง ที่ใด ก็ให้ถือบริเวณ ๔๐ เส้น ตั้งแต่ฝั่งคลอง แต่ละฝั่งเป็นของบริษัทนั้น แต่บริษัทก็ให้สิทธิ แก่ผู้จับจองไว้ก่อนแล้วที่เสียค่าขาดคลองใน อัตราไร่ละ ๔ บาท เพื่อได้กรรมสิทธิ์ในที่ดินที่ จับจองไว้ก่อนนั้น เจ้าคุณกรุงพระยาไชยวิชิตฯ (นาค) ในนามคุณแดงกับนายชั้น นายฮ้อ นาย เสียง จึงต้องเสียเงินให้บริษัทคนละ ๒๐๐ ไร่ บิดาผมจึงได้มีที่ดินอยู่ที่นั่น แต่ว่านาตั้ง ๒๐๐ ไร่ ทำนาคนเดียวก็ไม่ไหว ก็ให้เขาเช่าไปบาง ปี ที่แรกก็ทำนาเอง บิดาผมมีควาย ๕-๖ ตัว ผมยังจำได้ว่าขโมยเอาไปหมดเลย ชาวนาจึง เตือดร้อนหลายอย่างรวมทั้งถูกขโมยควาย^๑

นอกจากนี้ปริทัศน์ได้กล่าวว่า จากการที่ต้น เกิดในครอบครัวชาวนา แม้ว่าจะเป็นครอบครัว ชาวนาที่มีฐานะพอสมควร ก็มีสวนทำให้ตนได้ เห็นสภาพความเป็นอยู่ในชนบทและความ อัดคัดขัดสนของชาวนาโดยทั่วไป ซึ่งปริทัศน์ได้ กล่าวไว้ว่า “ผมประสบพบเห็นความอัดคัดขัดสน ของบิดามารดา และเมื่อไปอยู่กับบิดาก็พบเห็น ความอัดคัดของชาวนาทั่วไป” และ “ปริทัศน์ก็ มีความคิดต่างๆในการทำนาของบิดา บิดาผม”^๒ แม้ว่านายเสียง บิดาของปริทัศน์จะเป็น ผู้สนับสนุนการกสิกรรมและการทำนาเป็นอย่างมาก แต่นายเสียงก็นิยมส่งเสริมให้บุตรได้รับการศึกษาดังที่เจ้าพระยาอมราช (ปั้น สุขุม) ได้กล่าวถึงนายเสียงไว้ว่า

นายเสียง พนมมรงค์ เป็นผู้ที่สนใจใน

กสิกรรม และที่สนใจที่สุดก็คือ การทำนา ดู เหมือนกับว่าพบกับข้าพเจ้าที่ไร ที่จะไม่พูดเรื่อง ทำนาเป็นไม่มี แต่ถึงว่าจะฝึกฝอยอยู่กับการทำ นามากก็จริง นายเสียง พนมมรงค์ มิได้ละเลย ที่จะสงเคราะห์และให้การศึกษากับบุตรเลย พยายามส่งบุตรเข้าเรียน ศึกษาในชั้นต้น เมื่อ ยังเยาว์อยู่ก็ได้เรียนในโรงเรียนที่ใกล้บ้าน ครั้นโตขึ้น ก็ส่งลงมาอยู่กับญาติ และศึกษาเล่า เรียนในโรงเรียนกรุงเทพฯ ทำดังนี้นับว่าได้ ผลดีสมความประสงค์ เป็นอันว่านายเสียง พนมมรงค์ ได้กระทำหน้าที่เป็นบิดาที่ดี และ ตั้งใจสงเคราะห์บุตรตามธรรมเนียม^๓

ดังนั้น ปริทัศน์จึงได้รับการส่งเสริมให้ได้รับ การศึกษาเป็นอย่างดี ปริทัศน์เริ่มเรียนหนังสือ ครั้งแรกเมื่ออายุ ๕ ขวบ ที่โรงเรียนบ้านครูแสง ซึ่งเป็นโรงเรียนใกล้บ้าน แล้วได้ย้ายไปเรียน ต่อที่บ้านหลวงปราณีฯ (เปี่ยม) ที่อำเภอท่าเรือ เมื่ออ่านออกเขียนได้แล้ว ได้เข้าเรียนต่อที่ โรงเรียนวัดรวก ซึ่งสมัยนั้นเป็นโรงเรียนรัฐบาล ประจำอำเภอท่าเรือ สอบไล่ได้ชั้น ๑ แห่ง ประโยค ๑ ตามหลักสูตรกระทรวงธรรมการ สมัยนั้น ที่จำแนกการศึกษาสามัญออกเป็น ๓ ประโยคๆละ ๔ ชั้น แล้วในเวลานั้นกระทรวง ธรรมการได้จัดหลักสูตรใหม่ จำแนกการศึกษา เป็นชั้นมูล ชั้นประถม และชั้นมัธยม ปริทัศน์จึง ย้ายไปเรียนต่อที่โรงเรียนวัดศาลापูน อำเภอ กรุงเก่า จนสอบไล่ได้ประถม บริบูรณ์ตาม หลักสูตรใหม่^๔ ในปี ๒๔๕๔ บิดามารดาจึงส่ง

๑. เสียง พนมมรงค์, ประสบการณ์และความเห็นบางประการ..., หน้า ๒๒-๒๔

๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๑-๒๓

๓. ปริทัศน์ พนมมรงค์, ประสบการณ์และความเห็นบางประการ..., หน้า ๑๗

๔. ปริทัศน์ พนมมรงค์, ชีวิตประวัติย่อของนายปริทัศน์ พนมมรงค์ (ปารีส, ๒๕๒๕) หน้า ๒

เข้ามาเรียนต่อในกรุงเทพฯ ที่โรงเรียนวัดเบญจมบพิตร โดยได้พำนักอยู่กับพระภิกษุแห่งวัดนั้น ปรีดีได้เรียนอยู่ที่วัดเบญจมบพิตรเพียงปีเดียว เมื่อสอบไล่ได้ชั้นมัธยมเตรียมที่โรงเรียนวัดเบญจมบพิตร แล้วได้ย้ายกลับไปเรียนต่อที่โรงเรียนตัวอย่างมณฑล กรุงเทพฯ จนสอบไล่ได้ชั้นมัธยม ๖ (ซึ่งเป็นชั้นสูงสุดสำหรับหัวเมืองในเวลานั้น) เมื่อปี ๒๔๕๗ อายุได้ ๑๔ ปี เมื่อเริ่มปี ๒๔๕๘ บิดามารดาได้นำเข้ามาอยู่ในกรุงเทพฯ อีกครั้งหนึ่ง โดยได้ฝากให้อยู่ในความอุปการะของพระวิจิตรมนตรี (สุด กุณฑลจินดา) และต่อมาได้ย้ายไปอยู่ในความอุปการะของมหาอำมาตย์ตรี พระยาชัยวิชิตวิศิษฎ์ธรรมธาดา (ข้า ณ ป้อมเพชร์) ซึ่งเป็นญาติผู้ใหญ่^๑

ปรีดีได้เข้าเรียนต่อที่โรงเรียนสวนกุหลาบ แต่เรียนอยู่เพียง ๖ เดือนก็ลาออก และกลับไปอยู่กับบิดา ในเวลานั้น ปรีดีมีอายุเพียง ๑๕ ปีเศษ ซึ่งปรีดีได้เล่าไว้ในเวลาต่อมาว่า

“เวลานั้น ผมสำเร็จมัธยม ซึ่งเขาถือว่าบริบูรณ์แล้ว ตามปกติเข้าเรียนที่ไหนก็ได้แต่ผมอายุ ๑๕ เศษ จะเข้าเรียนรัฐประศาสนศาสตร์ไม่ได้ ผมก็ออกไปอยู่นา ตอนนี้ได้ประโยชน์เมื่ออายุ ๑๗-๑๘ จึงเข้าเรียนกฎหมาย”^๒

ในปี ๒๔๖๐ เมื่อปรีดีมีอายุ ๑๗ ปีแล้ว จึงได้เข้าศึกษาต่อที่โรงเรียนกฎหมายกระทรวงยุติธรรม และได้ศึกษาภาษาฝรั่งเศสที่เนติบัณฑิตยสภา โดยอาจารย์เลเดแกร์ (E.LADEKER) ที่ปรึกษาศาลต่างประเทศเป็นผู้สอน ปรีดี

ได้ใช้เวลาศึกษากฎหมาย ๒ ปีเศษ ก็สอบไล่วิชากฎหมายชั้นเนติบัณฑิตได้ในปี ๒๔๖๒ ซึ่งในเวลานั้นมีอายุเพียง ๑๙ ปีเศษ จึงยังเป็นเนติบัณฑิตไม่ได้ เพราะอายุยังไม่ครบ ๒๐ ปี บริบูรณ์ตามข้อบังคับสมัยนั้น ต้องรอจนมีอายุครบ ๒๐ ปีบริบูรณ์ ในปี ๒๔๖๓ จึงได้เป็นสมาชิกสามัญแห่งเนติบัณฑิตยสภา”

ช่วงระยะเวลาที่ปรีดีศึกษาอยู่ในประเทศไทยนี้ ปรีดีได้เล่าว่า ตนได้เรียนรู้ และค่อยๆ เกิดจิตสำนึกเห็นสมควรเปลี่ยนแปลงการปกครองของพระเจ้าแผ่นดินเหนือกฎหมาย มาเป็นพระเจ้าแผ่นดินอยู่ใต้กฎหมายตามลำดับ คือ

๑. ขณะที่ปรีดีเรียนอยู่ในชั้นประถมนั้น เคยได้ยินบิดาสอนตนกับชวานาที่ปรับทุกข์ถึงความเดือดร้อนในการทำมาหากิน บิดาได้บอกแก่ชวานานั้นๆ ถึงการที่ท่านได้ยินเจ้าคุณเล่าให้ฟังว่าที่อังกฤษมีสภาผู้แทนราษฎร คือสภาที่ราษฎรเลือกผู้แทนไปประชุม ผู้ใดมีความทุกข์ร้อนอย่างไร ก็แจ้งแก่ผู้แทนของตนไปขอร้องรัฐบาลได้ ขณะนั้นปรีดียังเด็กอยู่มาก จึงไม่สนใจเรื่องนี้ พอจำได้แค่กลางๆ เท่านั้น

๑.๑ ต่อมาเมื่อปรีดีได้เข้าเรียนในชั้นมัธยม ซึ่งต้องเรียนภูมิศาสตร์กว้างขวางขึ้นบ้าง รวมทั้งประวัติศาสตร์ของทั้งโลกโดยสังเขป ครูสอนว่า แบบการปกครองประเทศแยกออกเป็น ๓ ชนิด คือ

๑. พระเจ้าแผ่นดิน อยู่เหนือกฎหมาย เรียกว่า ‘สมบูรณาญาสิทธิราชย์’

๑. ไสว สุทธิพิทักษ์, ดร.ปรีดี พนมยงค์, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ : บพิธการพิมพ์, ๒๕๒๖) หน้า ๖-๗

๒. ปรีดี พนมยงค์, ประสบการณ์และความเห็นบางประการ..., หน้า ๓๖

๓. ปรีดี พนมยงค์, ชีวิตประวัติย่อของนายปรีดี พนมยงค์, หน้า ๒

๒. พระเจ้าแผ่นดิน อยู่ใต้กฎหมาย การปกครองแผ่นดิน

๓. ราษฎรเลือกตั้งขึ้นเป็นประมุข เรียกว่า ‘รีพับลิก’ (สมัยนั้นแปลเป็นไทยว่า ‘ประชาธิปไตย’ ต่อมาภายหลังพ.ศ. ๒๔๗๕ จึงแปลคำว่า ‘รีพับลิก’ เป็นภาษาไทยว่า ‘สาธารณรัฐ’) มีคณะเสนาบดี การปกครองประเทศตามความเห็นชอบของสภาผู้แทนราษฎร ปรีดีจึงทราบวิธีการปกครองจากหัวข้อย่อๆ นั้น

๑.๒ ครั้นถึง ร.ศ. ๑๓๐ คือ พ.ศ. ๒๔๕๕ มีเหตุการณ์สำคัญ ๒ ประการเกิดขึ้นที่ทำให้ปรีดีสนใจเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงการปกครองของพระเจ้าแผ่นดินเหนือกฎหมาย คือ

๑. นสพ. ลงข่าวตื่นเต้นติดต่อกันถึงสงครามในประเทศจีน ระหว่างฝ่ายเก๊กเหม็ง ภายใต้การนำของซุน ยัต เซ็น กับฝ่ายกษัตริย์ราชวงศ์แมนจู ครูบางท่านที่ก้าวหน้าได้ติดตามข่าว และเอามาวิจารณ์ให้นักเรียนฟังว่าวันไหนฝ่ายใดชนะฝ่ายใดแพ้ ซึ่งทำให้ปรีดีและนักเรียนที่สนใจ เกิดสนุกกับข่าวนั้น ฝ่ายพวกจีนเก๊กเหม็งที่อยู่ยงยากได้ใช้วิธีโฆษณา โดยเช่าห้องไว้หลายห้องไว้เป็นห้องอ่านหนังสือ มีภาพพิมพ์จีน เพื่อแจกจ่ายแก่ผู้สนใจ ส่วนจิ๋วที่คิดปิ่นจีนแสดงประจำที่วัดเชิง (วัดพนัญเชิง) นั้น ก็เปลี่ยนเรื่องเล่นใหม่ให้สมกับสมัย คือ เล่นเรื่อง กองทหารเก๊กเหม็งรบกับกองทหารกษัตริย์ จึงทำให้คนดูเห็นเป็นการสนุกด้วย ต่อมาในไม่ช้าความปรากฏว่า ฝ่ายกษัตริย์แห่งราชวงศ์แมนจูต้องพ่ายแพ้ ครูที่ก้าวหน้าจึงพูดเปรยๆ กับปรีดีว่า ระบบสมบูรณาฯ ก็สิ้นไปแล้วในจีน ยิ่งเหลือแต่รัสเซียกับเมืองไทย

เท่านั้น ครูไม่รู้วาระบบสมบูรณาฯ ใน ๒ ประเทศนี้ ประเทศใดจะสิ้นสุดก่อนกัน

๒. ต่อมาปลายปี ร.ศ. ๑๓๐ ก็มีข่าวแพร่ไปถึงบ้านปรีดีที่อยู่ชานเมืองว่า นายทหารจำนวนหนึ่งกับพลเรือนอีกบางส่วน ได้เตรียมการเปลี่ยนแปลงการปกครองระบบสมบูรณาฯ เพื่อให้มีการปกครองแบบกษัตริย์ภายใต้กฎหมาย แต่ยังไม่ทันลงมือกระทำก็ถูกรัฐบาลจับกุม ส่งศาลพิเศษพิจารณาคดีตัดสินลงโทษขนาดหนัก ปรีดีสนใจในข่าวนี้นี้มาก เพราะเห็นว่าเมืองไทยก็มีคณะ ร.ศ. ๑๓๐ รักษาดีกล้าหาญเตรียมการเลิกระบบสมบูรณาฯ หากแต่มีคนหนึ่งในขณะนั้นทรยศนำความไปแจ้งแก่รัฐบาล ปรีดีจึงพยายามสอบถามแก่ผู้รู้เรื่องเพื่อทราบเรื่องของคณะ ร.ศ. ๑๓๐ ด้วยความสนใจมาก

๒. ต่อมาระหว่าง พ.ศ. ๒๔๕๘-๒๔๕๙ ปรีดีได้ออกไปช่วยบิดาทำนา ก่อนที่จะเข้าโรงเรียนกฎหมาย กระทรวงยุติธรรม... ปรีดีได้สัมผัสกับภาวะความเป็นอยู่ตามความเป็นจริง อันเป็นบทเรียนให้ปรีดีทราบความยากลำบาก อัดคัดขัดสนของชาวนา อาทิ... ปรีดีจึงระลึกถึงคำสอนของพระครู และเหตุการณ์ต่างๆ ดังกล่าวในข้อ ๑.๑ และข้อ ๑.๒ นั้นว่า ถ้าเมืองไทยมี parliament คือ สภาที่ราษฎรเลือกผู้แทนไปประชุมเพื่อเรียกร้องรัฐบาลให้บำบัดทุกข์บำรุงสุขของราษฎรได้แล้ว ก็จะไม่เกิดความเดือดร้อนของราษฎรได้*

นอกจากนี้ ปรีดียังได้เล่าว่าในช่วงที่ศึกษากฎหมายอยู่ที่โรงเรียนกฎหมาย กระทรวงยุติธรรมนั้น ปรีดีได้เรียนรู้ถึงปัญหาความไม่

๑. ปรีดี พนมยงค์, ประสบการณ์และความเห็นบางประการ..., หน้า ๓๔-๓๕

เสมอภาคระหว่างบุคคลและสิทธิพิเศษของบุคคลบางจำพวก ซึ่งปรีดีได้กล่าวไว้ว่า

ในปี พ.ศ.๒๔๖๐ ปรีดีได้เป็นนักเรียนกฎหมาย กระทรวงยุติธรรม แม้ว่าสมัยนั้นโรงเรียนกฎหมายได้สอนวิชากฎหมายแพ่งและกฎหมายอาญา ซึ่งเป็นประเภทกฎหมายเอกชนนั้นเป็นส่วนใหญ่ แต่ในวิชาพระธรรมนูญ ศาลยุติธรรมและวิชาพิจารณาคriminal และความแพ่งนั้น อาจารย์ผู้สอนก็ต้องกล่าวถึงบุคคลที่มีสิทธิพิเศษนอกอำนาจศาลยุติธรรมสำหรับพลเมืองส่วนมาก คือ

๑. พระบรมวงศานุวงศ์ตั้งแต่หม่อมเจ้าขึ้นไปนั้น ถ้าทรงกระทำความผิดอาญาก็เป็นอำนาจของศาลรับสั่งกระทรวงวังที่จะพิจารณาและนำความเห็นกราบบังคมทูลขอพระบรมราชวินิจฉัย จึงต่างกับพลเมืองไทยส่วนมากที่ขึ้นต่อศาลอาญา ถ้าในหลวงทรงวินิจฉัยว่าเจ้านายองค์ใดทรงกระทำความผิดความอาญา เจ้านายองค์นั้นก็ถูกขังในที่แห่งหนึ่งของกระทรวงวัง เรียกว่า ‘สนม’ ไม่ใช่เรือนจำและไม่ต้องถูกใส่โซ่ตรวน เพียงแต่เจ้าหน้าที่เอาตรวนใส่พาน ไว้ในห้องขังนั้น

๒. คนสัญชาติในบังคับต่างประเทศที่มีสัญญา ไม่เสมอภาคกับสยามนั้น มีสิทธิพิเศษในทางอาญาและแพ่ง คือ ถ้าทำผิดในทางแพ่งหรืออาญา ศาลยุติธรรมไม่มีอำนาจชำระ ผู้เสียหายและอัยการต้องฟ้องผู้กระทำผิดนั้นต่อศาลกงสุลของชาติต่างประเทศนั้น ๆ นอกจากชาวยุโรปและชาวญี่ปุ่นแล้ว มีชาวเอเชียแห่งอาณานิคมของฝรั่งเศสที่ญี่ปุ่นได้สิทธิพิเศษเช่นนั้น ส่วนคนจีนหลายคนก็เห็นว่าได้ประโยชน์

จากการเป็นคนในบังคับต่างประเทศนั้น ก็หาทางเป็นคนในบังคับต่างประเทศนั้นด้วย...^๑

ในเรื่องสิทธิพิเศษของบุคคลบางจำพวกที่ปรีดีได้ศึกษาที่โรงเรียนกฎหมาย ตามที่ปรีดีได้กล่าวไว้ นั้น คงมีส่วนทำให้ปรีดีได้เห็นถึงปัญหาความไม่เสมอภาคระหว่างบุคคลต่าง ๆ โดยเฉพาะระหว่างราษฎรสามัญกับพระบรมวงศานุวงศ์ และเห็นถึงปัญหาเรื่องสิทธิสภาพนอกอาณาเขต ซึ่งเป็นการจำกัดอำนาจอธิปไตยของไทยในเวลานั้น ซึ่งในปัญหาเหล่านี้ ปรีดีอาจมีความคิดและความสนใจอยู่ก่อนที่จะไปศึกษาต่อที่ประเทศฝรั่งเศส และภายหลังจากที่สำเร็จการศึกษา และได้เป็นอาจารย์สอนกฎหมายที่โรงเรียนกฎหมายนี้ในเวลาต่อมา ปรีดีก็ได้สอนให้เห็นถึงปัญหาสิทธิพิเศษของบุคคลบางจำพวก และปัญหาสิทธิสภาพนอกอาณาเขตของไทยไว้ด้วยใน “คำอธิบายกฎหมายปกครอง” และ “คำอธิบายกฎหมายระหว่างประเทศ” ซึ่งจะกล่าวต่อไป

ในช่วงปี ๒๔๖๐-๒๔๖๑ ที่ปรีดีเป็นนักกฎหมายที่โรงเรียนกฎหมาย กระทรวงยุติธรรม ปรีดีนอกจากจะศึกษาวิชากฎหมายตามปกติแล้ว ยังได้ทำงานเป็นเสมียนสำนักงานทนายความพระวิชิตมนตรี (สุด กุณฑลจินดา) ซึ่งเป็นอดีตอธิบดีศาล มณฑลชุมพร อดีตผู้ช่วยเจ้ากรมพระธรรมนูญทหารบก และต่อมาในปี ๒๔๖๒-๒๔๖๓ ได้รับราชการเป็นเสมียนโทกรมราชทัณฑ์

นอกจากนี้ ในปี ๒๔๖๒ ก่อนหน้าที่ปรีดีจะสำเร็จเป็นเนติบัณฑิตสยาม และมีอายุเพียง ๑๙ ปี ปรีดีได้เป็นทนายความว่าความอยู่คดี

๑. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙

หนึ่งซึ่งสร้างชื่อเสียงให้กับปรีดีมาก คือคดีที่เรียกชื่อกันในสมัยนั้นว่า “คดีประทุษร้ายส่วนแพ่ง” กล่าวคือ เมื่อ พ.ศ.๒๔๖๑ อัยการสมุทรปราการได้เป็นโจทก์ฟ้องนายลิมซุ่นหงวน เป็นจำเลยในคดีประทุษร้ายส่วนแพ่งว่า เมื่อวันที่ ๑๖ กันยายน ๒๔๖๑ เวลากลางวัน เรือโอ๊ะ ชื่อตงหลี นำเบอร์ ๓๘ ของจำเลย ซึ่งจอดอยู่ในเขตจังหวัดสมุทรปราการ ได้โดนพลับพลาสถานที่ของรัฐบาล ซึ่งตั้งอยู่ริมฝั่งลำน้ำเสียวหายไปเป็นราคา ๖๐๐ บาท โดยความประมาทของจำเลย จึงขอให้จำเลยใช้ค่าเสียหายเป็นเงิน ๖๐๐ บาท ปรีดีซึ่งในเวลานั้นเป็นเรียนนักรกฎหมาย ได้ขออาสาว่าความเป็นทนายแก่ต่างให้นายลิมซุ่นหงวน จำเลย โดยขออนุญาตเป็นพิเศษต่อผู้พิพากษาเจ้าของคดี ทั้งนี้เพราะในเวลานั้น ปรีดียังไม่สำเร็จวิชากฎหมายและยังไม่บรรลุนิติภาวะ ซึ่งมีผู้กล่าวกันว่า การที่ปรีดีนักเรียนกฎหมายที่ยังเรียนไม่จบ และทั้งยังไม่เคยว่าความมาเลยในชีวิต ขอรับอาสาว่าความคดีนี้ ได้ทำให้พวกทนายอาวุโสทั้งหลายในสมัยนั้น ได้พากันยิ้มเยาะและวิพากษ์วิจารณ์ทนายหน้าใหม่นี้ เพราะตามรูปคดีแล้ว มีความรู้สึกกันว่า เมื่อเรือสำเภาของนายลิมซุ่นหงวน จำเลยได้ไปชนพลับพลาที่ประทับของในหลวงเสียวหาย จำเลยอยู่ในฐานะเสียเปรียบมาก จึงหาทนายความที่จะหาญเข้าไปแก้ต่างให้จำเลยได้ยาก แต่ปรีดีได้รับเป็นทนายแก่ต่างให้จำเลย และผลของการเข้าเป็นทนายของปรีดีนี้ ปรากฏว่าในศาลชั้นต้น อัยการโจทก์เป็นผู้ชนะคดี แต่

ภายหลังจากที่ปรีดี ทนายฝ่ายจำเลยได้ยกข้อกฎหมายและข้อเท็จจริงอุทธรณ์คำพิพากษาศาลชั้นต้น ทั้งศาลอุทธรณ์และศาลฎีกาก็พิพากษาต้องกัน ให้ฝ่ายจำเลยเป็นผู้ชนะคดีในที่สุด^๑ ซึ่งปรีดีได้กล่าวถึงคดีนี้ในเวลาต่อมาว่า

ผมในฐานะทนายความต่อสู้ว่า เป็นภัยนอกอำนาจ เวลานั้นยังไม่มีประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ที่ใช้ศัพท์ใหม่ว่า ‘เหตุสุดวิสัย’ ผมจึงต้องใช้ศัพท์เก่าที่ปรากฏในกฎหมายลักษณะเบ็ดเสร็จ อ้างคดีตัวอย่างสมัยพระเอกาทศรถ ในคดีเงินกงแสง ที่ผู้เช่าสำเภาไปค้าขายและถูกพายุลูกอัปมงคลกลางทะเล เจ้าของเรือได้ฟ้องเรียกค่าเสียหาย คดีว่ากันถึงฎีกาต่อพระเอกาทศรถ ซึ่งทรงวินิจฉัยว่าเป็นภัยนอกอำนาจ ผู้เช่าเรือไม่ต้องใช้ค่าเสียหาย”

การที่ปรีดี ซึ่งเป็นนักเรียนกฎหมายและมีอายุเพียง ๑๙ ปี สามารถว่าความคดีซึ่งจำเลยตกอยู่ในฐานะเสียเปรียบมาก ให้จำเลยเป็นฝ่ายชนะคดีได้นี้ ทำให้ปรีดีมีชื่อเสียงจากการเป็นทนายความว่าความคดีนี้มาก แต่คดีนี้ก็ เป็นคดีแรกและคดีสุดท้ายที่ปรีดีได้เป็นทนายว่าความ เพราะต่อมาในเดือนสิงหาคม พ.ศ. ๒๔๖๓ ปรีดีก็ได้รับการคัดเลือกจากกระทรวงยุติธรรมให้ไปศึกษาวิชากฎหมายต่อที่ประเทศฝรั่งเศส

เมื่อกล่าวโดยสรุป สำหรับการศึกศึกษาและความคิดทางการเมืองของปรีดีในช่วงเวลาที่ปรีดีได้ศึกษาอยู่ในประเทศไทยนี้ พอจะกล่าวได้ว่า ปรีดีได้เริ่มเรียนรู้และสนใจปัญหาการ

๑. รายละเอียดคำพิพากษาคดีนี้ ดูใน ปรีชา สุวรรณทัต, “นายปรีดี พนมยงค์ “พลาตีสัย” คำพิพากษาศาลฎีกาที่ ๑๑๕ พ.ศ.๒๔๖๓” ใน ปรีดี พนมยงค์, ประชุมกฎหมายมหาชนและเอกชน, หน้า ๖๓๐-๖๓๒

๒. ปรีดี พนมยงค์, ประชุมกฎหมายมหาชนและเอกชน, หน้า ๖๓๒

เมือง การปกครอง รวมทั้งปัญหาชาวนาอยู่แล้วบ้าง ก่อนที่จะไปศึกษาต่อที่ประเทศฝรั่งเศส โดยอาศัยการศึกษาตั้งแต่ในระดับมัธยม โดยครูที่มีลักษณะก้าวหน้า ซึ่งปริติได้กล่าวว่า “ครูของผมแม้จะเป็นครูบ้านนอก คือ ครูที่อยู่ชนบท ไม่ใช่ครูกรุงเทพฯ แต่ท่านมีลักษณะก้าวหน้า ผมสงสัยว่าท่านได้รับการจัดตั้งจากพวก ร.ศ. ๑๓๐”^๑ และโดยได้รับผลสะท้อนจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองในจีน และเหตุการณ์ ร.ศ.๑๓๐ รวมทั้งการเรียนรู้อิทธิพลทางวัฒนธรรมและการศึกษาที่โรงเรียนกฎหมาย นอกจากนี้ ปริติอาจจะได้รับอิทธิพลทางความคิดที่ต้องการเปลี่ยนแปลงระบบสมบูรณาญา จาก ก.ส.ร.กุหลาบ และเทียนวรรณ^๒ อีกด้วย ดังที่ปริติได้กล่าวถึงบุคคลทั้งสองว่า

เมื่อครั้งข้าพเจ้าเรียนในชั้นมัธยมเบื้องต้นสมัย ๖๐ ปีที่ผ่านมาแล้ว เคยได้ยินและได้อ่าน และได้พบคนธรรมดาสามัญที่มีอายุชราแล้วสองคน คือ ก.ส.ร.กุหลาบ ที่ออกนิตยสาร ‘สยามประเภท’ ที่แค่ไ้ระบบปกครองสมบูรณาญา จนมีผู้ใส่ความว่า ผู้นี้มีจิตฟุ้งซ่าน แต่เมื่อข้าพเจ้าไปพบ ก็ไม่เห็นว่าคุณฟุ้งซ่านอีกคนหนึ่งคือ เทียนวรรณ ซึ่งมีฉายาว่า ‘วรรณนาโภ’ ท่านผู้มีคติประชาธิปไตยมาก ขณะนั้นท่านหนวดขาวแล้ว ประมาณว่าขณะนั้นมีอายุเกือบ ๗๐ ปี ข้าพเจ้าพบที่ตึกแถวใกล้

วัดบวรนิเวศน์ ท่านผู้นี้เคยติดคุกเพราะเขียนหนังสือและโฆษณาที่ขัดแย้งระบบสมบูรณาญา..”

ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่าในช่วงเวลาที่ปริติได้ศึกษาอยู่ที่ประเทศไทยนี้ ปริติได้มีความสนใจในความเป็นไปของบ้านเมือง และได้มองเห็นปัญหาบางประการที่ดำรงอยู่ในเวลานั้น รวมทั้งมีความปรารถนาที่จะแก้ไขปัญหาและสนใจที่จะศึกษาปัญหาเหล่านั้นด้วย เมื่อมีโอกาสไปศึกษาต่อที่ประเทศฝรั่งเศสในเวลาต่อมา ปริติจึงได้ศึกษาและพัฒนาความคิดความเห็นของตนเพิ่มมากขึ้น ซึ่งปริติได้กล่าวในเวลาต่อมาว่า

ผมได้กล่าวแล้วถึงสภาพสังคมไทยที่ผมประสบพบเห็นแก่ตนเองว่า ราษฎรได้มีความอึดคัดขัดสนในทางเศรษฐกิจ และไม่มีสิทธิเสรีภาพ กับความเสมอภาคในทางการเมือง อีกทั้งตกอยู่ภายใต้อิทธิพลและอำนาจของหลายประเทศทุนนิยม ผมได้มีความคิดก่อนที่ได้มาศึกษาในฝรั่งเศสแล้วว่า จะต้องค้นคว้าศึกษาเพิ่มเติมว่า มีวิธีใดที่จะทำให้ความเป็นอยู่ของราษฎรดีขึ้น^๓

ในช่วงที่ปริติได้ศึกษาที่ประเทศฝรั่งเศสนี้เองที่ทำให้ปริติมีความรู้กว้างขวางมากขึ้นและมีความต้องการที่จะเปลี่ยนแปลงการปกครองของประเทศไทยในเวลานั้น

๑. ปริติ พนมยงค์, *ประสบการณ์และความเห็นบางประการ...*, หน้า ๔๐

๒. ในเรื่องความคิดทางการเมืองของ ก.ส.ร. กุหลาบ และ เทียนวรรณ ดูใน มนันยา ธนะภูมิ, *ก.ส.ร.กุหลาบ* (กรุงเทพฯ : สมาคมสังคมนิยมแห่งประเทศไทย, ๒๕๒๕) และชัยอนันต์ สมุทวณิช, *สรณินพนธ์ของเทียนวรรณ* (กรุงเทพฯ : องค์การนักศึกษามหาวิทยาลัยรามคำแหง, ๒๕๑๗)

๓. ปริติ พนมยงค์, *บางเรื่องเกี่ยวกับการก่อตั้งคณะราษฎรและระบบประชาธิปไตย* (กรุงเทพฯ : นิติวอร์ช, ๒๕๑๕), หน้า ๑๕-๑๖

๔. ปริติ พนมยงค์, *ประสบการณ์และความเห็นบางประการ...*, หน้า ๕๑

สมัยศึกษาที่ฝรั่งเศส ระหว่างปี ๒๔๖๓-๒๔๗๐

การศึกษาและความคิดทางการเมืองในช่วง อยู่ฝรั่งเศส (พ.ศ.๒๔๖๓-๒๔๗๐)

ปรีดีได้เริ่มต้นการศึกษาที่ประเทศฝรั่งเศส ด้วยการศึกษารัฐศาสตร์และกฎหมายที่ มหาวิทยาลัยก็อง (Lycée de Caen) และศึกษา พิเศษจากอาจารย์ เลอบอนัวร์ (Lebonnois) ซึ่งเป็นเลขาธิการ สถาบันครุศาสตร์ระหว่าง ประเทศ (Institut Pedagogique International) หลังจากนั้นจึงเข้าศึกษาวิชากฎหมายที่ มหาวิทยาลัยก็อง (Caen)^๑ ซึ่งการศึกษาของ ปรีดีในระยะเริ่มต้นนี้ ดร.เดือน บุนนาค ได้ กล่าวไว้ว่า “ท่านปรีดีมีความเฉลียวฉลาด สติ

ปัญญาดี เรียนทั้งภาษาฝรั่งเศส ลาติน อังกฤษ ไม่ถึงปีก็สอบเข้าคณะนิติศาสตร์ที่มหาวิทยาลัย เมืองก็อง (Université de Caen) ได้”^๒ การ ศึกษาวิชากฎหมายของปรีดีที่มหาวิทยาลัยก็อง ในระยะเริ่มแรกนี้เป็นการศึกษาในชั้น ‘บาเชอ ลิเออร์’ กฎหมาย (Bachelier en Droit) อันเป็น การศึกษาขั้นต้น ซึ่งปรีดีได้เล่าว่า

“เมื่อผมได้ทุนรัฐบาลไปศึกษากฎหมายใน ฝรั่งเศส那年 แม้ผมเป็นเนติบัณฑิตสยามแล้ว แต่ผมมีอายุเพียง ๒๐ ปี อาจารย์ของผมจึง แนะนำให้เข้าศึกษาในมหาวิทยาลัย ตั้งแต่ชั้น ต้นเหมือนนักเรียนฝรั่งเศสตามหลักสูตรคณะ

๑. ปรีดี พนมยงค์, ชีวิตประวัติย่อของนายปรีดี พนมยงค์, หน้า ๒

๒. เดือน บุนนาค, ท่านปรีดี พนมยงค์ รัฐบุรุษอาวุโส ผู้วางแผนเศรษฐกิจไทยคนแรก, พิมพ์ครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ : สยามคึกคัก, ๒๕๑๗), หน้า ๒๕

กฎหมาย (Faculte de Droit) ที่ต่างกับการศึกษาในสยามและในประเทศแองโกล-แซกซอน”^๑

ปรีดีได้ศึกษาในชั้น “บาเซอลิเออร์” กฎหมายเป็นเวลา ๒ ปี ตามหลักสูตรการศึกษาและสอบไล่ได้ปริญญารัฐเป็น ‘บาเซอลิเออร์’ กฎหมาย ต่อจากนั้นก็ศึกษาต่ออีก ๑ ปี สอบไล่ได้ปริญญารัฐ เป็น ‘ลิซองซีเอ’ กฎหมาย (Licencie en Droit) ซึ่งเทียบได้กับชั้นนิติศาสตร์บัณฑิต ในหลักสูตร ๓ ปี ของการศึกษาชั้นลิซองซีเอ อดรว์นี้ ปรีดีได้ศึกษาวิชาพงศาวดารกฎหมาย, กฎหมายโรมัน (บุคคล และทรัพย์สินมรดก), กฎหมายแพ่ง (บุคคลและทรัพย์สิน), กฎหมายว่าด้วยการปกครองแผ่นดินและเศรษฐวิทยา (ตอนที่ ๑ และตอนที่ ๒) ในปีที่ ๑ และศึกษาวิชากฎหมายโรมัน (ลักษณะหนี้), กฎหมายลักษณะอาญาและวิธีพิจารณาอาญา, กฎหมายลักษณะปกครองท้องที่และเศรษฐวิทยา (ตอนที่ ๓) ในปีที่ ๒ เมื่อสอบไล่ได้ปีที่ ๒ และได้รับปริญญารัฐเป็นบาเซอลิเออร์กฎหมายแล้ว ปรีดีได้เรียนต่อในปีที่ ๓ โดยได้ศึกษาวิชากฎหมายแพ่งลักษณะมรดกและทรัพย์สินในระหว่างผิวเมีย), กฎหมายการค้าขาย, วิธีพิจารณาความแพ่งและการค้าขาย, กฎหมายนานาชาติแพนคตึบุคคล, กฎหมายการค้าคลัง และกฎหมายอื่นๆอีก ๒ วิชา” จึงได้รับปริญญารัฐเป็นลิซองซีเอกฎหมาย หลังจากนั้น ปรีดีได้ย้ายจากมหาวิทยาลัยก็อง มาศึกษา

ต่อที่มหาวิทยาลัยปารีส เข้าอยู่ในคณะนิติศาสตร์ และศึกษาต่อในชั้นดอกเตอร์กฎหมาย ซึ่งตามหลักสูตรของการศึกษาในชั้นดอกเตอร์กฎหมายนี้ ปรีดีจะต้องศึกษาวิชาพงศาวดารกฎหมายอย่างพิสดาร, แพลและวินัจฉัยบทกฎหมายโรมัน, ศึกษากฎหมายโรมันอย่างพิสดารและลึกซึ้ง, ศึกษากฎหมายแพ่งอย่างพิสดารและลึกซึ้ง และเรียนวิชากฎหมายอื่นๆอีก ๑ วิชา และในภาคสุดท้าย จะต้องเขียนตำรากฎหมาย (Thèse) หนึ่งเล่ม” ซึ่งปรีดีได้เขียนตำรากฎหมายหรือวิทยานิพนธ์ ในเรื่อง “Du Sort des Sociétés de Personnes en cas de Dé cés d’ un Associé (Etude de droit francais et de droit comparé)” แพลเอาความเป็นภาษาไทยได้ว่า “ในกรณีที่หุ้นส่วนคนหนึ่งถึงแก่ความตาย ฐานะของห้างหุ้นส่วนบุคคลจะเป็นอย่างไร (ศึกษาตามกฎหมายฝรั่งเศสและกฎหมายเปรียบเทียบ)”^๔ ปรีดีจึงได้รับปริญญารัฐเป็น ‘ดุษฎีบัณฑิตกฎหมาย’ (Doctuer en Droit) ฝ่ายนิติศาสตร์ (Science Juridiques) และได้รับเกียรตินิยมดีมาก (Très bien) ซึ่งกล่าวกันว่า ปรีดีเป็นคนไทยคนแรกที่สอบได้ดุษฎีบัณฑิตกฎหมายของรัฐ (Docteur de l’Etat) ซึ่งดุษฎีบัณฑิตกฎหมายของรัฐนี้จะแตกต่างจากดุษฎีบัณฑิตของมหาวิทยาลัย (Docteur de l’Université) ในแง่ที่ว่า ผู้ที่จะเป็นดอกเตอร์ของรัฐได้ จะต้องเป็นผู้ที่เรียนมา

๑. ปรีดี พนมยงค์, *ประสบการณ์และความเห็นบางประการ...*, หน้า ๕๑

๒. ปรีดี พนมยงค์, “การเรียนกฎหมายในประเทศฝรั่งเศสโดยย่อ”, *บทบัญญัติ* เล่ม ๔ : ตอนที่ ๑๑ (มิถุนายน ๒๔๖๙) : ๖๖๑-๖๖๕

๓. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๖๔-๖๗๑

๔. เดือน บุนนาค, *ท่านปรีดี รัฐบุรุษอาวุโส...*, หน้า ๓๑

ตั้งแต่ชั้น Licence en Droit ในปีที่ ๑ ตลอดมาจนถึงชั้น Doctorat en Droit^๑ ซึ่งต้องเรียนเหมือนคนสัญชาติฝรั่งเศส และผู้ที่ได้เป็นด็อกเตอร์กฎหมายของรัฐนี้เท่านั้น ที่มีสิทธิเข้ารับตำแหน่งในการสอนเป็นผู้ช่วยศาสตราจารย์ หรือมีสิทธิเข้าสอบแข่งขันเป็นศาสตราจารย์ในมหาวิทยาลัยได้ มีสิทธิเป็นทนายความ ผู้พิพากษา อัยการ ฯลฯ ได้ ในขณะที่ผู้ได้เป็นด็อกเตอร์มหาวิทยาลัย จะไม่มีสิทธิเหล่านี้^๒

นอกจากปรีดีจะสอบไล่ได้ปริญญารัฐเป็น ‘ดุษฎีบัณฑิตกฏหมาย’ แล้ว ปรีดียังได้ศึกษาเพิ่มเติมในทางเศรษฐศาสตร์ และสอบไล่ได้ประกาศนียบัตรการศึกษาชั้นสูงในทางเศรษฐกิจ (Diplôme d' Etudes Supérieures d' Economie Politique) เพิ่มขึ้นอีก^๓ ซึ่งปรีดีได้ให้สัมภาษณ์ในเวลาต่อมาว่า

โดยที่ผมสนใจในวิชาเศรษฐศาสตร์ ฉะนั้นเมื่อผมสอบไล่ได้ปริญญาเอก กฎหมายฝ่ายนิติศาสตร์แล้ว ผมจึงสอบไล่ได้เพิ่มขึ้นอีกอย่างหนึ่ง คือ ‘ประกาศนียบัตรการศึกษาชั้นสูงในทางเศรษฐกิจการเมือง’ (Diplôme d' Etudes Supérieures d' Economie Politique) ซึ่งมี

วิชาเศรษฐศาสตร์พิสดาร, ประวัติศาสตร์ลัทธิเศรษฐกิจกฎหมายและวิทยาศาสตร์การคลัง, กฎหมายและวิทยาศาสตร์การแรงงาน ผมจึงได้ศึกษาระบบเศรษฐกิจหลายชนิด รวมทั้งระบบเศรษฐกิจสังคมนิยมที่เกี่ยวกับแผนเศรษฐกิจ...^๔

และการศึกษาในทางเศรษฐกิจของปรีดีในช่วงที่อยู่ฝรั่งเศสนี้เองที่มีส่วนอย่างสำคัญต่อความคิดในทางเศรษฐกิจของปรีดี โดยเฉพาะความคิดในการจัดการเศรษฐกิจตามเค้าโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติที่ปรีดีได้เสนอขึ้น ภายหลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองปี ๒๔๗๕

ปรีดีได้ใช้เวลาศึกษาอยู่ในประเทศฝรั่งเศสทั้งหมดเป็นเวลา ๗ ปี ซึ่งในช่วงเวลาของการศึกษาที่ประเทศฝรั่งเศสนี้เอง ที่ทำให้ปรีดีมีความรู้กว้างขวาง ทั้งทางด้านการเมือง ทางด้านกฎหมาย และทางด้านเศรษฐกิจ รวมทั้งความรู้ทางด้านอื่น ๆ ทั้งนี้เพราะหลักสูตรการศึกษาของประเทศฝรั่งเศส ได้กำหนดให้ผู้ศึกษาต้องศึกษาทั้งทางด้านกฎหมายและทางด้านเศรษฐกิจ รวมทั้งความรู้ทางด้านอื่น ๆ ด้วย เพื่อให้มีความรู้กว้างขวางดังที่ ดร.เดือน บุนนาค^๕ ได้กล่าวว่า

๑. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕

๒. ปรีดี พนมยงค์, “การเรียนกฎหมายในประเทศฝรั่งเศสโดยย่อ”, หน้า ๖๖๕-๖๖๘ และ ๖๗๕

๓. ปรีดี พนมยงค์, *ชีวประวัติย่อของนายปรีดี พนมยงค์*, หน้า ๒

๔. ปรีดี พนมยงค์, *ประสบการณ์และความเห็นบางประการ...*, หน้า ๕๒

๕. ดร.เดือน บุนนาค เป็นนักศึกษาวิชากฎหมายที่มหาวิทยาลัยปารีส รุ่นหลังปรีดี ๓ ปี แต่ได้ศึกษาทุกอย่างตามที่ปรีดีได้ศึกษา โดย ดร.เดือน ได้กล่าวว่า “คุณพ่อข้าพเจ้า ซึ่งได้กล่าวแล้วว่ารู้จักท่านปรีดีมาตั้งแต่เป็นนักเรียนกฎหมายไทย ได้ส่งข้าพเจ้าให้เรียนทุกอย่าง เหมือนที่ท่านปรีดีเรียน ดังนั้น เมื่อท่านปรีดีได้ License en droit เข้ามาต่อที่ Paris ส่วนข้าพเจ้าเมื่อได้ License en Droit จาก Grenoble ก็เข้ามาต่อที่ Paris เหมือนกัน ท่านปรีดีเรียนสอบได้ Science Juridiques ตอนหลังเขาเปลี่ยนเป็น Droite Prive ข้าพเจ้าก็เรียนและสอบได้ Droit Prive ท่านปรีดีเรียนและสอบได้ปริญญาโททางเศรษฐศาสตร์ ข้าพเจ้าก็เรียนและสอบปริญญาโททางเศรษฐศาสตร์ ได้ ...” ใน เดือน บุนนาค, *ท่านปรีดี รัฐบุรุษอาวุโส...*, หน้า ๓๗-๓๘)

วิชาชั้น License ๓ ปีนี้ บรรจุวิชาหลักสำคัญทั้งสิ้นใส่เข้าไปในสมองแน่นเปรี๊ยะ วิชาใหญ่ที่ต้องเรียนทั้ง ๓ ปี และมีการสอบทั้งเขียนและปากเปล่าทุกปีก็คือ กฎหมายแพ่ง ถือเป็นหลักฐานของวิชาทั้งปวง ถัดจากกฎหมายแพ่งก็คือ กฎหมายโรมันและเศรษฐศาสตร์ ซึ่งรวมลัทธิตัวเดียว เรียนวิชาละ ๒ ปี กฎหมายอื่นเรียนเต็มปี ปีเดียวก็มี ครึ่งปีก็มี...การศึกษาแบบฝรั่งเศส ถือกฎหมายเป็นหลักใหญ่ แต่เอาวิชาอื่นๆเข้ามาสอนมากมาย เพื่อให้ผู้สอบได้ License en Droit มีความรู้กว้างขวางที่สุด เข้าทำงานได้เกือบทุกแห่งหน ยุติธรรม ศาล มหาตไทย คลัง เศรษฐกิจการต่างประเทศ อะไรๆก็มีความรู้พอทำได้ คือ มีความรู้มาตรฐานพอเพียง แต่ถ้าผู้นั้นอยากมีความเชี่ยวชาญรู้สึกซึ่งในเรื่องใด ก็หาโอกาสศึกษาเพิ่มเติมต่อไปในเรื่องนั้น ในการศึกษาชั้นสูงต่อไป...^๑

และโดยที่ปรีดีได้ศึกษาจบชั้น License en Droit ของฝรั่งเศส และศึกษาต่อจนจบชั้น Docteur en Droit รวมทั้งได้ศึกษาเพิ่มเติมในทางเศรษฐศาสตร์ จนได้รับประกาศนียบัตรการศึกษาชั้นสูงในทางเศรษฐกิจเพิ่มขึ้นอีกนี้เอง ทำให้ปรีดีเป็นผู้มีความรู้กว้างขวาง รวมทั้งการศึกษาของปรีดี ก็จัดอยู่ในชั้นดีเลิศจนได้รับเกียรตินิยมตีมาก ทำให้ปรีดีได้รับการยอมรับว่าเป็นผู้มีความสามารถมาก และในเวลาต่อมา ก็ได้รับการยกย่องเป็น “มันสมอง

ของคณะราษฎร” และเป็นผู้นำความคิดคนสำคัญของคณะราษฎร

ในช่วงเวลาที่ปรีดีศึกษาอยู่ที่ประเทศฝรั่งเศสนี้ นอกจากจะศึกษาวิชากฎหมายตามปกติแล้ว ปรีดียังได้ทำกิจกรรมพิเศษในระหว่างการศึกษาด้วย คือ ในช่วงปี ๒๔๖๖-๒๔๖๗ ได้ร่วมกับนักเรียนไทยในฝรั่งเศสกับสวิสเซอร์แลนด์ และนักเรียนไทยในประเทศอื่นๆ ส่วนที่ขึ้นต่อสถานทูตสยาม ณ กรุงปารีส จัดตั้งสมาคมเป็นอันหนึ่งอันเดียวกัน โดยเรียกชื่อว่า ‘สามัคยานุเคราะห์’ อักษรย่อ ‘ส.ย.ว.ม.’ เรียกเป็นภาษาฝรั่งเศสว่า Association Siamoise d’Intellectualité et d’Assistance Mutuelle อักษรย่อ S.I.A.M.^๒

ในการประชุมปีแรกของสมาคมเพื่อเลือกตั้งกรรมการบริหารนั้น ที่ประชุมนักเรียนซึ่งมีพวกเจ้าเป็นส่วนมากได้ลงมติเลือก มจ.เจริญใจ จิตรพงศ์ โอรสในกรมพระนริศฯ เป็นสภานายกสมาคม และปรีดีได้รับเลือกเป็นเลขาธิการของสมาคม^๓ ในปีต่อมา คือ ปี ๒๔๖๘ (ค.ศ. ๑๙๒๕) ปรีดีจึงได้รับเลือกตั้งเป็นสภานายกสมาคม และในปี ๒๔๖๙ (ค.ศ. ๑๙๒๖) ปรีดีก็ได้รับเลือกตั้งเป็นสภานายกสมาคมอีกครั้งหนึ่ง^๔ ในช่วงที่ปรีดีเป็นสภานายกสมาคมฯ ในปี ๒๔๖๘ นี้ ปรีดีได้เริ่มมีความเห็นและความต้องการที่จะเปลี่ยนแปลงการปกครอง ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของประเทศไทยในเวลานั้นแล้ว และได้มีการพูดคุยแลกเปลี่ยน

๑. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๗-๒๘

๒. ปรีดี พนมยงค์, *ชีวประวัติย่อของนายปรีดี พนมยงค์*, หน้า ๓

๓. ไสว สุทธิพิทักษ์, *ดร.ปรีดี พนมยงค์*, หน้า ๒๘

๔. ปรีดี พนมยงค์, *ชีวประวัติย่อของนายปรีดี พนมยงค์*, หน้า ๓

กับเพื่อนนักเรียนไทยที่กรุงปารีส รวมทั้งได้เริ่มตกลงกันที่จะดำเนินการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ซึ่งปริทัศน์ได้เล่าว่า

ร.ท.ประยูร ภมรมนตรี ที่เคยเป็นผู้บังคับหมวดทหารมหาดเล็ก เคยรับใช้ใกล้ชิดรัชกาลที่ ๖ นั้น เมื่อมาถึงปารีส ใน ค.ศ.๑๙๒๕ และได้พบข้าพเจ้า ก็ได้เล่าให้ข้าพเจ้าฟังถึงความเสื่อมโทรมของระบบสมบูรณาญา และเสียงเรียกร้องของราษฎรในสยามที่ต้องการให้เปลี่ยนระบบนั้น ฉะนั้น ใน ค.ศ.๑๙๒๕ นั้นเอง ภายหลังที่ข้าพเจ้าได้สนทนากับ ร.ท.ประยูรฯ หลายครั้งแล้ว จึงได้ชวนเขาไปเดินเล่นที่ถนน Henri Martin บรรารภกันว่าได้ยินผู้ที่ต้องการเปลี่ยนแปลงระบบสมบูรณาญามากมายหลายคนแล้ว แต่ยังไม่มีความตั้งใจเอาจริง ฉะนั้น เราจะไม่พูดแต่ปาก คือ จะต้องทำจริง จากน้อยไปสู่มาก แล้ววางวิธีการชวนเพื่อนที่ไว้วางใจได้ร่วมเป็นขบวนแรกขึ้น ต่อมาจึงชวน ร.ท.แปลก, ร.ต.ทัศนัย ซึ่งย้ายมาจากบ้านพักเดิม ไปอยู่ถิ่นเดียวกับข้าพเจ้าที่ Quartier Latin จึงได้สนทนากันแทบทุกวัน แล้วก็ได้ชวนเพื่อนอื่นๆ ให้ร่วมด้วย

ดังนั้น การรวมตัวของปริทัศน์และเพื่อนที่มีความต้องการจะเปลี่ยนระบบสมบูรณาญา จึงได้เริ่มขึ้นในปี ๒๔๖๘ นั้น และโดยที่ในปี ๒๔๖๘ ปริทัศน์ได้เป็นสภานายกสมาคม ปริทัศน์จึงได้อาศัยการที่ตนเป็นสภานายกฯ ดำเนินการ เพื่อชี้ให้เพื่อนนักศึกษาเห็นถึงความจำเป็นที่ต้องเปลี่ยนระบบสมบูรณาญา ซึ่งปริทัศน์ได้กล่าวว่า

เราได้วางแผนปลุกจิตสำนึกเพื่อนนักศึกษา

ทั่วไป ให้เกิดความรู้สึกถึงความจำเป็นที่ต้องเปลี่ยนระบบสมบูรณาญา ว่าโอกาสที่เหมาะสมที่สุดคือ ในระหว่างที่มีการประชุมประจำปี ค.ศ. ๑๙๒๕ ของสมาคมที่ข้าพเจ้าเป็นสภานายกอยู่นั้น จะได้จัดให้เพื่อนไทยอยู่ร่วมกัน ณ คฤหาสน์ใหญ่ที่ตำบล Chatresttes ซึ่งสมาคมเข้าไว้เฉพาะการนี้ มีกำหนด ๑๕ วัน เราได้จัดให้มีกีฬาแทบทุกชนิด รวมทั้งการยิงเป้า เพื่อเป็นพื้นฐานแห่งการฝึกทางอาวุธ ในเวลาค่ำ ก็มีการแสดงปาฐกถาในเหตุการณ์ระหว่างประเทศและเหตุการณ์ภายในประเทศ และมีการโต้วาทีในหัวข้อที่เป็นคดี มีการแสดงละครที่เป็นคดี เช่นเรื่อง 'โลเลบุรี' ของ พระมงกุฎเกล้าฯ ที่แสดงถึงความเหลวแหลกแห่งการศาลและอัยการของบุรีที่พระองค์สมมุติว่า "โลเล" มีการดนตรีและการขับร้องบ้าง แต่ไม่มีการเต้นรำว่ากามารมณ์ การประชุมในฤดูร้อน ค.ศ.๑๙๒๕ ได้ดำเนินไปอย่างได้ผลถึงความสนิทสนมกลมเกลียวของเพื่อนนักศึกษไทยที่ร่วมประชุม ถึงขีดที่เมื่อครบกำหนด ๑๕ วันแล้ว หลายคนก็ได้แสดงถึงความอาลัยที่ต่างคนจะต้องแยกย้ายจากกันไป...

ในการประชุมประจำปี ค.ศ.๑๙๒๕ นี้ ดร.เดือน บุนนาค ซึ่งในเวลานั้นเป็นนักเรียนกฎหมายในฝรั่งเศสเช่นกัน แต่เป็นนักเรียนรุ่นหลังปริทัศน์ ๓ ปี จึงเป็นนักเรียนรุ่นจูเนียร์ ได้เล่าว่าการประชุมสามัคยานุเคราะห์ ที่ชาร์แตร์ทส์ เมื่อเดือนกรกฎาคม ๒๔๖๘ นี้ มีนักเรียนไทยที่ฝรั่งเศส มารวมประชุมประมาณ ๕๐ คน และ ดร.เดือนได้เขียนจดหมายเล่าให้บิดาฟังว่า

๑. ปริทัศน์ พนมมรงค์, บางเรื่องเกี่ยวกับการก่อตั้งคณะราษฎร..., หน้า ๒๑-๒๒

๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๒-๒๓

การประชุมได้ดำเนินไปด้วยการเรียบร้อย และได้ผลคือ ความพร้อมเพรียงสามัคคีของพวกนักเรียน ไม่มีการถือเหล่า ถือพวก ถือฝูง จนถึงกับทุลกระหม่อมกรมขุนสงขลาฯ (สมเด็จพระราชบิดา) ซึ่งได้เสด็จมาเยี่ยม รับสั่งว่า “ถ้าพวกนักเรียนรู้จักพร้อมเพรียงกันเช่นนี้ ต่อไป ในภายหน้าแล้ว ท่านจะต้องเป็นกำลังอันสำคัญของบ้านเราอันหนึ่ง” อาศัยโดยความดูแลอันละเอียดสุขุมของนายปรีดี พนมยงค์ ท่านสภานายก ประจำปี พ.ศ.๒๔๖๘ ซึ่งเวลานั้นกำลังจะเข้าสอบกฎหมาย (Docteur en Droit) พวกที่มาประชุม ต่างได้รับความสุขพร้อมทั่วทุกคน...”^๑

จากข้อความในจดหมายที่ ดร.เดือน บุนนาค เขียนถึงบิดาในเวลานั้น อาจเป็นเครื่องสนับสนุนคำบอกเล่าของปรีดี เกี่ยวกับความสำเร็จของการดำเนินงานของสามัคยานุเคราะห์สมาคมที่ปรีดีเป็นนายกสมาคมอยู่ในปี ๒๔๖๘ นั้น ในปี ๒๔๖๙ ปรีดียังคงได้รับเลือกตั้งเป็นสภานายกสมาคมอยู่ แต่ในปีนี้ได้เกิดมีปัญหาคความขัดแย้งระหว่างนักเรียนไทยกับพระองค์เจ้าจรัญศักดิ์กฤดากร อัครราชทูตสยามประจำกรุงปารีสขึ้น ซึ่งดร.เดือน บุนนาค ได้เล่าว่า

มูลเดิม นักเรียนไทยที่อังกฤษได้ส่งผู้แทนมาประชุมของนักเรียนไทยที่ฝรั่งเศส พร้อมด้วยความเชื่อเชิญให้นักเรียนที่นี้ส่งผู้แทนไปประชุมของเขาที่อังกฤษ ซึ่งจะมีในเดือนสิงหาคม ในระหว่างที่ประชุม ท่านสภานายก (ปรีดี) ได้อ่านจดหมายเชื่อเชิญที่นักเรียนทุกคนพร้อมเห็นดีที่จะรับค่าเชิญอันนี้ จึงได้เลือกผู้

แทน (มจ.ลักข กับ มจ.ธัญ) รุ่งขึ้นสภานายกจึงเขียนจดหมายถึงอัครราชทูต เพื่อขอให้นักเรียนทั้งสองซึ่งเป็นผู้แทนไปในการประชุมที่อังกฤษ ที่ทำเช่นนี้ก็เพราะนักเรียนทั้งสองคนนี้ขึ้นแก่สถานทูต ทูตไม่ยอมให้อนุญาตอ้างว่าสมาคมอังกฤษเป็นสมาคมไม่ได้ ไม่มีการประนีประนอม ถ้านักเรียนสองคนนี้ไป จะได้รับความอับอาย

เรื่องเกิดใหญ่ขึ้นเมื่อได้รับคำตอบของทูตเช่นนี้ สภานายกก็ให้ประชุมและเอาคำตอบขึ้นอ่านให้ฟัง นักเรียนพร้อมเห็นว่าคำตอบอันนี้ไม่มีหลักฐาน พระองค์เจ้าจุมพต ซึ่งเป็นพวกนักเรียนอังกฤษ ได้ลุกขึ้นยืนพูดว่า การที่ทูตพูดว่าพวกอังกฤษนี้ เป็นการไม่จริงเลย ท่านขอค้านว่าเป็นความเหลวไหล นายแบบผู้แทนอังกฤษ ก็ได้พูดทำนองเดียวกับพระองค์เจ้าจุมพต ตกลงเป็นว่าทูตไม่มีอำนาจที่จะห้ามไม่ให้นักเรียนฝรั่งเศสเข้าประชุมกับพวกนักเรียนอังกฤษ เพราะว่าทูตไม่ถูกกับเจ้าคุณภรดผู้ปกครองนักเรียนที่อังกฤษ ที่ประชุมจึงเขียนหนังสือถึงทูตอีกเป็นคำรบสอง ที่นี้ทูตอ้างว่า ผู้แทนที่ที่ประชุมจัดไปนั้นเป็นนักเรียนของสถานทูต เขามีอำนาจที่จะห้ามไม่ให้ไปได้ และอีกอย่างหนึ่ง ทำไมไม่มาปรึกษาหารือกับเขาเสียก่อน สภานายกก็เอาคำตอบให้นักเรียนดู เห็นว่าคำแก้ตัวอันนี้ไม่ถูก การส่งผู้แทนไปไม่ใช่เป็นของเสียหายอย่างหนึ่งอย่างใดเลย ตกลงจะส่งนักเรียนส่วนตัวไปแทน...

ต่อมาราชทูตได้มาดูการประชุม พุดตฉิน นินทาพวกกรรมการต่างๆ วันนั้นฝนตกหนัก

๑. จดหมายของ ดร.เดือน บุนนาค เขียนถึงบิดา ลงวันที่ ๑๘ กันยายน พ.ศ.๒๔๖๘ ใน เดือน บุนนาค, ท่านปรีดี รัฐบุรุษอาวุโส..., หน้า ๔

ท่านอดสำหรับเดินตากฝนใส่หมวกแก๊ป จะกางร่มก็ไม่เอา เขาเชิญให้เข้าบ้านก็ไม่เข้า ท่านเดินตรวจสถานที่เกือบชั่วโมง แล้วก็กลับสถานทูต รุ่งขึ้นท่านเกิดทะเลาะกับคุณหลวง... คนทำงานของท่าน จนถึงกับเขาต้องลาออก กลับเมืองไทย มูลเหตุก็คือ คุณหลวงเป็นเพื่อนของ นายปรีดี... ต่อหลัง ท่านเขียนจดหมายถึง สมาคมหาว่าเป็นบอลเชวิค กล่าวจะล้มสมาคม และอะไรต่ออะไรใหญ่โต เห็นว่าท่านโกรธอย่างที่สุด... เรื่องเกิดใหญ่ขึ้นทุกที ความต่อมารบัสส์ ให้ปรีดีมาสู่ความกับท่าน สมาคมเขียนตอบไปว่า ท่านไม่ควรโกรธ สมาคมไม่ได้ทำอะไรผิดเลย แล้วเรื่องก็ซักรไป... เรื่องถึงที่สุด วันที่ ๓-๔ ทูตได้พุดกับปรีดีและคณะกรรมการ ปรากฏว่าเรื่องจะถึงที่สุด ทูตแสดงความเสียใจสิ่งที่ทำมากับนักเรียน คณะกรรมการก็เหมือนกัน..”

จากข้อความที่ ดร.เดือนได้เขียนเล่าให้ บิดาทราบนี้ แสดงให้เห็นว่าในความขัดแย้งระหว่างนักเรียนไทยกับพระองค์เจ้าจรัญฯ อัครราชทูตนี้ นักเรียนไทยในเวลานั้นได้เห็นชอบด้วยกับการกระทำของคณะกรรมการและปรีดีซึ่งเป็นสถานายกสมาคม และนอกจากความขัดแย้งระหว่างนักเรียนไทยกับอัครราชทูตในเรื่องดังกล่าวนี้แล้ว ต่อมานักเรียนไทยได้มีความขัดแย้งกับท่านอัครราชทูตมากขึ้นอีก ทั้งนี้สืบเนื่องมาจากการประชุมประจำปีระหว่างหยุดภาคฤดูร้อนประจำปี ค.ศ.๑๙๒๖ ที่สมาคมได้จัดให้มีขึ้นในเดือนกรกฎาคม ถึงต้นเดือนสิงหาคม ค.ศ.๑๙๒๖ (พ.ศ.๒๔๖๙) ที่คฤหาสน์ ตำบล

ซาเตรตต์ โดยมีกิจกรรมพื้นฐานเช่นเดียวกับการประชุม เมื่อปี ค.ศ.๑๙๒๕ แต่ในปี ค.ศ.๑๙๒๖ นี้ คณะกรรมการสมาคมได้จัดให้มีปาฐกถาการเมืองมากขึ้นกว่าปีที่ผ่านมา ซึ่งปรีดีได้เล่าว่า

ปรีดีเห็นว่าผลสรุปที่ได้จากการประชุมเมื่อปีที่แล้วนั้น แสดงว่าเพื่อนนักเรียนส่วนมากได้ก้าวเข้าสู่แนวทางสมาคมทางการเมือง เพื่อประชาธิปไตย ฉะนั้นในการประชุมประจำปีครั้งที่ ๓ สำหรับ ค.ศ.๑๙๒๖ นั้น คณะกรรมการสมาคมฯ จึงได้จัดให้มีการปาฐกถาการเมืองมากขึ้นกว่าปีที่แล้ว เพื่อปรารถนาให้สมาคมก้าวไปอีกก้าวหนึ่ง ในการร่วมกันต่อสู้ท่านอัครราชทูตซึ่งเป็นตัวแทนของรัฐบาล (สมบูรณาญา) เพราะท่านปฏิบัติการไม่เหมาะสมหลายประการ ปรีดีจึงเสนอให้ที่ประชุมอภิปรายถึงกิจกรรมของท่านอัครราชทูตที่เพื่อนนักเรียนเห็นได้ว่า ไม่เหมาะสมอย่างไรบ้าง ครั้นแล้วปรีดีจัดให้มีการอภิปรายถึง วิธีจ่ายเงินกระเป๋ (Pocket Money) และเงินค่าใช้จ่ายสำหรับความเป็นอยู่ที่นักเรียนส่วนมากไม่ได้รับเท่าที่ควร เพราะเงินแฟรงค์มีค่าตกต่ำอยู่เรื่อยๆ... ปรีดีจึงเสนอที่ประชุมสมาคม ทำหนังสือยืนยันต่อท่านอัครราชทูต เพื่อขอให้พิจารณาเพิ่มเติมเงินค่าใช้จ่ายให้แก่เด็กนักเรียนที่ได้เงินกระเป๋ หรือเงินเดือนน้อย และขอให้จ่ายเป็นเงินปอนด์ ตามงบประมาณที่สถานทูตได้รับจากกรุงเทพฯ...”

เมื่อท่านอัครราชทูตไทย ได้ทราบว่านักเรียนได้เซ็นชื่อจะขอเงินเดือนขึ้น จึงโกรธ

๑. จดหมายของ ดร.เดือน บุณนาค เขียนถึงบิดา ลงวันที่ ๒๕ มกราคม พ.ศ.๒๖๙ ใน เดือน บุณนาค, ท่านปรีดีรัฐบุรุษอาวุโส... หน้า ๙-๑๒

๒. ปรีดี พนมยงค์, ชีวิตประวัติย่อของนายปรีดี พนมยงค์, หน้า ๔

มาก และได้ส่งโทรเลขด่วนถึงกระทรวงการต่างประเทศ ขอให้ทำความกราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ขอให้ส่งตัวปรีดี กลับสยามโดยด่วน โดยกล่าวว่าปรีดีได้กระทำการประจวบเป็นหัวหน้าสหภาพแรงงาน โดยยุยงให้นักเรียนเรียกร้องเงินเดือนเพิ่มขึ้น และปรีดียังได้ปฏิบัติการโดยขัดขืนคำสั่งท่านอัครราชทูต ฯลฯ” ซึ่งความในโทรเลขได้กล่าวว่า

“ปรีดีเป็นหัวหน้าชักชวนนักเรียนก่อการขัดคำสั่งทูต เป็นหัวหน้าสหบาล (Syndicate) นักเรียนไทย เป็นคนฝึกใฝ่ในประชาธิปไตย เห็นจะเป็นภัยต่อราชบัลลังก์...” ๒

นอกจากนี้ท่านอัครราชทูตยังได้มีหนังสือเวียนถึงนักเรียนทุกคนกล่าวหานักเรียนฝรั่งเศส โดยเฉพาะปรีดีอย่างมากมาย” ปรีดีและสมาชิกสมาคมฯรวมทั้งนักเรียนที่เข้าร่วมเซ็นชื่อ ได้ทูลเกล้าฯถวายฎีกากราบบังคมทูลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ โต้แย้งคำกล่าวหาของท่านอัครราชทูต และจัดนำความทูลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ให้ทรงวินิจฉัย คำฟ้องหา

หนึ่ง ราชทูตโกงเงินหลวง เงินที่จ่ายสำหรับค่าเล่าเรียนของนักเรียน

สอง ราชทูตได้ทำความเสียหายถูกเขาฟ้องฐานเป็นขู้ ศาลตัดสิน ๑๐๐,๐๐๐ ฟรังก์

สาม ในที่ประชุมสหชาติ ได้ทำความเสียหายให้แก่รัฐบาลไทย”

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยว่า สมาคมนักเรียนได้เบี่ยงเบนออกจากวัตถุประสงค์ที่ได้ตั้งสมาคมนั้น วัตถุประสงค์ของสมาคมจะต้องเป็นทางสังคมครบถ้วนระหว่างนักเรียน ภายใต้ความดูแลของสถานทูตปารีส

“...ดูประหนึ่งว่า บัดนี้สมาคมได้กลายเป็นสหภาพชนิดหนึ่งของนักศึกษา ซึ่งนักศึกษารวมกันเพื่ออภิปรายกิจกรรมของอัครราชทูต และเพื่อมีมติและดำเนินกิจการตรงกันข้ามกับวัตถุประสงค์ของอัครราชทูต นักศึกษาได้อภิปรายและประณามวิธีการที่อัครราชทูตได้จ่ายเงินเดือนให้แก่พวกเขา พวกเขาได้ส่งผู้แทนไปประเทศอังกฤษ โดยรู้อยู่แล้วว่าขัดต่อความประสงค์ของอัครราชทูต พวกเขาได้แสดงตลอดมาเป็นปฏิปักษ์ต่ออัครราชทูต และกิจกรรมของสถานายกถึงชั้นขาดคารวะ สถานการณ์เช่นนี้ไม่อาจที่จะผ่อนปรนได้...” ๓

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ทรงมีพระราชดำริว่า ปรีดีจะต้องรับผิดชอบอย่างสำคัญในการที่สมาคมเบี่ยงเบนจากความประสงค์เดิม และในการยุยงนักศึกษาให้เกิดความรู้สึกและละเมิดวินัยและไม่ไว้อัครราชทูต ดังนั้นพระองค์จึงมีพระราชกระแสรับสั่งให้เรียกนายปรีดีพนมยงค์ กลับทันที ๔ แต่นายเสียง พนมยงค์ บิดาของปรีดี ได้ทูลเกล้าฯถวายฎีกาต่อพระบาท

๑. เรื่องเดียวกัน

๒. ไสว สุทธิพิทักษ์, ดร.ปรีดี พนมยงค์, หน้า ๓๖

๓. เดือน บุญนาค, ท่านปรีดีรับบรูซฮาวส์..., หน้า ๓๓

๔. เรื่องเดียวกัน

๕. สำเนาโทรเลขเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศถึงอัครราชทูตสยามประจำกรุงปารีส ฉบับลงวันที่ ๒๒ ตุลาคม ค.ศ.๑๙๒๖ (พ.ศ.๒๔๖๙) ใน ปรีดี พนมยงค์, ชีวิตประวัติย่อของนายปรีดี พนมยงค์, หน้า ๗

๖. เรื่องเดียวกัน

สมเด็จพระปกเกล้าฯ ขอพระราชทานโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนเวลาที่จะเรียกตัวปรีดีกลับจากประเทศฝรั่งเศสไปในเดือนกุมภาพันธ์ ซึ่งเป็นเวลาภายหลังการสอบไล่ชั้นปริญญาโท กงหมายแล้ว พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ได้ทรงพระราชทานให้ตามฎีกานั้น โดยมีเงื่อนไขว่า ปรีดีจะต้องทำหนังสือขอประทานโทษพระองค์เจ้าจรัญศักดิ์กฤดาการ ในการที่ได้ขัดขืนคำสั่ง และต้องทำทานบนว่าจะอยู่ในถ้อยคำต่อไป^๑ ปรีดีจึงได้รับอนุญาตให้ศึกษาต่อที่ประเทศฝรั่งเศส จนจบการศึกษาในชั้นปริญญาตรีบัณฑิต

ในช่วงระยะเวลาที่ปรีดีได้มีปัญหาความขัดแย้งกับท่านอัครราชทูตจนถึงกับถูกเรียกตัวกลับประเทศนั้น เป็นเวลาก่อนหน้าที่ปรีดีจะสอบไล่ปริญญาตรีบัณฑิตกฤษฎาหมายเพียง ๓-๔ เดือนเท่านั้น และโดยที่พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เป็นไปตามฎีกาของนายเสียง พนมยงค์ บิดาของปรีดี ปรีดีจึงสามารถสอบไล่ได้และศึกษาสำเร็จชั้นปริญญาตรีบัณฑิตกฤษฎาหมายโดยไม่ต้องทิ้งการศึกษาเสียกลางคัน เมื่อสำเร็จการศึกษา และจะต้องเดินทางกลับประเทศไทย ปรีดีจึงได้ร่วมกับเพื่อนอีก ๖ คน ประชุมก่อตั้งคณะราษฎรขึ้นที่กรุงปารีส ในเดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ.๑๙๒๗ ก่อนที่ปรีดีจะเดินทางกลับประเทศไทย ในเดือนมีนาคม ค.ศ.๑๙๒๗ นั้น

การประชุมอย่างเป็นทางการครั้งแรกของ

คณะราษฎร จึงได้มีขึ้นในเดือนกุมภาพันธ์ ค.ศ.๑๙๒๗ (นับตามปฏิทินไทยแบบเดิม เป็น พ.ศ.๒๔๖๙, นับตามปฏิทินแบบปัจจุบัน เป็น พ.ศ.๒๔๗๐) ที่หอพักแห่งหนึ่งที่ Rue du sommerard ซึ่งผู้ที่เข้าร่วมประชุมในครั้งแรกนี้มี ๗ คน ประกอบด้วย

๑. ร.ท.ประยูร ภมรมนตรี นายทหารกองหนุน ซึ่งเคยเป็นผู้บังคับหมวดทหารมหาดเล็กรักษาพระองค์รัชกาลที่ ๖

๒. ร.ท.แปลก ชิตตะสังคะ ซึ่งสำเร็จวิชาจากโรงเรียนเสนาธิการทหารบกสยาม แล้วมาศึกษาต่อที่โรงเรียนนายทหารปืนใหญ่ฝรั่งเศส

๓. ร.ท.ทัศนัย มิตรภักดี นายทหารกองหนุน เคยเป็นผู้บังคับหมวดกรมการทหารม้าที่ ๕ นครราชสีมา แล้วมาศึกษาต่อที่โรงเรียนนายทหารม้าฝรั่งเศส

๔. นายตัว ลพานุกรม นักศึกษาวิทยาศาสตร์ ในสวิตเซอร์แลนด์ เคยเป็นจ่านายสิบในกองทหารอาสาสมัครสงครามโลกครั้งที่ ๑

๕. หลวงสิริราชไมตรี นามเดิม จรูญสิงหนเสนี ผู้ช่วยสถานทูตสยาม ประจำกรุงปารีส เคยเป็นนักเรียนกฎหมาย กระทรวงยุติธรรม และเป็นนายสิบตรีในกองทหารอาสาสงครามโลกครั้งที่ ๑

๖. นายแนบ พหลโยธิน เนติบัณฑิตอังกฤษ

๗. นายปรีดี พนมยงค์^๒

๑. เก็บความจากสำเนาพระราชหัตถเลขา วันที่ ๒๕ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๔๖๙ และสำเนาโทรเลขจากเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศที่กรุงเทพฯ ถึงอัครราชทูตสยามที่ปารีส วันที่ ๒๕ พฤศจิกายน ค.ศ.๑๙๒๖ ใน ปรีดี พนมยงค์, *ชีวประวัติย่อของนายปรีดี พนมยงค์*, หน้า ๗

๒. ปรีดี พนมยงค์, *บางเรื่องเกี่ยวกับการก่อตั้งคณะราษฎร...*, หน้า ๑

ในการประชุมครั้งนี้ ที่ประชุมได้มีมติเป็นเอกฉันท์ให้ปรีดีเป็นประธานและเป็นหัวหน้าคณะราษฎร จนกว่าจะมีบุคคลที่เหมาะสมเป็นหัวหน้าคณะราษฎรในกาลต่อไป การประชุมในครั้งนี้ได้ดำเนินไปเป็นเวลา ๕ วัน และได้มีการตกลงกันในสาระสำคัญบางประการ ซึ่งปรีดีได้กล่าวถึงการประชุมครั้งนี้ในเวลาต่อมาว่า

การประชุมดำเนินไปเป็นเวลา ๕ วัน ซึ่งได้ตกลงสาระสำคัญดังต่อไปนี้

ก. วัตถุประสงค์ของคณะราษฎร คือ เปลี่ยนระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มาเป็นระบบราชาธิปไตย ภายใต้รัฐธรรมนูญ...และการดำเนินเพื่อให้สยามบรรลุหลัก ๖ ประการ คือ

(๑) รักษาความเป็นเอกราชทั้งหลาย เช่น เอกราชในทางการเมือง ในทางศาล ในทางเศรษฐกิจ ฯลฯ ของประเทศไว้ให้มั่นคง

(๒) รักษาความปลอดภัยในประเทศ ให้การประทุษร้ายต่อกันลดลงให้มาก

(๓) บำรุงความสุขสมบูรณ์ในทางเศรษฐกิจโดยรัฐบาลใหม่จะหางานให้ราษฎรทุกคนทำจะวางโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ ไม่ปล่อยให้ราษฎรอดอยาง

(๔) ให้ราษฎรมีสิทธิเสมอภาคกัน

(๕) ให้ราษฎรมีเสรีภาพที่ไม่ขัดต่อหลัก ๔ ประการดังกล่าวมาแล้ว

(๖) ให้การศึกษาอย่างเต็มที่แก่ราษฎร

ข. โดยคำนึงถึงสภาพของสยามที่ถูกแวดล้อมโดยอาณานิคมของอังกฤษและฝรั่งเศส ซึ่งชาติทั้งสองนี้มีข้อตกลงกัน ถือเอาสยามเป็นประเทศกันชน แต่เขาอาจพร้อมกันยกกำลังทหารเข้ามายึดครอง แล้วแบ่งดินแดนสยามไปเป็นเมืองขึ้นหรืออยู่ใต้อิทธิพลของประเทศ

ทั้งสอง ดังนั้น เราจึงเห็นว่าวิธีเปลี่ยนการปกครองดังกล่าว จะต้องกระทำโดยวิธี COUP D'ETAT ซึ่งเราเรียกกันด้วยคำไทยธรรมดาว่าการยึดอำนาจโดยจับพลัน ทั้งนี้ก็เพื่อป้องกันการแทรกแซงของมหาอำนาจ เพราะเมื่อคณะราษฎรได้อำนาจโดยจับพลันแล้ว มหาอำนาจก็จะต้องเผชิญต่อสถานการณ์ ที่เรียกเป็นภาษาฝรั่งเศสว่า FAIT ACCOMPLI คือ พฤติการณ์ที่สำเร็จรูปแล้ว

ค. ผู้ที่เข้าร่วมประชุมครั้งแรกเป็นกรรมการกลางของคณะราษฎรไปพลางก่อน กรรมการแต่ละคนเป็นหัวหน้าแต่ละสายที่จะต้องเลือกเฟ้นผู้ที่ไว้วางใจได้ตามระเบียบพิจารณาตัวบุคคล แล้วนำมาเสนอกรรมการกลางของคณะราษฎร ซึ่งจะรับเข้าเป็นสมาชิกคณะราษฎรได้โดยมติเป็นเอกฉันท์เท่านั้น

ในขั้นแรกให้หัวหน้าสายหาสมาชิกเพิ่มเติมเพียงสายละ ๒ คนก่อน แล้วก็แยกเป็นหัวหน้าสายย่อยใหญ่่น้อยแตกกิ่งก้านสาขาออกไป

ง. การเลือกเฟ้นสมาชิกคณะราษฎรเพิ่มเติมนั้น ต้องคำนึงถึงความเสียสละเพื่อชาติอย่างแท้จริง ความกล้าหาญ ความสามารถในการรักษาความลับ ดังนั้น จึงได้แบ่งบุคคลที่ต้องการเปลี่ยนระบบปกครองดังกล่าวออกเป็น ๓ ประเภท คือ

ดี ๑ ได้แก่บุคคลที่สมควรได้รับคำชักชวนให้เข้าร่วมเป็นสมาชิกคณะราษฎรก่อนวันลงมือยึดอำนาจรัฐ

ดี ๒ ได้แก่บุคคลที่จะได้รับคำชักชวนต่อเมื่อได้ลงมือปฏิบัติในการยึดอำนาจแล้ว

ดี ๓ ได้แก่บุคคลที่ได้รับคำชักชวนในวันลงมือปฏิบัติการยึดอำนาจนั่นเอง แต่ภายหลัง

ที่การยึดอำนาจได้มีที่ท่าแสดงว่าจะเป็ผลสำเร็จมากกว่าความไม่สำเร็จ

จ. นโยบายที่จะดำเนินภายหลังจากที่คณะราษฎรได้อำนาจรัฐแล้ว ที่ประชุมได้มอบให้ข้าพเจ้าเป็นผู้ชี้แจงและเห็นชอบตามหลัก ๖ ประการ ซึ่งข้าพเจ้าเป็นผู้เสนอ รวมทั้งหลักการทั่วไปในเค้าโครงการเศรษฐกิจ และได้มอบให้ข้าพเจ้าเตรียมร่างเค้าโครงการเศรษฐกิจในโอกาสต่อไป

ฉ. ที่ประชุมได้พิจารณาเมื่อไว้ว่า ถ้าการกระทำของคณะราษฎรต้องถูกปราบปรามหรือพ่ายแพ้ ก็ให้มีเพื่อนหัวหน้าสายคนหนึ่งที่เรากันไว้มิให้แสดงออกนอกหน้าว่าเป็นสมาชิกคณะราษฎร โดยไม่ต้องมาประชุมคณะกรรมการหัวหน้าสายบ่อยครั้ง ไม่ว่าจะในฝรั่งเศสหรือเมื่อกลับสยามแล้ว โดยบำเพ็ญตนประดุจเป็นคนอยู่ในบ้านอย่างสงบเรียบร้อย ผู้นี้มีหน้าที่ดำเนินกิจการของคณะราษฎรที่อาจถูกปราบปรามหรือพ่ายแพ้นั้นต่อไปให้สำเร็จ พร้อมทั้งให้มีหน้าที่ดูแลช่วยเหลือครอบครัวของเพื่อนที่ถูกติดคุกหรือถึงแก่ความตาย ที่ประชุมเป็นพ้องกันมอบหน้าที่นี้ให้แก่ นายแนบ โยธิน ซึ่งเป็นผู้มีทรัพย์สินมากโดยได้รับมรดกจากบิดา...^๑

จากคำบอกเล่าของปรีดีที่กล่าวถึงการประชุมก่อตั้งคณะราษฎรในครั้งนี้ แสดงให้เห็นว่าสมาชิกคณะราษฎรในระยะเริ่มแรกที่ได้ประชุมกันอย่างเป็นทางการครั้งแรกที่กรุงปารีสนี้ ได้มีการตกลงกันในวัตถุประสงค์ของคณะราษฎร ในการที่จะเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์มา

เป็นระบอบราชาธิปไตยภายใต้รัฐธรรมนูญและตกลงกันในหลัก ๖ ประการ ซึ่งปรีดีเป็นผู้เสนอขึ้น รวมทั้งได้ตกลงกันในเรื่องวิธีการเปลี่ยนแปลงการปกครองและวิธีดำเนินงานในชั้นต้น และที่ประชุมยังได้เห็นด้วยกับหลักการทั่วไปในเค้าโครงการเศรษฐกิจที่ปรีดีเป็นผู้เสนอ และได้มอบหมายให้ปรีดีเตรียมร่างเค้าโครงการเศรษฐกิจในโอกาสต่อไป

แต่จะเห็นได้ว่า การประชุมในครั้งนี้เป็นเพียงการตกลงร่วมกันในหลักการทั่วไป คณะราษฎรยังไม่ได้ตกลงกันถึงขั้นรายละเอียดของการปฏิบัติและวิธีการในการยึดอำนาจรัฐ เป็นเพียงแต่กำหนดการดำเนินงานในชั้นต้น และการหาสมาชิกพวกพ้อง ส่วนปัญหาเรื่องการจัดการปกครองและการดำเนินงานในระบอบใหม่ภายหลังจากการเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้วจะเป็นอย่างไร คณะราษฎรไม่ได้อภิปรายและตกลงกันเป็นที่แน่ชัด แม้ว่าในชั้นต้นนี้จะได้มีการยอมรับหลัก ๖ ประการ ที่ปรีดีเป็นผู้เสนอ และเห็นชอบด้วยกับหลักการทั่วไปในเค้าโครงการเศรษฐกิจของปรีดีก็ตาม แต่ในขั้นรายละเอียดและวิธีปฏิบัติ เพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์นั้นไม่ได้มีการตกลงกันแน่ชัด จึงทำให้เกิดปัญหาในเวลาต่อมา โดยเฉพาะในเรื่องเค้าโครงการเศรษฐกิจ แต่เมื่อก้าวในแง่ความคิดทางการเมืองของปรีดีโดยเฉพาะ ก็จะเห็นได้ว่าในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ปรีดีได้มีความคิดเห็นต่อการเปลี่ยนแปลงการปกครอง และมีความต้องการที่จะแก้ไข้ปัญหาของประเทศในด้านต่างๆ ซึ่งปรีดีได้เสนอเป็นหลัก ๖ ประการขึ้น โดยเสนอการแก้ไข้ปัญหาความเป็นเอกราช ความปลอดภัย

๑. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒-๕

ในประเทศ ความสุขสมบูรณ์ของราษฎรในทางเศรษฐกิจ สิทธิเสมอภาค เสรีภาพ และการศึกษาของราษฎร *หลัก ๖ ประการ* จึงเป็นหลักการที่เป็นความคิดเห็นของปรีดีตั้งแต่ในช่วงที่อยู่ที่ฝรั่งเศส^๑

ภายหลังการประชุมคณะราษฎรในครั้งนี้ ปรีดีได้เดินทางกลับประเทศไทยในเดือนมีนาคม ปีนั้น และหลังจากนั้น ก็ได้เผยแพร่ความคิดเห็นเกี่ยวกับหลัก ๖ ประการนี้บ้าง โดยการสอดแทรกความเห็นต่างๆ ในการสอนวิชากฎหมายที่โรงเรียนกฎหมาย กระทรวงยุติธรรม และต่อมาหลัก ๖ ประการ ก็ได้ปรากฏอย่างเป็นทางการครั้งแรกใน “ประกาศคณะราษฎร” เมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน ๒๔๗๕

เมื่อกล่าวโดยสรุป สำหรับความคิดเห็นทางการเมืองของปรีดีในช่วงที่อยู่ที่ฝรั่งเศสนี้ พอจะกล่าวได้ว่าในช่วงเวลาที่ปรีดีศึกษาและใช้ชีวิตอยู่ที่ฝรั่งเศสเป็นเวลา ๗ ปีนี้ เป็นช่วงที่ปรีดีได้รับการศึกษา และมีความรู้กว้างขวางมาก ปรีดีได้เริ่มคิดที่จะดำเนินการเพื่อเปลี่ยนแปลงระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของไทยในเวลานั้น และได้มีการตกลงกันอย่างจริงจังกับเพื่อนผู้ร่วมก่อการฯ ตั้งแต่ปี ๒๔๖๘ หลังจากนั้นก็ได้มีการปฏิบัติในเชิงคัดค้านและต่อต้านการปกครองในระบอบสมบูรณาฯ จนถึงได้วางแผนที่จะดำเนินการเพื่อการเปลี่ยนแปลงการปกครอง แม้ว่าในช่วงเวลาดังกล่าวจะไม่มีข้อมูลและหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงความคิดเห็นของปรีดีในช่วงนี้มากนัก แต่ความคิดเห็นของปรีดีในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ จะปรากฏ

ให้เห็นชัดเจนในเวลาต่อมา ภายหลังจากที่ปรีดีได้เดินทางกลับประเทศไทย และโดยเฉพาะภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองปี ๒๔๗๕ แล้ว

สภาพการณ์ทั่วไปของการเมืองไทย ในช่วงปี ๒๔๗๐-๒๔๗๕

ปรีดีได้เดินทางกลับประเทศไทยในปี ๒๔๗๐ ซึ่งในเวลานั้น ทางเมืองไทยบรรยากาศที่เรียกร้องต้องการประชาธิปไตยรวมทั้งการตื่นตัวทางการเมืองของประชาชน และความปรารถนาที่จะเข้ามีส่วนร่วมในการปกครองได้เพิ่มมากขึ้น การเฟื่องฟูของสื่อมวลชน โดยเฉพาะหนังสือพิมพ์ ซึ่งเริ่มขยายตัวอย่างมาก ในสมัยรัชกาลที่ ๖ ได้ขยายบทบาทเพิ่มมากขึ้นในสมัยรัชกาลที่ ๗ จนถึงก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ๒๔๗๕ หนังสือพิมพ์รายวันที่พิมพ์ในสยามมีถึง ๓๕ ฉบับ และมีวารสารประมาณ ๑๓๐ กว่าฉบับ^๒

การเติบโตของสื่อมวลชนมีบทบาทอย่างสำคัญในการเผยแพร่ความคิดเห็นทางการเมืองในหมู่ประชาชนในวงกว้าง และหนังสือพิมพ์ในสมัยนั้นได้แสดงบทบาทที่สำคัญในการชี้ให้เห็นถึงข้อบกพร่องของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และนำความคิดเห็นเกี่ยวกับการปกครองในระบอบประชาธิปไตยมาเผยแพร่ บทบาทของหนังสือพิมพ์ในการชี้ให้เห็นถึงข้อบกพร่องของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์นี้ จะเห็นได้จากการเสนอบทความแสดงความเห็นต่อการดำเนินงานของรัฐบาล การชี้ให้เห็นถึงความล้มเหลวของการใช้นโยบาย ‘ดุลยภาพ’

๑. ชัยอนันต์ สมุทวณิช, *การเมือง-การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย* (กรุงเทพฯ : สำนักพิมพ์บรรณกิจ, ๒๕๒๓), หน้า ๘๓

เพื่อแก้ปัญหาเศรษฐกิจตกต่ำ การเรียกร้องให้มีการเปลี่ยนแปลงการเก็บเงินรัฐูปการ ซึ่งเรียกเก็บจากประชาชนแต่ละคนปีละ ๖ บาท โดยไม่คำนึงว่าบุคคลนั้นจะมั่งมีหรือยากจน การแคะไค่เสียดีสิทธิการกระทำที่ไม่เหมาะสมของข้าราชการและเจ้านายฝ่ายรัฐบาล การแสดงให้เห็นถึงความฟุ่มเฟือยของชนชั้นสูง^๑ และการวิจารณ์ระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์โดยอาศัยการเปลี่ยนแปลงในเมืองจีนมาเปรียบเทียบ ดังในบทความเรื่อง ‘เห็นว่าเจ้าเป็นลูกดุ่มถ่วงความเจริญ’ ใน นสพ.ราชฎร ฉบับวันที่ ๙ มกราคม ๒๔๗๑^๒ นอกจากการชี้ข้อบกพร่องของรัฐบาลในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์แล้ว หนังสือพิมพ์ยังได้เสนอและชี้แนวทางประชาธิปไตยควบคู่ไปด้วย เป็นการชักจูงให้ผู้อ่านเกิดความศรัทธาในการปกครองระบอบใหม่ ดังเช่นบทนำของนสพ.สยามรีวิว เมื่อวันที่ ๑๐ กรกฎาคม ๒๔๗๐ เรื่อง ‘ราชฎรตื่นแล้ว’ ซึ่งได้เรียกร้องอย่างตรงไปตรงมา ให้รัฐบาลตั้งสภาและให้ผู้แทนราชฎร ได้เข้าไปมีส่วนในการบริหารประเทศ พร้อมทั้งชี้ให้เห็นถึงผลร้ายที่อาจเกิดขึ้นกับรัฐบาล หากไม่มีการจัดตั้งสภาตามความต้องการของปวงชน กล่าวคือ ราชฎรอาจทำการเรียกร้องเพื่อให้ได้มาซึ่งรัฐสภาอย่างรุนแรง จนถึงกับมีการลอบปลงพระชนม์ประมุขของประเทศ อย่างเช่น เหตุการณ์ในรัสเซีย ที่เรียกกันว่า ‘เลือดกับเหล็ก’

(Blood and Steel)” บทความเรื่อง ‘กลียุคเป็นเหตุแห่งความอิสรภาพ มีคสัญญ์เป็นเหตุแห่งความเสมอภาค’ และเรื่อง ‘ทูตพระศรีอารีย์’ ใน นสพ.ราชฎร เมื่อวันที่ ๑๑ มกราคม และ ๑๔ มกราคม ได้แสดงให้เห็นถึงความจำเป็นที่จะต้องล้มล้างระบอบการปกครองแบบเดิม แม้จะด้วยวิธีอันรุนแรงเพื่อสร้างความเจริญและบรรลุถึงอิสระเสรีภาพ และนำมาซึ่งความเสมอภาคอันแท้จริง^๓

ดังนั้น บทบาทของหนังสือพิมพ์ในช่วงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง ๒๔๗๕ ที่เสนอความเห็นในเชิงเรียกร้องประชาธิปไตยและการมีรัฐสภาซึ่งมีตัวแทนของประชาชน เข้าร่วมในการปกครอง รวมทั้งการชี้ให้เห็นถึงข้อบกพร่องของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ และเรียกร้องให้เปลี่ยนแปลงการปกครองระบอบเดิม จึงมีส่วนช่วยในการปูพื้นฐานความคิดประชาธิปไตย และมีส่วนหนุนช่วยต่อการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ๒๔๗๕ อยู่ไม่น้อย ดังที่ปริทัศน์ได้กล่าวไว้ว่า

เมื่อข้าพเจ้ากลับประเทศไทย ใน พ.ศ. ๒๔๗๐ ภายหลังที่ไปอยู่ในฝรั่งเศสเกือบ ๗ ปี นั้นแล้ว ปรากฏว่าชนรุ่นหนุ่มสมัยนั้นชนิดที่ไม่เคยไปเห็นระบบประชาธิปไตยในต่างประเทศ แต่ก็มี ความตื่นตัวที่ต้องการเปลี่ยนระบบสมบูรณาฯ ทั้งนี้ก็แสดงถึงว่าผู้ที่มีได้มีความเป็นอยู่อย่างระบบคักคักเกิดจิตสำนึกที่เขา

๑. รายละเอียดใน พรภิรมย์ เอี่ยมธรรม, บทบาททางการเมืองของหนังสือพิมพ์ไทย ตั้งแต่การเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ ถึงสิ้นสุดสงครามโลกครั้งที่ ๒ (กรุงเทพฯ : โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, ๒๕๒๐), หน้า ๒๔-๒๕

๒. ชัยอนันต์ สมุทวณิช, การเมือง-การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย, หน้า ๘๓

๓. พรภิรมย์ เอี่ยมธรรม, บทบาททางการเมืองของหนังสือพิมพ์ไทย..., หน้า ๒๕-๒๙

๔. ชัยอนันต์ สมุทวณิช, การเมือง-การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย..., หน้า ๘๓-๘๔

ประสบแก่ตนเอง ถึงความไม่เหมาะสมของระบอบนั้น และอิทธิพลที่เขาได้รับจากสื่อมวลชนที่มีลักษณะก้าวหน้าในสมัยนั้น ที่เรียกร้องให้มีการเปลี่ยนระบบศักดินามาเป็นระบบราชาธิปไตยภายใต้รัฐธรรมนูญ เพราะเหตุนี้พวกเขาเข้าจำนวนน้อยที่กลับมาจากยุโรปจึงไม่มีความลำบากมากนักในการชวนผู้ตื่นตัวในเมืองไทยให้เข้าเป็นสมาชิกคณะราษฎร เพราะเขามีพื้นฐานแห่งความต้องการนั้นอยู่แล้ว...^๑

เมื่อพิจารณาทางด้านพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว นับตั้งแต่ที่พระองค์ขึ้นครองราชย์ เมื่อวันที่ ๒๖ พฤศจิกายน ๒๔๖๘ จะเห็นได้ว่าในช่วงรัชสมัยของพระองค์ พระองค์ต้องเผชิญกับปัญหาการตื่นตัวทางการเมืองของประชาชน, ปัญหาการเรียกร้องประชาธิปไตย และการมีรัฐสภา ปัญหาความชอบธรรมของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ รวมถึงปัญหาเอกภาพของราชวงศ์ สิ่งแรกที่พระองค์ทรงกระทำคือ เสริมความมั่นคงและสร้างความสามัคคีขึ้นอยู่ในหมู่พระราชวงศ์ ด้วยการจัดตั้ง 'อภิรัฐมนตรีสภา' ในวันที่ ๒๘ พฤศจิกายน ๒๔๖๘^๒ ภายหลังจากที่ทรงขึ้นครองราชย์เพียง ๓ วัน โดยมีพระราชประสงค์ที่จะให้อภิรัฐมนตรี

สภาเป็นสภาที่ปรึกษาขององค์พระมหากษัตริย์ และเป็นสถาบันที่คอยเหนี่ยวรั้งการใช้พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์" ทั้งนี้ "เพื่อเรียกความเชื่อถือจากประชาชนกลับคืนมา..." และเพื่อสร้างเสถียรภาพให้แก่องค์พระมหากษัตริย์และฐานะของพระราชวงศ์ เนื่องจากประชาชนเริ่มเสื่อมศรัทธาในสถาบันกษัตริย์ในช่วงปลายสมัยรัชกาลที่ ๖ ซึ่งพระองค์ทรงกล่าวว่า

สิ่งที่น่าเสียใจเป็นอย่างยิ่งก็คือ การที่ราชสำนักถูกดูหมิ่นดูแคลน และในระยะใกล้จะสิ้นรัชกาลก็กำลังจะเริ่มถูกเยาะหยัน กำเนิดของหนังสือพิมพ์ที่มีอิสระทำให้สถานการณ์ดังกล่าวนี้ย่ำแย่ลงไปอีกมาก ฐานะของพระมหากษัตริย์ต้องตกอยู่ในความยากลำบากอย่างยิ่ง ความเคลื่อนไหวทางความคิดในประเทศนี้ ได้ชี้ให้เห็นสัญญาณอันแน่ชัดว่าวันเวลาของการปกครองแบบผู้นำถืออำนาจสิทธิขาดแต่ผู้เดียวใกล้จะหมดลงทุกที...^๓

พระองค์ได้ทรงมีพระราชหัตถเลขาถึงพระยากัลยาณไมตรี (Dr. Francis B. Sayre) เมื่อวันที่ ๒๓ กรกฎาคม ๒๔๖๙ ทรงพระราชปรารภเกี่ยวกับปัญหาการเมืองในสยาม (Problems of Siam) ซึ่งส่วนใหญ่เป็นปัญหาเรื่องฐานะ

๑. ปรีดี พนมยงค์, บางเรื่องเกี่ยวกับก่อตั้งคณะราษฎร..., หน้า ๑๘

๒. ไพโรจน์ ชัยนาม, รัฐธรรมนูญ บทกฎหมาย และเอกสารสำคัญในทางการเมืองของประเทศไทย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, ๒๕๑๙), ๑ : ๑๙๔

๓. บทบาทของอภิรัฐมนตรีสภานี้ ดูได้จาก ชัยอนันต์ สมุทวณิช, การเมือง-การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย และในสุดี เจริญพงศ์, ปฏิกริยาของรัฐบาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวต่อการเคลื่อนไหวตามแนวความคิดประชาธิปไตยและสังคมนิยม ก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. ๒๔๗๕ (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๑๙)

๔. พระราชหัตถเลขา ถึงพระยากัลยาณไมตรี ถึงเรื่อง "ปัญหาการเมืองในสยาม" (Problems of Siam) ใน ชัยอนันต์ สมุทวณิช, การเมือง-การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองของไทย หน้า ๘๗ และ ๙๐ หรือ ต้นฉบับภาษาอังกฤษ ใน Benjamin A. Batson (ed.), *Siam's Political Future: Documents from the End of the Absolute Monarchy* : Data paper : Numbe 96 (Ithaca, New York: Cornell University Southeast Asia Program, 1974) p. 15

และพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์, ปัญหาการสืบสันตติวงศ์, ปัญหารูปแบบการจัดตั้งรัฐบาลและการมีรัฐสภา, ปัญหาบทบาทและอำนาจหน้าที่ของอภิรัฐมนตรีสภา และปัญหาการมีนายกรัฐมนตรี และมีสภานิติบัญญัติ (Legislative Council) ว่าเหมาะสมกับประเทศไทยในเวลานั้นหรือไม่อย่างไร ซึ่งพระองค์ทรงมีพระราชดำริเห็นว่า *ประเทศไทยยังไม่พร้อม* สำหรับการมีรัฐสภาและรัฐบาลที่มาจากกรรมาการเลือกตั้ง (Representative Government) และยังไม่พร้อมสำหรับการปกครองในระบอบประชาธิปไตย โดย พระองค์จึงทรงมีพระราชโองการที่จะปรับปรุงระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ให้ดีขึ้น และทรงลงเสวยพระทัย ในการที่จะจัดให้มีการปกครองแบบประชาธิปไตยตามที่มีการเรียกร้องกันในเวลานั้น พระองค์ได้ทรงพระราชปรารภกับพระยาภิรมย์ภักดีถึงทางแก้ไขปัญหาเหล่านี้^๑ ซึ่งพระยาภิรมย์ภักดีได้ตอบพระราชปรารภว่า ในเวลานี้ยังไม่ควรมีการปกครองระบอบรัฐสภา และเสนอให้ใช้ระบอบการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ต่อไป แต่แนะนำให้ใช้ระบบการมีนายกรัฐมนตรีรับผิดชอบในการบริหารราชการแผ่นดินโดยตรงแทนพระมหากษัตริย์ และได้เสนอเค้าโครงการจัดตั้งรัฐบาลโดยมีนายกรัฐมนตรี และเค้าโครงรัฐธรรมนูญประกอบด้วยหลักการต่างๆรวม ๑๒ มาตรา

ข้อเสนอของพระยาภิรมย์ภักดีนี้ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพทรงคัดค้านว่า การมีนายกรัฐมนตรีนั้นเป็นเรื่องและวิธีการปกครองในระบอบรัฐสภา ไม่ใช่การปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ความสัมพันธ์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับนายกรัฐมนตรีในระบบการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ซึ่งปราศจากรัฐสภาจึงเป็นความสัมพันธ์ที่ประหลาด และทรงเห็นว่า การมีหรือไม่มีนายกรัฐมนตรีไม่ใช่ปัญหาสำคัญ หรือการแก้ปัญหายาตราที่ตรงจุด สิ่งที่จะต้องแก้ไขอย่างรีบด่วน คือการปรับปรุงระบบบริหารราชการให้มีประสิทธิภาพขึ้นกว่าเดิม และปัญหานี้เป็นปัญหาที่ต้องทำก่อนอื่นใดทั้งหมด^๒ ข้อเสนอของพระยาภิรมย์ภักดีจึงหยุดลงแค่การถวายความเห็น และเค้าโครงร่างรัฐธรรมนูญนี้ก็ไม่ได้ถูกนำไปปฏิบัติแต่อย่างใด

ในปีต่อมา คือ ปี พ.ศ.๒๔๗๐ พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ได้ทรงจัดตั้งสภากรรมการองคมนตรีขึ้น โดยทรงมีพระราชดำริเห็นถึงความจำเป็นที่จะต้องมีสถาบันทางการเมืองบางอย่างมารองรับ เพื่อคลี่คลายปัญหาความต้องการเข้ามามีส่วนร่วมทางการเมืองของประชาชน “โดยยอมรับว่าแบบรัฐสภายังเป็นไปไม่ได้ในขณะนี้” ซึ่งพระองค์ได้ทรงกล่าวไว้ในพระราชบันทึกเรื่อง ‘Democracy in Siam’ ว่า

๑. รายละเอียดของพระราชหัตถเลขา Problems of Siam ดูใน Batson (ed.), *Siam's Political Future...*, p 13-22. หรือใน สนธิ เดชานันท์, *แผนพัฒนาการเมืองไปสู่การปกครองระบอบ “ประชาธิปไตย” ตามแนวพระราชดำริของพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว* (กรุงเทพฯ : โครงการผลิตเอกสารทางวิชาการ ภาควิชารัฐศาสตร์และรัฐประศาสนศาสตร์ คณะสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, ๒๕๑๙), หน้า ๑๑๕-๑๒๕

๒. ชัยอนันต์ สมุทวณิช, *การเมือง-การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย*, หน้า ๙๕-๙๗

ข้าพเจ้ามีความโน้มเอียงที่จะคิดว่าประชาธิปไตยที่แท้จริงนั้น ยากที่เกิดขึ้นเป็นผลสำเร็จในสยาม มันอาจจะเป็นภัยอันตรายต่อผลประโยชน์ที่แท้จริงของประชาชนด้วยซ้ำไป... เราอาจหาข้อโต้แย้งได้มากมายที่สนับสนุนความคิดที่ว่า สยามไม่ควรมีระบอบการปกครองแบบรัฐสภา... บางทีประเทศบางประเทศได้นำประชาธิปไตยมาใช้ด้วยความจำเป็นเท่านั้นเอง โดยที่รัฐอยู่เต็มอกว่ามันไม่เหมาะกับลักษณะนิสัยของประชาชน นั่นคือคำอธิบายว่าเหตุใดจึงมีหลายประเทศเล่นกับการมีรัฐสภา ข้าพเจ้ารู้สึกว่าจะต้องเล่นไพ่แบบนี้ในสยามเวลาใดเวลาหนึ่ง ด้วยข้อพิจารณาเหล่านี้เองที่ทำให้ข้าพเจ้าคิดที่จะทำการปฏิรูบบางอย่าง... การปรับปรุงสภาองคมนตรีเป็นความพยายามอย่างหนึ่งที่จะนำไปสู่ก้าวแรกของแนวความคิดเหล่านี้... ดังนั้นการจัดตั้งคณะกรรมการนี้อาจช่วยในการสนองตอบต่อวัตถุประสงค์ที่มีประโยชน์ ๒ ประการ (แม้ว่าจะไม่สมบูรณ์เลยทีเดียว)

๑. เป็นวิธีการทดลองและเรียนรู้ถึงวิธีการประชุมปรึกษาของสภา

๒. เป็นพลังที่จะเหนี่ยวรั้งด้านทานการใช้อำนาจที่ผิด^๑

สภากรรมการองคมนตรีนี้ ประกอบด้วยองคมนตรีจำนวน ๕๐ คน ซึ่งทรงแต่งตั้งจากจำนวนองคมนตรีทั้งหมด ๒๒๕ คนในเวลานั้น และอยู่ในตำแหน่งคราวละ ๓ ปี^๒ กรรมการ องค

มนตรีชุดแรกประกอบด้วยพระบรมวงศานุวงศ์ชั้นพระองค์เจ้าและหม่อมเจ้า ๑๐ พระองค์ ข้าราชการชั้นเจ้าพระยา ๖ ท่าน ชั้นพระยา ๒๔ ท่าน^๓ ซึ่งมีข้อน่าสังเกตว่า ไม่มีการแต่งตั้งกรรมการองคมนตรีจากราษฎรเลย ในทางปฏิบัติ สภากรรมการองคมนตรีนี้ประสบความสำเร็จล้มเหลวตามวัตถุประสงค์ ที่ได้วางไว้ ทั้งนี้จะเห็นได้จากผลงานของ สภาในระยะ ๕ ปี เท่าที่ปรากฏหลักฐาน มีเพียงการพิจารณาร่างพระราชบัญญัติ และการร่างประกาศรวม ๕ ฉบับเท่านั้น และการประชุมเพื่อพิจารณาร่างพระราชบัญญัติต่างๆนี้ ก็เป็นไปตามพระราชโองการทั้งสิ้น ไม่ปรากฏว่ากรรมการองคมนตรีได้ร้องขอให้มีการเปิดประชุมขึ้นเองแต่ประการใด สภากรรมการองคมนตรีจึงมิได้มีบทบาทในการควบคุมการใช้พระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ดังที่คาดหวังไว้

ส่วนวัตถุประสงค์ที่จะให้เรียนรู้ถึงการประชุมปรึกษาของรัฐสภาก็ไม่ได้ผลมากเท่าที่ควร ดังจะเห็นได้จากจำนวนครั้งของการประชุมในแต่ละปี กล่าวคือ ในปี พ.ศ. ๒๔๗๐ มีการประชุม ๑๐ ครั้ง, พ.ศ. ๒๔๗๑ ๕ ครั้ง, พ.ศ. ๒๔๗๒ และ ๒๔๗๓ ปีละ ๔ ครั้ง, พ.ศ. ๒๔๗๔ ๓ ครั้ง, ส่วนในปี ๒๔๗๕ ไม่ปรากฏหลักฐานว่ามีการประชุมแต่อย่างใด^๔ จะเห็นได้ว่าสภากรรมการองคมนตรีได้มีการประชุมน้อยลงตามลำดับในแต่ละปี จนกระทั่งไม่มีการประชุมเลย

๑. ชัยอนันต์ สมุทวณิช, การเมือง-การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย, หน้า ๑๒๕-๑๒๘ หรือใน Baston (ed.), *Siam's Political Future...*, p. 49-50. ดัชนีฉบับภาษาอังกฤษ

๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๘

๓. สุวดี เจริญพงศ์, ปฏิกริยาของรัฐบาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว..., หน้า ๑๒๔

๔. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๐-๑๓๑

ในปี ๒๔๗๕ และเมื่อนับรวมการประชุมทั้งหมดในช่วง ๕ ปี มีเพียง ๒๗ ครั้ง เท่านั้น นอกจากนี้รัฐบาลก็ได้เปิดโอกาสให้บุคคลภายนอกเข้าร่วมฟังการประชุมกรรมการ องคมนตรีแต่อย่างใด และเมื่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ทรงมีพระราชดำริเห็นชอบด้วยกับมจ.สิทธิพร ที่จะอนุญาตให้ประชาชนและองคมนตรีที่ไม่ได้เป็นกรรมการองคมนตรี เข้าฟังการประชุมในกรณีที่ประชุมปรึกษาเรื่อง ที่มีราชการลับ ก็ทรงได้รับการคัดค้านจากสมาชิกอภิรัฐมนตรีสภาส่วนใหญ่ ในการประชุมเมื่อวันที่ ๓ สิงหาคม ๒๔๗๐

หลังจากนั้นเป็นเวลาถึง ๔ ปี อภิรัฐมนตรีสภา จึงได้ลงมติให้องคมนตรีเข้าฟังการประชุมสภากรรมการองคมนตรีได้ ในกรณีที่มิใช่ราชการลับ แต่ก็ไม่ได้หมายถึงประชาชนโดยทั่วไป^๑ ดังนั้น การจัดตั้งสภากรรมการองคมนตรีจึงไม่อาจบรรลุตามวัตถุประสงค์ที่คาดหวังไว้ และประชาชนส่วนใหญ่ก็ไม่สามารถเข้ามีส่วนร่วม หรือทราบถึงความเป็นไปของสภานี้ได้อย่างใกล้ชิด การจัดตั้งสภากรรมการองคมนตรีจึงไม่อาจตอบสนองความต้องการของคนรุ่นใหม่ที่จะเข้ามีส่วนร่วมในการบริหารประเทศ และยิ่งอาจทำให้คนรุ่นใหม่เหล่านี้

มีความปรารถนาที่จะได้มาซึ่งสภาพตามความหมายที่แท้จริงของการปกครองในระบอบประชาธิปไตยมากยิ่งขึ้น

พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ได้ทรงตระหนักถึงความต้องการของประชาชนที่ต้องการเข้ามีส่วนร่วมในการบริหารประเทศ ได้เป็นอย่างดี ดังนั้น ในปี ๒๔๗๔ พระองค์ได้ทรงสั่งให้กรมหมื่นเทววงศ์วโรปathy เสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ เตรียมร่างรัฐธรรมนูญขึ้น เพื่อที่พระองค์จะพระราชทานให้แก่ประชาชน เนื่องในวันฉลองครบรอบ ๑๕๐ ปี ของกรุงรัตนโกสินทร์ ในวันที่ ๖ เมษายน ๒๔๗๕ ร่างรัฐธรรมนูญนี้ นายเรมอนด์ บี สตีเวนส์ ที่ปรึกษากกระทรวงการต่างประเทศ กับพระยาศรีวิสารวาจา ปลัดทูลฉลองกระทรวงการต่างประเทศ เป็นผู้จัดร่างขึ้น และได้นำทูลเกล้าฯ ถวายต่อพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าฯ ในวันที่ ๘ มีนาคม ๒๔๗๔^๒

ร่างรัฐธรรมนูญนี้เป็นเพียงเค้าโครงการจัดรูปแบบการปกครองโดยทั่วไป ไม่ได้เขียนรายละเอียดเป็นรายมาตราไว้ แต่ก็ได้กล่าวถึงพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์, บทบาทและหน้าที่ของอภิรัฐมนตรี, การมีนายกรัฐมนตรี และคณะรัฐมนตรีรวมทั้งรูปแบบของสภานิติ

๑. จำนวนการประชุม ๒๗ ครั้ง ในระยะ ๕ ปีนี้ แตกต่างจากการประชุมสภาผู้แทนราษฎรภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ๒๔๗๕ เป็นอย่างมาก การประชุมสภาผู้แทนราษฎรนับจากวันที่ ๒๘ มิถุนายน ๒๔๗๕-๑ เมษายน ๒๔๗๖ (พระยามโนฯ ปิดสภาฯ) ระยะเวลาเพียง ๑๐ เดือน มีการประชุมทั้งหมด ๕๔ ครั้ง ประกาศร่างพระราชบัญญัติเป็นกฎหมาย ๕๓ ฉบับ และรัฐบาลได้ตอบกระทู้ถามของ ส.ส. ๒๐ กระทู้-ข้อมูลตัวเลขจาก ประเสริฐ ปัทมะสุคนธ์, *รัฐสภาไทยในรอบสี่สิบสองปี (๒๔๗๕-๒๕๑๗)*, (กรุงเทพฯ : ห้างหุ้นส่วนจำกัด ช. ชุมชุมช่าง, ๒๕๑๗), หน้า ๖๔

๒. กจช. ๖. ๗ ๖. ๖/๒๒ สำนักนายกรัฐมนตรี ครั้งที่ ๓/๒๔๗๔ ๑๖ เมษายน ๒๔๗๔ อ้างถึงใน สุวดี เจริญพงศ์, *ปฏิกริยาของรัฐบาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว...*, หน้า ๑๗๕

๓. Batson (ed.), *Siam's Political Future...*, p. 82. ร่างนี้เป็นเพียงเค้าโครงการเปลี่ยนแปลงรูปแบบการปกครอง ซึ่งร่างเป็นภาษาอังกฤษ โดยใช้ชื่อว่า 'An Outline of Changes in the form of Government'.

บัญญัติ ซึ่งร่างรัฐธรรมนูญของนายสติเวนส์ นี้ เสนอให้คงอภิรัฐมนตรีสภาต่อไป แต่ให้จำกัดหน้าที่เพียงถวายคำปรึกษาแก่องค์พระมหากษัตริย์ และสมาชิกอภิรัฐมนตรีสภาไม่ควรจะเป็นนายกรัฐมนตรีหรือรัฐมนตรีในเวลาเดียวกัน และเสนอให้มีการแต่งตั้งนายกรัฐมนตรีเป็นผู้ทำหน้าที่บริหารแทนองค์พระมหากษัตริย์ ให้นายกรัฐมนตรีมีสิทธิเลือกคณะรัฐมนตรี แต่พระมหากษัตริย์ทรงเป็นผู้เลือก และแต่งตั้งนายกรัฐมนตรีโดยพระองค์เอง นายกรัฐมนตรีและรัฐมนตรีไม่ได้มาจากสภา แต่เป็นสมาชิกสภาโดยตำแหน่ง จะทำหน้าที่บริหารโดยมีกำหนดวาระ แต่พระมหากษัตริย์อาจทรงแต่งตั้งใหม่ได้ หรือพระมหากษัตริย์จะทรงขอร้องให้ลาออกเมื่อใดก็ได้ ซึ่งเมื่อนายกรัฐมนตรีลาออก จะโดยสมัครใจหรือถูกขอร้องก็ตาม คณะรัฐมนตรีย่อมต้องลาออกตามไปด้วย

ส่วนทางด้านสภานิติบัญญัติ นายสติเวนส์ เสนอความเห็นที่ สภานิติบัญญัติควรประกอบด้วยสมาชิกอย่างน้อย ๕๐ คน และอย่างมาก ๗๕ คน ซึ่งในระยะเริ่มแรกสมาชิกสภาควรมาจากการแต่งตั้งกึ่งหนึ่งและมาจากการเลือกตั้งกึ่งหนึ่ง สมาชิกที่มาจากการแต่งตั้งนี้ พระมหากษัตริย์ควรมีพระราชอำนาจในการที่จะทรงเลือกได้ตามที่เห็นเหมาะสม ส่วนสมาชิกสภาที่มาจากการเลือกตั้งนั้น ให้ดำเนินการ

เลือกตั้งทางอ้อม โดยให้ราษฎรในอำเภอเป็นผู้เลือกผู้แทนอำเภอ ผู้แทนอำเภอเป็นผู้เลือกผู้แทนจังหวัด และผู้แทนจังหวัดเป็นผู้เลือกผู้แทนมณฑล ซึ่งจำนวนสมาชิกของแต่ละมณฑล ให้คิดตามสัดส่วนของจำนวนประชากรทั้งหมดในมณฑลนั้นๆ และจำนวนผู้เลือกตั้งที่มณฑลหนึ่งๆพึงมีได้

ผู้ที่จะมีสมัครเป็นสมาชิกสภา จะต้องมีความสัญชาติไทย และอายุไม่ต่ำกว่า ๓๐ ปี มีความสามารถอ่านออกเขียนได้ และเป็นผู้เสียภาษีในจำนวนที่แน่นอน สมาชิกสภาควรอยู่ในวาระคราวละ ๔ หรือ ๕ ปี แต่พระมหากษัตริย์อาจทรงยุบสภาได้ และทรงมีอำนาจยับยั้ง (veto) กฎหมายที่ผ่านสภา รวมทั้งมีพระราชอำนาจที่จะทรงทำสัญญาหรือข้อตกลงกับต่างประเทศได้โดยไม่ต้องผ่านสภา นอกจากนี้ ในกรณีที่สภาลงมติไม่ไว้วางใจรัฐบาลด้วยคะแนนเสียง ๒ ส่วน ๓ ซึ่งรัฐบาลจะต้องลาออก พระมหากษัตริย์จะทรงรับหรือปฏิเสธการลาออกนั้นก็ได้^๑

ซึ่งทั้งหมดนี้จะเห็นได้ว่า ร่างรัฐธรรมนูญของนายสติเวนส์ ได้ให้อำนาจแก่พระมหากษัตริย์มากทั้งในด้านบริหารและนิติบัญญัติ พระราชอำนาจในการปกครองยังคงเป็นของพระมหากษัตริย์ เพียงแต่จัดรูปแบบการบริหารบางอย่างให้เป็นประชาธิปไตยขึ้นเท่านั้น^๒ แต่

๑. รายละเอียดดูใน Batson (ed.), *Siam's Political Future...*, p. 86-89

๒. ผู้เขียนให้ความเห็นว่า ร่างรัฐธรรมนูญของนายสติเวนส์นี้ ร่างขึ้นโดยความพยายามที่จะรักษาระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ให้คงอยู่ แต่ปรับเปลี่ยนรูปแบบการปกครองบางอย่างให้เป็นประชาธิปไตยมากขึ้น เพื่อให้สอดคล้องกับสถานการณ์ที่เปลี่ยนแปลงไป และความต้องการประชาธิปไตยของประชาชนส่วนหนึ่งในเวลานั้น โดยคำนึงว่า Absolute Monarchy ไม่อาจเป็นไปได้ในเวลานั้น แต่การปกครองแบบประชาธิปไตยอย่างเต็มที่ก็ยังไม่ถึงเวลาเช่นกัน ดังนั้นร่างรัฐธรรมนูญนี้จึงมีลักษณะที่เป็นประชาธิปไตยมากขึ้น เมื่อเทียบกับการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ แต่มีลักษณะที่ไม่เป็นประชาธิปไตยหลายประการ เมื่อเทียบกับการปกครองแบบประชาธิปไตยโดยทั่วไป

กระนั้นก็ตาม ร่างรัฐธรรมนูญนี้ก็ยังคงได้รับการคัดค้านจากอภิรัฐมนตรีส่วนมาก^๑ และในขณะเดียวกัน ทั้งนายสตีเวนส์และพระยาศรีวิสารวาจาเอง ก็ยังได้เสนอความเห็นว่ายังไม่ถึงเวลาที่จะจัดการปกครองแบบประชาธิปไตยในเวลานั้น^๒ คงยืนยันว่าระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ยังคงเหมาะสมกับสภาพการณ์ของประเทศไทยในเวลานั้นอยู่ แม้ว่าช่วงเวลานั้นจะมีข่าวลือว่ามีผู้พยายามล้มล้างการปกครองของรัฐบาลในอนาคตอันใกล้ แต่พระยาศรีวิสารวาจา รวมทั้งเจ้านายชั้นสูงที่มีบทบาทในเวลานั้นยังเสนอความเห็นที่ “ยังไม่ควรมีการเปลี่ยนแปลงการปกครองประเทศใดๆทั้งสิ้น ซึ่งจะมีผลทำให้อำนาจของรัฐบาลลดน้อยลง”^๓ ดังนั้นในวันที่ ๖ เมษายน ๒๔๗๕ จึงผ่านไปโดยไม่มีมีการพระราชทานหรือประกาศใช้รัฐธรรมนูญแต่อย่างใด

เมื่อพิจารณาจากสถานการณ์ของประเทศในเวลานั้น อาจกล่าวได้ว่า เป็นความผิดพลาดของการตัดสินใจที่ไม่ประกาศใช้รัฐธรรมนูญในเวลานั้น เพราะนอกจากความตื่นตัวและความเรียกร้องต้องการประชาธิปไตยของชนจะเพิ่มสูงขึ้นแล้ว ความไม่พอใจต่อ

การดำเนินงานของรัฐบาลในการแก้ไขปัญหภาวะเศรษฐกิจตกต่ำได้เพิ่มมากขึ้นด้วย

ในขณะเดียวกัน ความคาดหวังว่าจะมีการปกครองระบอบประชาธิปไตยเกิดขึ้น ก็มีมานานนับตั้งแต่รัชกาลที่ ๗ ทรงขึ้นครองราชย์ใหม่ๆ หรือกล่าวได้นับตั้งแต่ปลายสมัยรัชกาลที่ ๕ ที่ทรงมีพระราชดำรัสในที่ประชุมเสนาบดีสภาว่า

“ฉันจะให้ลูกศิษย์รูดมอบของขวัญให้แก่พลเมืองในทันทีที่ขึ้นสู่อำนาจบัลลังก์ในขณะขึ้นตำแหน่งกษัตริย์ กล่าวคือ ฉันจะให้เขาให้ปาลิเมนต์และคอนสตีติวชัน”^๔

และตลอดรัชสมัยของรัชกาลที่ ๖ ก็ได้มีการเสนอความเห็นเชิงเรียกร้องประชาธิปไตยอยู่เนืองๆ แต่เวลาที่ผ่านไปโดยไม่มีการเปลี่ยนแปลงในทางที่จะให้มีการปกครองแบบประชาธิปไตยขึ้น^๕ ย่อมก่อให้เกิดความไม่พอใจและความต้องการที่จะเปลี่ยนแปลงการปกครองเพิ่มมากขึ้น และจะเห็นได้ว่า ในช่วงเวลานั้น นายสตีเวนส์ทูลเกล้าฯ ถวายร่างรัฐธรรมนูญคือวันที่ ๘ มีนาคม ๒๔๗๕ นั้น เป็นเวลาเพียง ๓ เดือน ก่อนหน้าการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ๒๔ มิถุนายน ๒๔๗๕ ซึ่งคณะราษฎรที่เข้าร่วม

๑. Baston (ed.), *Siam's Political Future...*, p. 84

๒. บันทึกถวายเป็นความเห็นของนายสตีเวนส์และของพระยาศรีวิสารวาจาเกี่ยวกับร่างรัฐธรรมนูญนี้ ดูใน Ibid., p. 90-91.

๓. ชยอนันต์ สมุทวณิช, *การเมือง-การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองไทย*, หน้า ๑๔๙-๑๕๐ หรือต้นฉบับภาษาอังกฤษใน Baston (ed.), *Siam's Political Future...*, p. 92-93.

๔. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๒

๕. แม้ว่าจะมีการจัดตั้งสภากรรมการองคมนตรี ซึ่งเป็นความพยายามอย่างหนึ่งของการปูพื้นฐานประชาธิปไตย แต่ก็เป็นความพยายามที่ล้มเหลว สภากรรมการองคมนตรีมีบทบาทอันจำกัด และไม่ได้มีส่วนต่อการสร้างประชาธิปไตยเท่าใดนักประชาชนทั่วไปไม่ได้มีส่วนร่วมและรับรู้ความเป็นไปเกี่ยวกับการดำเนินงานของสภากรรมการองคมนตรีมากนัก

ตัวกันมานานนับตั้งแต่ปี ๒๔๖๙ ได้วางแผนดำเนินการเพื่อยึดอำนาจเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้วในเวลานั้น แต่กระนั้นก็ตามเวลาดังกล่าวก็ยังได้รับการคัดค้านว่า “เร็วเกินไป” สำหรับการเปลี่ยนแปลง ดังนั้น การเปลี่ยนแปลงการปกครองเมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน พ.ศ.๒๔๗๕ จึงเป็นสิ่งที่หลีกเลี่ยงไม่ได้^๑ และในขณะเดียวกัน ก็เป็นการแสดงให้เห็นว่า ความพยายามของรัชกาลที่ ๗ ที่จะทรงปรับปรุงการปกครองของประเทศดำเนินไปไม่ทันกับความต้องการของประชาชนซึ่งเรียกร้องต้องการเข้ามามีส่วนร่วมในการบริหารประเทศ และต้องการการปกครองในระบอบประชาธิปไตย^๒

บทบาทและความคิดทางการเมืองของปรีดี ในช่วงปี ๒๔๗๐-๒๔๗๕

ปรีดีได้สำเร็จการศึกษาและเดินทางกลับจากประเทศฝรั่งเศส ถึงกรุงเทพฯ ในวันที่ ๒ เมษายน พ.ศ.๒๔๗๐ ได้เริ่มเข้ารับราชการในตำแหน่งผู้พิพากษาชั้น ๖ กระทรวงยุติธรรม เมื่อวันที่ ๑ พฤษภาคม ๒๔๗๐ โดยได้ทำการฝึกหัดผู้พิพากษาที่ศาลฎีกาและฝึกหัดว่าความที่กรมอัยการเป็นเวลา ๕ เดือน จากนั้นได้เลื่อนตำแหน่งเป็นเลขานุการชั้น ๒ (ผู้ช่วยเลขานุการ) กรมร่างกฎหมายกระทรวงยุติธรรม และอยู่ในตำแหน่งนี้ ตั้งแต่วันที่ ๑ ตุลาคม ๒๔๗๐ จนถึงช่วงเปลี่ยนแปลงการปกครองปี ๒๔๗๕^๓ ในช่วงที่เป็นผู้ช่วยเลขานุการอยู่ที่กรม

๑. ความเห็นในทำนองเดียวกันนี้ ดูได้จาก เสกสรรค์ ประเสริฐกุล, “ความจำเป็นทางประวัติศาสตร์ของการเคลื่อนไหว ๒๔ มิถุนายน ๒๔๗๕”, *วารสารธรรมศาสตร์* ๑๑ (มิถุนายน ๒๕๒๕) : ๖๒-๖๗

๒. การเปลี่ยนแปลงการปกครอง เมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน ๒๔๗๕ นั้น ได้มีผู้วิจารณ์กันมากกว่า คณะราษฎรรู้อยู่แล้วว่า รัชกาลที่ ๗ จะทรงพระราชทานรัฐธรรมนูญ จึงช่วงชิงทำการปฏิวัติ แต่เมื่อพิจารณาจากข้อมูลที่ว่า รัชกาลที่ ๗ ทรงมีพระราชดำริ (ในช่วงปลายปี ๒๔๗๔) ที่จะพระราชทานรัฐธรรมนูญในวันที่ ๖ เมษายน ๒๔๗๕ และได้สั่ง ให้กรมหมื่นเทววงศ์วโรปการ จัดเตรียมร่างรัฐธรรมนูญขึ้น ร่างรัฐธรรมนูญนี้ได้ทูลเกล้าฯ ถวายรัชกาลที่ ๗ ในเดือนมีนาคมนั้น แต่ได้รับการคัดค้านว่ายังไม่ถึงเวลาที่จะมีการพระราชทานรัฐธรรมนูญ จึงไม่ได้มีการประกาศใช้รัฐธรรมนูญในวันที่ ๖ เมษายน ซึ่งเป็นเวลาก่อนหน้าการปฏิวัติเพียง ๒-๓ เดือน จึงเป็นไปได้ว่า พระราชดำริที่จะมีพระราชทานรัฐธรรมนูญนั้น อาจจะจำกัดอยู่ภายในอภิรัฐมนตรีสภาและพระบรมวงศานุวงศ์ผู้ใกล้ชิด ซึ่งคณะราษฎรอาจไม่ได้ล่วงรู้มาก่อนก็เป็นได้ ดังที่ปรีดีได้กล่าวในสภามุแทนราษฎร เมื่อวันที่ ๙ พฤษภาคม ๒๔๗๕ ว่า “คณะราษฎรมิได้รู้พระราชประสงค์มาก่อน การเปลี่ยนแปลงได้กระทำโดยบริสุทธิ์ไม่ได้ช่วงชิงดังที่มีผู้ปลุกเสกข้อเท็จจริงให้เป็นอย่างอื่น” และใน ปรีดี พนมยงค์, *บางเรื่องเกี่ยวกับการก่อตั้งคณะราษฎร*, หน้า ๔๑ ปรีดีได้กล่าวว่า “คณะราษฎรไม่มีทางที่จะรู้พระราชดำริที่จะพระราชทานรัฐธรรมนูญมาก่อนเลย” และ “ถ้าจะอ้างว่าในฐานะผู้ช่วยเลขานุการกรมร่างกฎหมายย่อมมีทางรู้ ก็จะต้องถามคนบอกเล่าว่า พระปกเกล้าฯ ได้สั่งร่างรัฐธรรมนูญของพระองค์มาให้กรมร่างกฎหมายพิจารณาหรือไม่ ข้าพเจ้าและเพื่อนข้าราชการกรมร่างกฎหมายทุกคนสามารถยืนยันได้ว่า กรมร่างกฎหมายไม่เคยได้รับร่างรัฐธรรมนูญมาพิจารณาเลย... พระราชประสงค์ที่จะพระราชทานรัฐธรรมนูญนั้น รู้กันเฉพาะบุคคลที่พระองค์ได้มี พระราชดำริสัให้พระยาพหลฯ และข้าพเจ้าทราบ ๖ วัน ภายหลัง ๒๔ มิถุนายน และเสนาบดีของพระองค์เท่านั้น ซึ่งไม่ยอมบอกให้คนภายนอกรู้ เพราะเป็นความลับของทางราชการ...”

๓. “สมุดประวัติของ ร.อ.อ. หลวงประดิษฐมนูธรรม” ใน *สุพรรณ ด่านตระกูล, อนุสรณ์ปรีดี พนมยงค์* (กรุงเทพฯ : จีวรวรรณสุบรรณ, ๒๕๒๖), ไม่มีเลขหน้า

ร่างกฎหมายนี้ ปริทัศน์ได้ทำหน้าที่เป็นอาจารย์ผู้สอน ที่โรงเรียนกฎหมาย กระทรวงยุติธรรม ควบคู่ไปด้วย วิชาที่ปริทัศน์ที่โรงเรียนกฎหมายคือ “ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ ๓” ตอนว่าด้วยห้างหุ้นส่วน บริษัท และสมาคม สอนในปี ๒๔๗๐-๒๔๗๒ “กฎหมายระวางประเทศแผนกคดีบุคคล” สอนปี ๒๔๗๒-๒๔๗๓ และ “กฎหมายปกครอง” สอนปี ๒๔๗๔-๒๔๗๕” ซึ่งรายละเอียดของวิชาเหล่านี้จะได้กล่าวในตอนต่อไป

นอกจากปริทัศน์จะเข้ารับราชการ และทำหน้าที่อาจารย์ผู้สอนที่โรงเรียนกฎหมายตามปกติแล้ว ปริทัศน์ยังได้จัดตั้งโรงพิมพ์นิติสาส์น ขึ้นโดยเป็นเจ้าของดำเนินกิจการเอง และยังได้จัดพิมพ์หนังสือ นิติสาส์น และหนังสือกฎหมายอื่นๆออกเผยแพร่ หนังสือ นิติสาส์น นี้เป็นหนังสือรายเดือนที่ลงบทความและความรู้ทางด้านกฎหมาย ซึ่งปริทัศน์ได้กล่าวใน ‘คำนำ’ ของการพิมพ์หนังสือนี้ครั้งแรกว่า

หนังสือนี้เป็นหนังสือที่เกี่ยวกับวิชาการ ไม่ใช่หนังสือที่จะสอนลัทธิการเปลี่ยนแปลง การปกครองหรือเศรษฐกิจของประเทศ ในเรื่องหนึ่งๆ จะมีตั้งแต่ ๔๘ ถึง ๖๔ หน้า แบ่งออกเป็น ๓ ภาค คือ

๑. ภาคประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์
๒. ภาคนิติศาสตร์บัณฑิตย์

๓. ภาคเบ็ดเตล็ด มีอาทิ ความเห็นและการวินิจฉัยปัญหาในกฎหมายต่างๆ นอกจากที่กล่าวในภาค ๑ และ ๒ ซึ่งถ้าท่านสมาชิก ผู้ใดมีความสงสัยในปัญหากฎหมายข้อใดแล้ว ข้าพเจ้าและสหายในคณะนิติสาส์น มีความยินดีที่จะช่วยเหลือแนะนำเท่าที่จะเป็นไปได้ตามกำลัง...”^๒

หนังสือ ‘นิติสาส์น’ นี้ ได้เริ่มออกตั้งแต่ปี ๒๔๗๑ เรื่อยไป จนถึงหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองปี ๒๔๗๕ เมื่อได้มีการตั้งมหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองขึ้นแล้ว ปริทัศน์ได้ออกกิจการของโรงพิมพ์ ตัวพิมพ์ และหนังสือ นิติสาส์น พร้อมทั้งก๊อปปี้ทั้งหมด ให้เป็นกรรมสิทธิ์ของมหาวิทยาลัยดำเนินงานต่อไป เพราะมหาวิทยาลัยจำเป็นต้องมีโรงพิมพ์ พิมพ์คำสอน และหนังสืออื่นๆ และปริทัศน์เองก็มีภาระหน้าที่ราชการ ไม่มีเวลาที่จะคุมโรงพิมพ์นิติสาส์นและหนังสือนิติสาส์นได้ต่อไป มหาวิทยาลัยได้ตอบแทนมูลค่าแห่งการโอนให้แก่ปริทัศน์น้อยมาก ไม่ได้ถือเป็นการซื้อขายในราคาตลาด เนื่องจากมหาวิทยาลัยเพิ่งตั้งขึ้นใหม่และมีเงินทุนเพียงเล็กน้อย”

ในช่วงปี ๒๔๗๑ ถึงช่วงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองปี ๒๔๗๕ นี้ปริทัศน์ได้เขียนคำอธิบายกฎหมายต่างๆ และบทความลงในนิติสาส์น

๑. “ตารางกำหนดเวลาสอนกฎหมายที่โรงเรียนกฎหมาย กระทรวงยุติธรรม” ปี ๒๔๗๐ ดูใน บทบัณฑิตย์ เล่ม ๕ (มิถุนายน ๒๔๗๐) : ๒๕๗., ปี ๒๔๗๑ ใน บทบัณฑิตย์ เล่ม ๕ (มิถุนายน ๒๔๗๑) : ๕๔๖., ปี ๒๔๗๒ ใน บทบัณฑิตย์ เล่ม ๕ (๒๔๗๒) : ๘๗๐., ปี ๒๔๗๓ ใน บทบัณฑิตย์ เล่ม ๖ ตอนที่ ๓ (กรกฎาคม ๒๔๗๓) : ๒๖๓-๒๖๔., ปี ๒๔๗๔ ใน บทบัณฑิตย์ เล่ม ๖ (กันยายน ๒๔๗๔) : ๕๑๓. และปี ๒๔๗๕ ใน บทบัณฑิตย์ เล่ม ๗ (๒๔๗๕)

๒. ปริทัศน์ พนมยงค์, “คำนำ” นิติสาส์น ๑ (๒๔๗๑) : ก-ข

๓. เดือน บูณาค, ท่านปริทัศน์ รัฐบุรุษอาวุโส..., หน้า ๔๑-๔๒

หลายเรื่อง ในปี ๒๔๗๑ ปรีดีได้เขียน “คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์” อธิบายเรียงลำดับมาตรา ซึ่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ฉบับนี้ นับตั้งแต่มีการประกาศใช้ในปี ๒๔๖๘ ยังไม่มีผู้ใดได้เขียนคำอธิบายขึ้น^๑ ปรีดีจึงได้เขียนคำอธิบายนี้ลงเป็นตอนๆ ใน *นิติสาส์น* ตั้งแต่เล่มที่ ๑ ถึง เล่ม ๑๒ ในปี ๒๔๗๑ เล่ม ๑ ถึงเล่ม ๑๒ ในปี ๒๔๗๒ และเล่ม ๑ ถึงเล่ม ๘ ในปี ๒๔๗๓ จึงจบคำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์บรรพที่ ๑ นี้^๒ ในระหว่างที่ปรีดีได้เขียนคำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ลงใน *นิติสาส์น* นี้ ปรีดีได้เขียนบทความเรื่องอื่นๆลงใน *นิติสาส์น* ด้วย ในปี ๒๔๗๑ ปรีดีได้เขียนบทความเรื่อง “เศรษฐวิทยา”^๓ (ซึ่งต่อมาหลวงเดชสทกรณ ได้ช่วยเหลือเป็นผู้เขียนแทนปรีดีในเล่มต่อไป), “กฎหมายการคลัง”^๔, “นิติกรรมอำพราง”^๕ และ “คำแนะนำโดยย่อ

เกี่ยวกับพระราชบัญญัติควบคุมกิจการค้าขาย อันกระทบถึงความปลอดภัย หรือผาสุกแห่งสาธารณชน พุทธศักราช ๒๔๗๑”^๖ ในปี ๒๔๗๒ ปรีดีเขียน “คำอธิบายกฎหมายระวางประเทศแผนกคดีบุคคลว่าด้วยข้อความทั่วไป”^๗ และปี ๒๔๗๓ เขียนบทความเรื่อง “การกู้เงินของรัฐบาล”^๘ “เพิ่มเติมหนังสือบันทึกฯ แห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ ๒ ตอน ๒”^๙ และ “คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ ๓”^{๑๐} ซึ่ง “คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ ๓” นี้ ปรีดีได้เขียนต่อในปี ๒๔๗๔ จนถึงช่วงเปลี่ยนแปลงการปกครองปี ๒๔๗๕ หลังจากนั้นพระสาส์นประพันธ์ ได้เป็นผู้เขียนแทนต่อไป ส่วนในปี ๒๔๗๔ และ ๒๔๗๕ นอกเหนือจาก “คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ ๓” แล้ว ปรีดียังได้เขียน “คำอธิบายกฎหมายปกครอง” ขึ้น ซึ่ง “คำอธิบายกฎ

๑. ปรีดี พนมยงค์, “คำนำ” *นิติสาส์น* ๑ (๒๔๗๑) : ข

๒. ปรีดี พนมยงค์, “คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์” *นิติสาส์น* ๑ : ๑-๑๒ (๒๔๗๑)... *นิติสาส์น* ๒ : ๑-๑๒ (๒๔๗๒) และ *นิติสาส์น* ๓ : ๑-๘ (๒๔๗๓)

๓. ปรีดี พนมยงค์, “เศรษฐวิทยา” *นิติสาส์น* ๑ : ๑ (๒๔๗๑) : ๕๐-๖๔

๔. ป.พ., “กฎหมายการคลัง,” *นิติสาส์น* ๑ : ๒ (๒๔๗๑) : ๙๗-๑๐๐

๕. ป.พ., “นิติกรรมอำพราง,” *นิติสาส์น* ๑ : ๒ (๒๔๗๑) : ๑๐๑-๑๐๔

๖. ป.พ., “คำแนะนำโดยย่อเกี่ยวกับพระราชบัญญัติควบคุมกิจการการค้าขาย อันกระทบถึงความปลอดภัยหรือผาสุกแห่งสาธารณชน พุทธศักราช ๒๔๗๑,” *นิติสาส์น* ๑ : ๕ (๒๔๗๑) : ๒๖๓-๒๗๔, และ *นิติสาส์น* ๑ : ๖ (๒๔๗๑) : ๓๑๒-๓๑๕

๗. หลวงประดิษฐมนูธรรม, “คำอธิบายกฎหมายระวางประเทศแผนกคดีบุคคลว่าด้วยข้อความทั่วไป,” *นิติสาส์น* ๒ : ๑-๓ (๒๔๗๒)

๘. ป.พ., “การกู้เงินของรัฐบาล,” *นิติสาส์น* ๓ : ๙ (๒๔๗๓) : ๕๖๘-๕๗๕

๙. หลวงประดิษฐมนูธรรม, “เพิ่มเติมหนังสือบันทึกฯ แห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ ๒ ตอน ๒,” *นิติสาส์น* ๓ : ๙ (๒๔๗๓) : ๖๐๑-๖๐๔

๑๐. หลวงประดิษฐมนูธรรม, “คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ ๓,” *นิติสาส์น* ๓ : ๑๐-๑๒ (๒๔๗๓), ๔ : ๑-๑๐ (๒๔๗๔) และ ๕ : ๑-๓ และ ๑๒ (๒๔๗๕)

หมายปกครอง” นี้ ภายหลังจากการเปลี่ยนแปลง การปกครองปี ๒๔๗๕ พระสารสินประพันธ์ได้ เป็นผู้เขียนแทนต่อไปอีกเช่นกัน

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า ในช่วงปี ๒๔๗๐-๒๔๗๕ ปรีดีได้เขียนบทความและคำอธิบาย กฎหมายต่างๆลงใน *นิติสารสิน* เป็นจำนวนมาก ไม่น้อย หนังสือ *นิติสารสิน* ของปรีดีเป็นหนังสือที่เผยแพร่ความรู้ทางด้านกฎหมายให้แก่ผู้ที่ศึกษาทางด้านกฎหมายและผู้สนใจทั่วไป ซึ่งมี ผู้บอกรับเป็นสมาชิกหนังสือนี้ และมีผู้เขียน คำถามข้อสงสัยในปัญหากฎหมายต่างๆมายัง *นิติสารสิน* และยังมีผู้ส่งบทความแสดงความเห็น เกี่ยวกับปัญหากฎหมายต่างๆมาลงใน *นิติสารสิน* อีกด้วย ซึ่งในการจัดพิมพ์หนังสือ *นิติสารสิน* นี้ ปรีดีได้รับความร่วมมือและช่วยเหลือ จากนักกฎหมายที่สำคัญคนอื่นๆในเวลานั้น ในการช่วยเขียนบทความและคำอธิบายกฎหมาย ต่างๆ เช่น ดอกเตอร์ แอล ดูปลาตร์ เขียน “คำสอนกฎหมายฝรั่งเศส”, ดอกเตอร์ เอกูต์ เขียน “คำอธิบายธรรมศาสตร์”, หลวงเดชสทกรณ์ เขียน “คำอธิบายเศรษฐวิทยา” ฯลฯ หนังสือ *นิติสารสิน* จึงเป็นหนังสือที่ส่งเสริมและเผยแพร่ ความรู้ทางด้านกฎหมายที่น่าสนใจ และเป็น สื่อวิชาการที่มีประโยชน์

นอกจากปรีดีจะได้จัดทำหนังสือพิมพ์ *นิติสารสิน* ขึ้นแล้ว โรงพิมพ์นิติสารสินของปรีดียังได้ จัดพิมพ์หนังสือกฎหมายและหนังสือเผยแพร่

ความรู้ต่างๆขึ้นอีก ในปี ๒๔๗๑ ปรีดีได้จัด พิมพ์ *ปาฐะเรื่องปัญหาเกี่ยวกับการลงอาชญา ผู้กระทำผิดกฎหมาย* ซึ่งเป็นปาฐกถาที่ปรีดีได้ แสดงที่สามัคยาจารย์สโมสรสถาน เมื่อวันที่ ๑๐ สิงหาคม ๒๔๗๑^๑ ซึ่ง ดร.เดือน บุนนาค ได้กล่าว ถึงปาฐกถาครั้งนี้ว่า “...มีบุคคลเข้าฟังอย่างล้นหลาม เป็นความรู้ใหม่ของคนไทยสมัยนั้น”^๒ ในปี ๒๔๗๒ ปรีดีได้จัดพิมพ์ “ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ ๒” ขึ้น ซึ่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ ๒ นี้ มี ๒ เล่ม ในเล่ม ๑ ว่าด้วยบทเบ็ดเสร็จทั่วไป ตั้งแต่มาตรา ๑๙๔ ถึงมาตรา ๓๕๓ ส่วนเล่ม ๒ ว่าด้วยสัญญาจัดการงานนอกสิ่ง ลากมิควร ได้และละเมิด ซึ่งเป็นการอธิบายประมวล กฎหมายแพ่งและพาณิชย์ มาตรา ๓๕๔ ถึง ๔๕๒^๓ นอกจากนี้ “ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ ๒” แล้ว โรงพิมพ์ *นิติสารสิน* ยังได้จัดพิมพ์ “คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ ๑” ขึ้น โดยรวบรวม “คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ ๑” ของปรีดีที่ได้ลงพิมพ์ในหนังสือ *นิติสารสิน* ตั้งแต่ปี ๒๔๗๑-๒๔๗๓ มารวมพิมพ์ เป็นเล่มอีกครั้งหนึ่ง เพื่อสะดวกในการศึกษาค้นคว้า^๔

และในปี ๒๔๗๓ ปรีดียังได้จัดพิมพ์ *ประชุมกฎหมายไทย* ขึ้น โดยรวบรวมบทบัญญัติของกฎหมายไทย ตั้งแต่สมัยกฎหมายตราสามดวง

๑. หลวงประดิษฐมนูธรรม, *ปาฐะเรื่อง ปัญหาเกี่ยวกับการลงอาชญาผู้กระทำผิดกฎหมาย*, (พระนคร : นิติสารสิน, ๒๔๗๑)

๒. เดือน บุนนาค, *ท่านปรีดี รัฐบุรุษอาวุโส...*, หน้า ๔๐

๓. หลวงประดิษฐมนูธรรม, *ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ ๒* (พระนคร : โรงพิมพ์นิติสารสิน, ๒๔๗๒) ๒ เล่ม

๔. หลวงประดิษฐมนูธรรม, *ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ ๑* (พระนคร : โรงพิมพ์นิติสารสิน, ม.ป.ป.)

เป็นต้นมารวมกับบทบัญญัติกฎหมายสมัยใหม่ จัดพิมพ์เป็นหนังสือชุดเรียกว่า *ประชุมกฎหมายไทย* มีทั้งหมด ๑๗ เล่ม^๑ ซึ่ง ดร. เดือน บุนนาค ได้กล่าวถึง *ประชุมกฎหมายไทย* นี้ว่า

“การพิมพ์ ‘ประชุมกฎหมายไทยนี้’ มีผู้ชมความคิดท่านมาก คือ แทนที่ท่านปรารถนาจะจ้างคนคัดคนทวน ท่านใช้ถ่ายภาพทำบล็อกย่อยส่วนของจริงให้เล็ก เพื่อไม่ให้สิ้นเปลืองกระดาษ นับว่าท่านเป็นนักเศรษฐกิจที่ทำงานโดยลงทุนน้อย ประหยัดค่าใช้จ่าย ได้ผลงานเยี่ยม”^๒

และ ดร.เดือน ยังกล่าวอีกด้วยว่า

“ผู้พิพากษา ทนายความ และผู้ที่ใช้ตัวบทกฎหมายซื้อกันมากมาย บางคนเลยกล่าวว่า เงินที่ได้จากการขายหนังสือนี้แหละ ที่ท่านปรารถนาลงทุนใช้จ่ายในการปฏิวัติ”^๓

ในระหว่างปี ๒๔๗๐-๒๔๗๕ นี้ นอกจากปริทัศน์จะได้ทำหน้าที่เป็นผู้ช่วยเลขานุการกรมร่างกฎหมาย และได้จัดตั้งโรงพิมพ์ นิติสาร^๔ และออกหนังสือ *นิติสาร* และหนังสืออื่นๆ แล้ว ปริทัศน์ยังได้เป็นเลขาธิการเนติบัณฑิตยสภา และเป็นบรรณาธิการหนังสือ *บทบัญญัติ* อีกด้วย หนังสือ *บทบัญญัติ* เป็นหนังสือของเนติบัณฑิตยสภา ซึ่งเลขาธิการเนติบัณฑิตยสภาเป็นบรรณาธิการ ปริทัศน์ได้รับเลือกให้

เป็นเลขาธิการเนติบัณฑิตยสภา เมื่อวันที่ ๑๙ มีนาคม ๒๔๗๒^๕ และได้อยู่ในตำแหน่งนี้จนถึงหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองปี ๒๔๗๕ ภายหลัง เนื่องจากติดราชการทางด้านคณะกรรมการราษฎร และสภาผู้แทนราษฎรมาก ปริทัศน์จึงได้ลาออกจากตำแหน่งและหน้าที่นี้ ในเดือนตุลาคม ๒๔๗๕^๖ ที่ประชุมได้เลือกตั้งผู้อื่นให้ทำหน้าที่แทนต่อไป

ในช่วงที่ปริทัศน์ได้ทำหน้าที่ เลขาธิการเนติบัณฑิตยสภา^๗ ปริทัศน์ได้เป็นบรรณาธิการหนังสือ *บทบัญญัติ* ทั้งหมด ๑๓ ตอน หนังสือ *บทบัญญัติ* นี้ เป็นหนังสือของเนติบัณฑิตยสภาที่พิมพ์แจกจ่ายแก่สมาชิก เป็นการเสนอข่าวคราวในเนติบัณฑิตยสภา และข่าวราชการในกระทรวงยุติธรรม และมีบทความแสดงความคิดเห็นหรือความรู้ต่างๆทางด้านกฎหมายเพื่อเสริมสร้างความรู้และประสบการณ์ หนังสือนี้เริ่มออกครั้งแรกตั้งแต่ปี ๒๔๖๐ แต่ไม่มีกำหนดเวลาออกที่แน่นอน แล้วแต่ข่าวที่มี^๘ จึงเป็นหนังสือรายสะดวก ในแต่ละปีจึงมีจำนวนเล่มไม่เท่ากัน ในปี ๒๔๗๔ ปริทัศน์ซึ่งเป็นบรรณาธิการหนังสือ *บทบัญญัติ* นี้ ได้เสนอที่จะออกหนังสือ *บทบัญญัติ* เป็นรายเดือน ในเดือนหนึ่ง นับเป็น ๑ ตอน และเมื่อครบ ๑๒ ตอน จัดพิมพ์รวมเป็น ๑ เล่ม ในแต่ละปี *บทบัญญัติ*

๑. หลวงประดิษฐมนูธรรม, *ประชุมกฎหมายไทย*, (พระนคร : นิติสาร, ๒๔๗๓), ๑๗ เล่ม

๒. เดือน บุนนาค, *ท่านปริทัศน์ รัฐบุรุษอาวุโส...*, หน้า ๔๑

๓. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔๐

๔. “รายงานการประชุมกรรมการเนติบัณฑิตยสภา ครั้งที่ ๖๓ วันที่ ๑๙ มีนาคม ๒๔๗๒,” *บทบัญญัติ* เล่ม ๖ ตอน ๓ (กรกฎาคม ๒๔๗๓)

๕. “รายงานการประชุมกรรมการเนติบัณฑิตยสภา ครั้งที่ ๗๓ วันที่ ๒๗ ตุลาคม ๒๔๗๕,” *บทบัญญัติ* เล่ม ๗ ตอน ๑๐ (มกราคม ๒๔๗๕) : ๕๐๘

๖. ปริทัศน์ พนมยงค์, “คำนำ,” *บทบัญญัติ* ๑ : ๑ (ตุลาคม ๒๔๖๐)

ได้ออกเป็นรายเดือนตามที่ปริทัศน์เสนอ ตั้งแต่ปี ๒๔๗๕ แต่ในปี ๒๔๗๕ นี้ ปริทัศน์ได้เป็นบรรณาธิการบทบัญญัติฯ อยู่เพียงครึ่งปีก็ต้องลาออกเนื่องจากติดภาระราชการด้านอื่นๆ จึงต้องให้ผู้อื่นทำหน้าที่แทนต่อไป

ปริทัศน์ได้เขียนบทความลงในบทบัญญัติฯ หลายเรื่อง นับตั้งแต่ปี ๒๔๖๙ ซึ่งปริทัศน์ยังศึกษาอยู่ที่ฝรั่งเศส ปริทัศน์ได้เขียนบทความเรื่อง “การเรียนกฎหมายในประเทศฝรั่งเศสโดยย่อ”^๑ มาลงในบทบัญญัติฯ ในปี ๒๔๗๑ ปริทัศน์เขียนบทความเรื่อง “เกิดประมวลกฎหมายเรื่องพระเจ้านโปเลออง (นโปเลียน) กับประมวลกฎหมายแพ่งฝรั่งเศส”^๒ ปี ๒๔๗๓ เขียนเรื่อง “คดีปกครองในประเทศฝรั่งเศส”^๓ “สังเขปหัวข้อเรื่องสิทธิพิเศษในการมีสัญชาติของบุคคลซึ่งเกิดในกรุงสยาม อันเป็นบุตรของพลเมืองในอาณาเขตต์อาณัติที่แทนสันนิบาตชาติ”^๔ และ “ฐานะของชาวรัสเซียผู้ถูกถอนสัญชาติ (จะเพาะที่เกี่ยวกับปัญหาความสามารถของบุคคลในกฎ

หมายระวางประเทศแฉกคดีบุคคล)”^๕ ส่วนปี ๒๔๗๔ เขียนเรื่อง “สิทธิของรัฐในทรัพย์สินมรดกตามกฎหมายไซเวียด”^๖ และในปี ๒๔๗๕ ปริทัศน์เขียน “บันทึกเรื่องพะยานรับรองลายพิมพ์นิ้วมือ”^๗ ซึ่งนอกจากการเขียนบทความต่างๆ ลงใน บทบัญญัติฯ แล้ว ปริทัศน์ได้ทำหน้าที่ในฐานะบรรณาธิการรวบรวมและนำเสนอข่าวสารที่น่าสนใจรวมทั้งเสนอตัวอย่างคำพิพากษาและกฎหมายบางเรื่องที่ทำให้ความรู้และเป็นประโยชน์แก่ผู้อ่าน

จะเห็นได้ว่า ในช่วงปี ๒๔๗๐-๒๔๗๕ ที่ปริทัศน์ได้รับราชการในตำแหน่งผู้ช่วยเลขานุการกรมร่างกฎหมาย และทำหน้าที่เป็นอาจารย์ผู้สอนที่โรงเรียนกฎหมายกระทรวงยุติธรรมนี้ ปริทัศน์ได้เสนอผลงานทางด้านกฎหมายหลายเรื่อง ทั้งในรูปของบทความ, คำอธิบายกฎหมาย และปาฐกถา รวมทั้งผลงานในฐานะที่เป็นผู้รวบรวมและเป็นบรรณาธิการ ซึ่งผลงานต่างๆ ของปริทัศน์ในช่วงเวลานี้ นับรวมกว่า ๒๐ เรื่อง^๘ ส่วน

๑. ปริทัศน์ พนมยงค์, “การเรียนกฎหมายในประเทศฝรั่งเศสโดยย่อ” *บทบัญญัติฯ* เล่ม ๔ ตอน ๑๑ (มิถุนายน ๒๔๖๙) : ๖๖๐-๖๗๗

๒. ปริทัศน์ พนมยงค์, “เกิดประมวลกฎหมายเรื่องพระเจ้านโปเลออง (นโปเลียน) กับประมวลกฎหมายแพ่งฝรั่งเศส” *บทบัญญัติฯ* เล่ม ๕ ตอน ๙ (พฤศจิกายน ๒๔๗๑) : ๖๙๓-๗๐๕

๓. หลวงประดิษฐ์มนูธรรม, “คดีปกครองในประเทศฝรั่งเศส,” *บทบัญญัติฯ* เล่ม ๖ ตอน ๓ (กรกฎาคม ๒๔๗๓) : ๒๒๗-๒๓๒

๔. หลวงประดิษฐ์มนูธรรม, “สังเขปหัวข้อเรื่องสิทธิพิเศษในการมีสัญชาติของบุคคลซึ่งเกิดในกรุงสยามอันเป็นบุตรของพลเมืองในอาณาเขตต์อาณัติที่แทนสันนิบาตชาติ,” *บทบัญญัติฯ* เล่ม ๖ ตอน ๔ (พฤศจิกายน ๒๔๗๓) : ๓๑๒-๓๒๓

๕. หลวงประดิษฐ์มนูธรรม, “ฐานะของชาวรัสเซียผู้ถูกถอนสัญชาติ (จะเพาะที่เกี่ยวกับปัญหาเรื่องความสามารถของบุคคล ในกฎหมายระวางประเทศแฉกคดีบุคคล),” *บทบัญญัติฯ* เล่ม ๖ ตอน ๕ (กุมภาพันธ์ ๒๔๗๓) : ๓๙๔-๓๙๕

๖. หลวงประดิษฐ์มนูธรรม, “สิทธิของรัฐในทรัพย์สินมรดกตามกฎหมายไซเวียด,” *บทบัญญัติฯ* เล่ม ๖ ตอน ๑๐ (กุมภาพันธ์ ๒๔๗๔) : ๗๔๘-๗๕๒

๗. หลวงประดิษฐ์มนูธรรม, “บันทึกเรื่องพะยานรับรองลายพิมพ์นิ้วมือ,” *บทบัญญัติฯ* เล่ม ๗ ตอน ๒ (พฤษภาคม ๒๔๗๕) : ๖๒-๙๓

๘. รายชื่องานเขียนของปริทัศน์ พนมยงค์ โปรดดูในภาคผนวก

ใหญ่เป็นผลงานทางด้านกฎหมาย แต่ปริดีก็ได้สอดแทรกทัศนะและความเห็นบางประการในงานต่างๆ เหล่านี้ด้วย ดังนั้นในการศึกษาความคิดทางการเมืองของปริดี ในช่วงปี ๒๔๗๐-๒๔๗๕ นี้ ผู้เขียนจะศึกษาโดยผ่านงานเขียนเรื่องต่างๆ ซึ่งเป็นผลงานของปริดีเอง แม้ว่าในงานเขียนบางเรื่องจะเป็นเรื่องกฎหมายล้วนๆ ซึ่งไม่ได้สอดแทรกความเห็นทางการเมืองมากนัก อย่างเช่น ในเรื่อง “คำอธิบายกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ ๑” ซึ่งเป็นการอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ ๑ เรียงลำดับมาตรา ตั้งแต่มาตรา ๑-๑๙๓ “ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ ๒” ๒ เล่ม ที่กล่าวถึงประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ ๒ ตั้งแต่มาตรา ๑๙๔-๔๕๒, “คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ ๓” ซึ่งปริดีได้สอนที่โรงเรียนกฎหมาย ร่วมกับผู้สอนคนอื่นๆ ในช่วงปี ๒๔๗๐-๒๔๗๒ โดยที่ปริดีสอนในสิ่งที่ว่าด้วยข้อความทั่วไป, ว่าด้วยห้างหุ้นส่วนสามัญ, ว่าด้วยห้างหุ้นส่วนจำกัด, ว่าด้วยสมาคม และว่าด้วยการบัญชีห้างหุ้นส่วนสมาคม ตั้งแต่มาตรา ๑๐๑๒-๑๒๙๗^๑ และ “ประชุมกฎหมายไทย” ซึ่งเป็นการรวบรวมกฎหมายสมัยเก่ารวมกับบทบัญญัติกฎหมายสมัยใหม่ จัดพิมพ์ขึ้นใหม่ รวมทั้งบทความเรื่อง “กฎหมายการคลัง”, “นิติกรรมอำพราง”, “คำแนะนำโดยย่อเกี่ยวกับพระราชบัญญัติ

ควบคุมกิจการค้าขายอันกระทบถึงความปลอดภัยแห่งสาธารณชน พุทธศักราช ๒๔๗๑” และ “บันทึกเรื่องพะยานรับรองลายพิมพ์นิ้วมือ” ซึ่งเป็นบทความอธิบายข้อความทางด้านกฎหมายโดยไม่ได้แสดงความเห็นมากนัก แต่ในงานเขียนเรื่องอื่นๆ ของปริดี ปริดีก็ได้สอดแทรกทัศนะและความเห็นบางประการในงานเขียนต่างๆ เหล่านี้ด้วย ซึ่งผู้เขียนจะได้กล่าวต่อไปโดยลำดับ

ในบทความ “เศรษฐวิทยา” ที่ปริดีได้เขียนลงใน นิตยสาร ปีที่ ๑ เล่ม ๑ พ.ศ.๒๔๗๑ ปริดีได้อธิบายความหมายของ “เศรษฐวิทยา” ซึ่งเป็นคำใหม่ที่เพิ่งได้ยินในภาษาไทยไม่นานนัก และได้แสดงความเห็นว่าผู้ศึกษาวิชากฎหมายควรศึกษาวิชาเศรษฐศาสตร์ด้วย ทั้งได้คัดค้านความเห็นของผู้ที่เสนอว่าไม่ควรนำวิชาเศรษฐศาสตร์มาเป็นหลักสูตรของวิชากฎหมาย ซึ่งปริดีได้กล่าวว่า

ในที่สุด เศรษฐกิจของบ้านเมือง ซึ่งเป็นส่วนใหญ่แห่งความเป็นอยู่ของมนุษย์ ย่อมเกี่ยวข้องกับวิชากฎหมายมาก

เพราะฉะนั้น ผู้ที่ศึกษาวิชากฎหมาย ทุนความ ผู้พิพากษา และผู้มีหน้าที่เกี่ยวข้องกับวิชากฎหมาย จำต้องศึกษาเศรษฐวิทยา ด้วย...^๒

ปริดีได้แบ่งวิธีการศึกษาเศรษฐวิทยาเป็น ๒ ชนิด คือ การศึกษาในทางกฎหมายของ เศรษฐกิจ และการศึกษาในทางลัทธิของเศรษฐกิจ

๑. หลวงประดิษฐ์มนูธรรม, คำอธิบายประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ว่าด้วยห้างหุ้นส่วน บริษัท และสมาคม (พระนคร : โรงพิมพ์อักษรนิติ, ๒๔๗๙), ๒๐๔ หน้า (โรงพิมพ์อักษรนิติพิมพ์แจกในงานฌาปนกิจศพนายเส็ง พนมยงค์ ณ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๒ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๔๗๙)

๒. ปริดี พนมยงค์, “เศรษฐวิทยา”, หน้า ๕๘ (ขีดเส้นใต้ตามต้นฉบับ)

ซึ่งปริทัศน์ได้อธิบายว่า การศึกษาในทางลัทธิของ เศรษฐกิจนั้น เป็นการศึกษามุ่งไปในทาง ดำเนินฐานะแห่งการปกครองในทางเศรษฐกิจ ปัจจุบัน มีการเสนอความเห็น เปลี่ยนฐานะ ของประเทศ เช่น ลัทธิโซเชี่ยลลิสม์, คอลเล็ก ติวลิสม์, บอลเชวิก, อานาคิสต์ ฯลฯ ซึ่งลัทธิ เหล่านี้อาจนำมาซึ่งความกระตือรือร้น และ สามารถเกิดเหตุร้ายในแผ่นดินได้ อันเป็นการ ผิดต่อกฎหมายลักษณะอาญา มาตรา ๑๐๔ เพราะฉะนั้น การศึกษาโดยวิธีนี้ จึงเป็นสิ่งไม่พึง ประารถ และด้วยเหตุนี้การเขียนคำแนะนำ เศรษฐวิทยา จึงมุ่งไปในการศึกษาทฤษฎีของเศรษฐ วิทยาเพียงอย่างเดียว^๑ แต่เป็นที่น่าเสียดายว่า ปริทัศน์ได้เขียน “คำอธิบายเศรษฐวิทยา” นี้ เพียง ตอนเดียวในตอนต่อไปของ “คำอธิบายเศรษฐ วิทยา” หลวงเดชสหกรณ์^๒ ได้เป็นผู้เขียนแทน ดังนั้น เราจึงไม่ทราบความคิดทางด้านเศรษฐกิจ ของปริทัศน์ได้มากนักจากงานเขียนของปริทัศน์ ในเรื่องนี้

ในงานเขียนของปริทัศน์อีกเรื่องหนึ่ง ซึ่งอาจ ทำให้เราพอทราบทัศนะของปริทัศน์เกี่ยวกับการ แก้ไขปัญหาเศรษฐกิจในเวลานั้นได้บ้าง คือ บท ความเรื่อง “การกู้เงินของรัฐบาล” ซึ่งปริทัศน์ ได้เขียนลงในนิตยสาร ใน ปี ๒๔๗๓ ซึ่งเป็นปีที่ ประเทศไทยกำลังประสบปัญหาภาวะเศรษฐกิจ ตกต่ำ และรัฐบาลในเวลานั้นได้แก้ไขปัญหามา โดย พยายามตัดทอนรายจ่ายของประเทศ พร้อมกับ เพิ่มภาษีอากร เพื่อให้รัฐบาลมีรายได้มากขึ้น

เพียงพอกับรายจ่าย โดยรัฐบาลได้ใช้นโยบาย ในการบริหารงบประมาณแบบสมดุลที่พยายาม ให้รายรับและรายจ่ายของประเทศสมดุลกัน ซึ่งนโยบายดังกล่าวได้ประสบกับปัญหาและ ถูกวิพากษ์วิจารณ์มากในภาวะที่ประเทศต้อง เผชิญกับปัญหาภาวะเศรษฐกิจตกต่ำ ปริทัศน์ได้ เสนอความเห็นเกี่ยวกับการแก้ไขปัญหานี้ โดย เสนอให้รัฐบาลใช้วิธี “กู้เงิน” ซึ่งอาจจะทำได้ โดยหลายวิธี ซึ่งปริทัศน์ได้กล่าวไว้ว่า

ตามปกติ เรื่องค่าภาษีอากรย่อมเป็นราย ได้อันสำคัญของรัฐบาล รัฐบาลใดมีรายจ่าย อยู่ภายในขอบแห่งรายได้ประเภทนี้แล้ว ความ เดือดร้อนก็ไม่บังเกิดขึ้น แต่ในบางคราวเงินค่า ภาษีอากรเก็บได้น้อย เนื่องจากความฝืดเคือง ในฐานะแห่งเศรษฐกิจของประเทศแล้ว รัฐบาล ของประเทศก็ได้พยายามตัดทอนรายจ่ายให้ ลดน้อยลงไป หรือมิฉะนั้น ก็ขึ้นอัตราภาษี อากรให้เท่ากับรายจ่าย แต่ถ้าวิธีทั้งสองไม่อาจ กระทำไปได้โดยสะดวกแล้ว เช่น การทำมา หากินของราษฎรก็ฝืดเคือง การขึ้นภาษีอากร จะทำให้ราษฎรเดือดร้อนระส่ำระสาย กับทั้ง การตัดทอนรายจ่ายก็จะทำไปไม่ได้ เพราะเป็น รายจ่ายที่จำเป็นสำหรับประเทศ ดังนี้แล้วก็ ยังมีหนทางที่รัฐบาลจะดำเนินเพื่อหาเงินมา สำหรับใช้จ่าย คือ การกู้เงิน...”

ปริทัศน์ได้เสนอให้รัฐบาลใช้วิธีการกู้เงินที่ รัฐบาลอาจจะทำได้โดยวิธีการกู้เงินทางตรง หรือวิธีการกู้เงินทางอ้อม ซึ่งปริทัศน์ได้เสนอว่า

๑. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๑-๖๒

๒. หลวงเดชสหกรณ์ นามเดิม หม่อมหลวงเดช สนิทวงศ์ ณ อยุธยา ดอกเตอร์เศรษฐศาสตร์จากมหาวิทยาลัยกรุง เบอรัล ประเทศสวีตเซอร์แลนด์

๓. ป.พ., “การกู้เงินของรัฐบาล”, หน้า ๕๖๘-๕๖๙

การกู้เงินทางตรงนั้น รัฐบาลอาจจะทำได้ โดยออกใบกู้ต่อเอกชน หรือกู้ตรงต่อรัฐบาล ต่างประเทศ ซึ่งอาจจะเป็นวิธีการ ‘กู้เงินตามธรรมดา’ ที่ให้ดอกเบี้ยตามสมควร หรือ ‘กู้เงินโดยความรักชาติ’ ที่รัฐบาลเรียกร้องให้พลเมือง ให้กู้เงินโดยเห็นแก่ชาติ และการ ‘กู้โดยบังคับ’ ที่รัฐบาลกำหนดให้พลเมืองให้เงินกู้แก่รัฐบาล ตามส่วนที่จะให้กู้ได้ ซึ่งวิธีนี้แม้ว่าบางประเทศ จะทำได้ผลดี แต่ก็อาจทำให้ราษฎรเดือดร้อนได้ ส่วนวิธีการกู้เงินทางอ้อม ซึ่งอาจมีได้หลายวิธีนั้น ปริติได้ยกตัวอย่างว่า รัฐบาลอาจจะทำได้ โดยการออกธนบัตรเพิ่มมากขึ้น สำหรับประเทศที่รัฐบาลเป็นผู้ออกธนบัตรเอง หรือ รัฐบาลบังคับให้ธนาคารที่ได้รับมอบอำนาจในการออกธนบัตรให้รัฐบาลกู้เงิน โดยรัฐบาล ยอมให้ธนาคารนั้น ออกธนบัตรเพิ่มขึ้นจนถึง เท่าค่าที่รัฐบาลได้กู้มาจากธนาคาร ซึ่งวิธีการ ต่างๆนี้ ปริติได้เสนอขึ้นเป็นตัวอย่างที่รัฐบาล อาจจะทำได้ เพื่อแก้ไขปัญหาเศรษฐกิจ และ ในตอนท้ายของบทความ ปริติได้กล่าวถึงประเทศ สยามว่า

สำหรับประเทศสยามในเวลานี้ แม้จะมีเสียงโศกต่าง ๆ ถึงฐานะของการค้าขายก็ตาม แต่รายงานย่อแสดงงบประมาณรายได้รายจ่าย ของประเทศสยาม พ.ศ.๒๔๗๓ ซึ่งได้ลงพิมพ์ ในจดหมายเหตุของสภาเผยแผ่พาณิชย์ ฉบับที่ ๓๗ กรกฎาคม พ.ศ.๒๔๗๓ ได้เตือนสะตว่า ประเทศเราจะเป็นสุขเจริญยิ่งสืบไป โดยมีข้อความในตอนท้ายของรายงานที่ได้คัดมา ต่อไปนี้^๑

ปริติได้ยกข้อความในรายงานของ “สภาเผยแผ่พาณิชย์” มากล่าวไว้ในตอนท้ายของบทความ ซึ่งรายงานดังกล่าวได้กล่าวถึงประเทศ สยามว่า เป็นประเทศที่มีหลักฐานดี เป็นที่ เชื่อมถือนานาประเทศ เงินลงทุนที่จะต้องใช้จ่ายในการต่างๆก็พอใช้ไปได้อีกนานโดยไม่ต้อง กู้ยืมใหม่ แต่ถ้าคราวจำเป็นเพราะเกิดเหตุร้าย ใหญ่หลวงอันอาจเกิดขึ้นได้แล้ว ประเทศสยาม จะต้องการเท่าใด คงยืมมาได้โดยเสียดอกเบี้ย ถูกสมควรไม่ยากนัก ดังนี้

“ในเรื่องการเงินแผ่นดินประเทศสยาม ไม่ ต้องเกรงถึงภายนอก หากกระตุกกาลจะเกิดวิปริต ขึ้น หรือสินค้าขายออกจะขายไม่ดีก็ตาม ก็พอ ไว้ใจได้ว่าจะไม่ต้องเป็นทุกข์เป็นร้อนหนักหนา และจะเป็นสุขเจริญยิ่งสืบไป”^๒

ซึ่งไม่เป็นที่แน่ชัดว่า ปริติยกข้อความใน รายงานดังกล่าวขึ้นมา โดยเห็นด้วยกับรายงาน นั้นหรือยกข้อความในรายงานนั้นมาเพื่อเปรียบ เทียบกับสภาวะเศรษฐกิจที่เป็นจริง ซึ่ง “มีเสียงโศกต่าง ๆ ถึงฐานะของการค้าขาย...” ดังที่ปริติได้กล่าวไว้ ซึ่งผู้เขียนเห็นว่าเป็นไปได้ มากทีเดียวที่ปริติจะยกข้อความในรายงานนั้น ขึ้นมาเพื่อเปรียบเทียบกับสภาวะเศรษฐกิจที่ เป็นอยู่ในเวลานั้น และเขียนบทความนี้ขึ้น เพื่อเสนอความเห็นเกี่ยวกับการแก้ไขปัญหา เศรษฐกิจ โดยเฉพาะในปัญหาเรื่องการคลัง ของประเทศในเวลานั้น

ผลงานของปริติอีกเรื่องหนึ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงทัศนะของปริติในการพิจารณาปัญหา เศรษฐกิจและสังคมก็คือ ปาฐกถาเรื่อง “ปัญหา

๑. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗๔

๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗๕

เกี่ยวแก่การลงอาชญาผู้กระทำผิดทางกฎหมาย” ซึ่งปริทัศน์ได้แสดงที่สามัคยาจารย์สโมสรสถาน เมื่อวันที่ ๑๐ สิงหาคม ๒๔๗๑ โดยปริทัศน์ได้เสนอทัศนะเกี่ยวกับการพิจารณาการกระทำผิดทางกฎหมายว่า อาจพิจารณาได้ ๓ ทาง คือ ทางแรก เป็นการพิจารณาสาเหตุของการกระทำผิด ซึ่งเรียกว่า เป็นปัญหาทางวิทยาศาสตร์ ทางที่สอง คือ การพิจารณาวิธีป้องกันการกระทำผิดมิให้เกิดขึ้น ซึ่งเป็นปัญหาทางรัฐประศาสนศาสตร์ และ ทางที่สาม คือ การพิจารณาว่าการกระทำผิดนั้นเข้าอยู่ในบทกฎหมายที่ได้บัญญัติไว้แล้วมาตราใด ซึ่งเป็นปัญหาในทางนิติศาสตร์ และเฉพาะปัญหาประการที่ ๓ นี้เท่านั้น ที่ได้มีการสอนกันที่โรงเรียนกฎหมายตั้งนั้น ในการปาฐกถาครั้งนี้ ปริทัศน์ได้กล่าวถึงปัญหาประการที่ ๑ และปัญหาประการที่ ๒ คือ สาเหตุของการกระทำผิดและวิธีป้องกันการกระทำผิด ซึ่งในการวิเคราะห์สาเหตุของการกระทำผิดนั้น ปริทัศน์ได้กล่าวถึงลัทธิ ๒ จำพวก ลัทธิจำพวกที่ ๑ เป็นลัทธิที่ค้นหาสาเหตุในทางส่วนตัวของบุคคลผู้กระทำผิด โดยพิจารณาถึงลักษณะอวัยวะและเหตุอันเป็นส่วนผลของผู้กระทำผิด ส่วน ลัทธิ จำพวกที่ ๒ เป็นลัทธิที่ค้นหาสาเหตุ โดยพิจารณาถึงหมู่เหล่า ความสัมพันธ์ สถานที่ฐานะความเป็นอยู่ และฐานะแห่งการดำรงชีวิตของผู้กระทำผิด ซึ่งลัทธินี้เห็นว่า การที่ความผิด ได้เกิดขึ้นนั้น เนื่องมาจากอาการภายนอกที่แวดล้อมผู้กระทำผิด ซึ่งอาจเป็นฐานะแห่งความเจริญในทาง

ศีลธรรมของประเทศหรือฐานะในทางเศรษฐกิจ เช่น ความยากจน ขาดแคลน ฯลฯ และในการอธิบายนี้ ปริทัศน์ได้กล่าวสรุปความเห็นของตนว่า ตามความเห็นของข้าพเจ้านั้น เราจะลงความเห็นถือเอาลัทธิอันใดอันหนึ่งแต่ลำพังนั้นไม่ได้ เพราะต่างลัทธิก็มีเหตุที่แท้จริง และก็ย่อมมีข้อยกเว้นด้วยกันทั้ง ๒ ฝ่าย...

เพราะฉะนั้น ข้าพเจ้าจึงเห็นด้วยกับท่านศาสตราจารย์กฎหมายของข้าพเจ้าในประเทศฝรั่งเศสว่า ความผิดอาจมีมูลมาแต่เหตุของทั้ง ๒ ลัทธิ นั้น ซึ่งต้องพิจารณาประกอบกันไป คือ เหตุอันเนื่องมาจากส่วนตัว หรือเหตุภายในตัว ของบุคคลอย่างหนึ่งและเหตุภายนอกหรือความสัมพันธ์ในหมู่คณะสิ่งทีแวดล้อมผู้กระทำผิดอีกอย่างหนึ่ง จะถือตามลัทธิหนึ่งแต่ลำพังไม่ได้...^๑

ส่วนในปัญหาเรื่องวิธีการป้องกันการกระทำผิด ปริทัศน์ได้เสนอให้ใช้วิธีทำลายเหตุอันเป็นสมุฏฐานแห่งการกระทำผิด ที่อาจทำได้ โดยการจัดการศึกษาอบรมในทางศีลธรรม และการจัดการทางเศรษฐกิจ ซึ่งในการเสนอการป้องกันการกระทำ โดยการจัดการทางเศรษฐกิจนี้ ปริทัศน์ได้กล่าวว่า

ความเห็นในการป้องกันการกระทำผิดนั้น มีลัทธิในทางเศรษฐกิจมากมาย และไม่ใช้ความประสงค์ของข้าพเจ้าที่จะนำเอาลัทธิ ซึ่งมีวัตถุประสงค์ในทางเปลี่ยนแปลงฐานะแห่งการเศรษฐกิจของประเทศมาแสดง เพราะฉะนั้น การเศรษฐกิจที่ข้าพเจ้าจะกล่าวในที่นี้ คงเป็นแต่ในทางที่ไม่ผิดกฎหมายเท่านั้น^๒

๑. ปริทัศน์ พนมยงค์, ปาฐกถาเรื่องปัญหาเกี่ยวแก่การลงอาชญาผู้กระทำผิดกฎหมาย, ปาฐกถาซึ่งแสดงที่สามัคยาจารย์สมาคม ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๗๐ ถึง ๒๔๗๔ (พจนานุกรม : บำรุงนุกุลกิจ, ๒๔๗๔), หน้า ๑๒๘-๑๒๙

๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓๒

ซึ่งจะเห็นได้ว่า ปรีดีได้กล่าวพาดพิงถึง “ลัทธิในทางเศรษฐกิจ” ที่อาจมีวัตถุประสงค์ในการเปลี่ยนแปลงฐานะแห่งการเศรษฐกิจของประเทศ ในงานเขียนของปรีดีในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ (รวมทั้งในบทความเรื่อง “คำอธิบายเศรษฐกิจ” ที่ได้กล่าวไปแล้ว) โดยไม่ได้อธิบายถึงลัทธิต่างๆ เหล่านั้น ทั้งนี้เพราะการกระทำดังกล่าวเป็นการกระทำที่ผิดต่อกฎหมาย ลักษณะอาญา มาตรา ๑๐๔ ซึ่งปรีดีในฐานะนักกฎหมายควรทำเป็นอย่างดี ดังนั้น ในการกล่าวถึง “ลัทธิเศรษฐกิจ” ปรีดีจึงเลี่ยงที่จะกล่าวอยู่เสมอ ซึ่งทำให้เราไม่อาจทราบความเห็นในทางเศรษฐกิจของปรีดีในช่วงเวลานี้ได้มากนักจากงานเขียนของปรีดี แต่อย่างน้อยก็เป็นข้อสังเกตได้ว่า ปรีดีได้กล่าวพาดพิงถึง ‘ลัทธิเศรษฐกิจ’ ดังกล่าวหลายครั้ง และปรีดีคงจะมีความเห็นต่อลัทธิเศรษฐกิจเหล่านี้อยู่บ้าง แม้ว่าเราจะไม่อาจทราบความเห็นทางด้านเศรษฐกิจของปรีดีในช่วงเวลานี้ได้ชัดเจน แต่ความเห็นในเรื่องการจัดการเศรษฐกิจต่างๆ ของปรีดี จะปรากฏให้เห็นชัดเจนในเวลาต่อมาในเค้าโครงการเศรษฐกิจของปรีดี ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

ในการอธิบายเรื่องการป้องกันการกระทำผิดโดยการจัดการทางเศรษฐกิจนั้น ปรีดีได้อธิบายเฉพาะในส่วนที่เกี่ยวกับการบำรุงเศรษฐกิจของเอกชน ซึ่งคนสามัญอาจปฏิบัติได้ และเป็นการอธิบายที่ไม่เป็นความผิดต่อกฎหมาย ซึ่งปรีดีได้กล่าวว่า

ข้าพเจ้าได้กล่าวไว้แล้วว่า เหตุที่จะเกิดการกระทำผิด ซึ่งเนื่องมาจากเศรษฐกิจนั้นก็คือ

คือ ความยากจน ความขาดแคลนในสิ่งที่ต้องการสำหรับความเป็นอยู่ การที่จะบำบัดให้หายจากความจนหรือความขาดแคลนนี้มีใช้อย่างง่าย...แต่อย่างไรก็ตาม เราจะถือเอาความยุ่งยากอันนี้ขึ้นมาเป็นข้อตัดใจมิให้ต้องชวนชวนบำรุงการเศรษฐกิจมิได้เลย เพราะความจำเป็นในเรื่องบริโภคและอุปโภคย่อมมีอยู่ทุกวัน

การบำรุงเผยแพร่ในทางเศรษฐกิจนั้น ก็จำต้องอาศัยชนหมู่มากและเอกชนเป็นรายบุคคล

สำหรับชนหมู่มานั้น เกี่ยวแก่รัฐประศาสนโยบายของรัฐบาล ข้าพเจ้าจะไม่อาจเอื้อมไปพูดถึงว่าจะต้องทำอย่างไร เพราะข้าพเจ้าไม่ใช่ตั้งตัวเป็นศาสตราจารย์ผู้วิเศษ ข้าพเจ้ามาพูดฐานะเอกชน เพราะฉะนั้น จึงจะกล่าวแต่การบำรุงเศรษฐกิจของเอกชน ซึ่งเป็นหน้าที่อันคนสามัญอาจปฏิบัติได้เท่านั้น”

ต่อจากนั้น ปรีดีจึงได้เสนอความเห็นในเรื่องการบำรุงเศรษฐกิจของเอกชน โดยเสนอให้จัดความจนอันเกิดจากการที่บุคคลกระทำตนเองของตน เช่น ในเรื่องความเกียจคร้าน ความไม่รู้เท่าถึงการ ความเสเพลสุรุ่ยสุร่าย ความไม่ชินต่อภูมิประเทศหรือภูมิอากาศ โดยอาศัยการศึกษาอบรมเพื่อให้เกิดความรับรู้และให้จัดอบรมนิสัยไม่ให้เสเพล สุรุ่ยสุร่าย และรู้จักใช้ในสิ่งที่ควร ซึ่งไม่เฉพาะแต่ความจำเป็นของตนเท่านั้น แต่ต้องมีใจเพื่อแผ่เมตตากรุณาช่วยเหลือเพื่อนมนุษย์ในทางที่ควรด้วย ทั้งเสนอให้นำพาดต่อการทำมาหากิน เพราะทรัพย์สินที่มีอยู่อาจเคลื่อนย้าย เปลี่ยนมือ หรือสาบสูญไปได้ เพราะเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงแท้ ซึ่งความเห็น

ดังกล่าวของปริทัศน์ สอดคล้องกับความเห็นของ ปริทัศน์ที่เสนอในเค้าโครงการเศรษฐกิจ ในการอธิบายเรื่องความไม่เที่ยงแท้แห่งการเศรษฐกิจ และสอดคล้องกับหลักของลัทธิโซลิตารีสม ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป

นอกจากนี้ ปริทัศน์ยังได้แสดงความคิดเห็นเกี่ยวกับความมุ่งหมายของการศึกษาที่ดี โดยยกข้อความในปาฐะของ “ท่านโรเบิร์ต ครีนอิง เคอร์ซอลล์ ผู้ซึ่งเป็นอธิบดีกรมอัยการในรัฐบาลแห่งรัฐอิลลินอยส์ สหปาลีรัฐอเมริกา” ซึ่งพระยาเมธาธิบดีได้แปลเป็นภาษาไทย มากล่าวไว้ด้วยว่า

ความมุ่งหมายของการศึกษาที่ดีแท้ ต้องให้ไปเป็นไปตามในทางที่จะสอนให้คนเป็นประโยชน์แก่ตัวเองและผู้อื่นด้วย...การทำนายนหลังคนคือ พึ่งน้ำพิงน้ำแรงของผู้อื่นด้วยอำนาจก็ตีด้วยอุบายเล่ห์กลก็ตี ด้วยการหยิบยืมหรือด้วยการขอกก็ตี เป็นของเลวทรามต่ำช้าที่สุด..”

ซึ่งความเห็นในการจัดการศึกษาในทางที่สอนคนให้เป็นประโยชน์แก่ตนเองและผู้อื่น และความเห็นที่ว่า การทำนายนหลังคนเป็นของเลวทรามต่ำช้าที่สุดนี้ แม้ว่าปริทัศน์จะไม่ได้กล่าวถึงโดยตรง แต่ยกข้อความซึ่งมีผู้อื่นได้กล่าวมาแล้วไว้ก็ตาม แต่ก็แสดงให้เห็นว่า ปริทัศน์เห็นด้วยกับทัศนะดังกล่าว และทัศนะดังกล่าวนี้สอดคล้องกับหลักการของลัทธิโซลิตารีสม และสอดคล้องกับความเห็นของปริทัศน์ที่ปรากฏในเค้าโครงการเศรษฐกิจ

แม้ว่าปาฐกถาเรื่อง “ปัญหาเกี่ยวแก่การลงอาชญาผู้กระทำผิดกฎหมาย” จะมีความยาวมากก็ตาม แต่ก็สะท้อนให้เห็นถึงทัศนะของ

ปริทัศน์ในการพิจารณาปัญหาสังคม โดยเฉพาะปัญหาสาเหตุการกระทำผิดทางอาชญาและวิธีการป้องกันการกระทำผิด โดยการพิจารณาถึงการเกี่ยวพันระหว่างปัญหาเศรษฐกิจกับปัญหาสังคม และให้ความสำคัญกับปัญหาเศรษฐกิจในฐานะที่เป็นสาเหตุหนึ่งของปัญหาสังคม และการที่จะแก้ปัญหาดังกล่าวก็ควรที่จะแก้ปัญหาดังกล่าวด้วย แม้ว่าปริทัศน์จะไม่ได้กล่าวถึงปัญหาการป้องกันการกระทำผิดโดยการจัดการเศรษฐกิจไว้มากนัก แต่ก็แสดงให้เห็นว่า ปริทัศน์ได้มีทัศนะเกี่ยวกับการจัดการทางเศรษฐกิจบางอย่างอยู่บ้างแล้วก่อนการเปลี่ยนแปลงปกครองปี ๒๔๗๕ ซึ่งทัศนะเกี่ยวกับการจัดการทางเศรษฐกิจนี้จะปรากฏชัดเจนในเค้าโครงการเศรษฐกิจ และความเห็นของปริทัศน์ในเรื่องการป้องกันการกระทำผิดทางอาชญาที่ปริทัศน์ได้แสดงในปาฐกถาครั้งนี้ ก็ได้ปรากฏในเค้าโครงการเศรษฐกิจ หมวดที่ ๑๑ ว่าด้วยผลสำเร็จอันเกี่ยวแก่หลัก ๖ ประการ บทที่ ๒ เรื่อง การรักษาความสงบเรียบร้อยภายใน ซึ่งปริทัศน์ได้กล่าวไว้ว่า

ข้าพเจ้าเคยแสดงปาฐกถาที่สามัคยาจารย์ เมื่อ พ.ศ.๒๔๗๑ ว่าเหตุแห่งการที่บุคคลกระทำผิดอาญานั้น มีอยู่ ๒ ประการ

๑. เหตุอันเกี่ยวแก่นิสัยสันดานของผู้กระทำผิดนั่นเอง

๒. เหตุอันเนื่องมาจากเศรษฐกิจ เช่น ลักทรัพย์ ปล้น เหล่านี้ ก็เมื่อรัฐบาลได้จัดให้ราษฎรได้มีความสุขสมบูรณ์ มีอาหารกิน มีเครื่องนุ่งห่ม มีสถานที่อยู่ ฯลฯ แล้วก็เหตุฉ้อโกงเล้าการประทุษร้ายต่อกัน อันเนื่องจาก

เศรษฐกิจ จะยังคงมีอยู่อีกเล่าเหตุแห่งการกระทำผิดในทางอาญา จะยังคงเหลืออยู่ที่แต่เหตุอันเนื่องแต่นิสัยสันดานของผู้กระทำผิด ซึ่งจะต้องคิดแก้ไขด้วยทางอบรมและสั่งสอนดัดนิสัย และเมื่อผู้อบรมสั่งสอนผู้ดัดนิสัยได้มีความสุขสมบูรณ์ในทางเศรษฐกิจแล้ว การอบรมสั่งสอนดัดนิสัยก็จะได้ผลดียิ่งขึ้น”

ซึ่งจะเห็นได้ว่า ความเห็นของปรีดีในเรื่องการจัดการทางเศรษฐกิจเพื่อแก้ปัญหาการกระทำผิดทางอาญา ซึ่งเป็นปัญหาสังคมอันเกี่ยวเนื่องกับความสงบเรียบร้อยภายในประเทศ เป็นความเห็นของปรีดีตั้งแต่ช่วงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง ๒๔๗๕ และสืบต่อมา เป็นเป้าหมายอันหนึ่งของการดำเนินงานเพื่อให้บรรลุวัตถุประสงค์ตามหลัก ๖ ประการของคณะราษฎร ซึ่งได้ระบุไว้ในเค้าโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติ

นอกจากบทความที่เสนอความเห็นของปรีดีในเรื่องเกี่ยวกับการเศรษฐกิจแล้ว ปรีดียังได้เสนอบทความแสดงความคิดเห็นทางด้านกฎหมาย โดยการเสนอความรู้และความคิดเห็นเกี่ยวกับเรื่องกฎหมายบางประการ และได้ยกตัวอย่างในต่างประเทศมากล่าวในเชิงเปรียบเทียบ เช่น บทความเรื่อง “เกล็ดประมวลกฎหมายเรื่องพระเจ้านโปเลออง (นโปเลียน) กับประมวลกฎหมายแพ่งฝรั่งเศส”^๑ บทความเรื่อง “คดีปกครองในประเทศฝรั่งเศส” และบทความเรื่อง “สิทธิของรัฐในทรัพย์สินมรดกตามกฎหมายไซเวียต” ซึ่งบทความทั้ง ๓ เป็นบทความที่เขียนขึ้นในทำนองนำเรื่องราวของต่างประเทศมา “เล่าสู่กันฟัง”

ในบทความเรื่อง “เกล็ดประมวลกฎหมายพระเจ้านโปเลออง (นโปเลียน) กับประมวลกฎหมายแพ่งฝรั่งเศส” ที่ปรีดีได้เขียนลงในบทบัณฑิตย ปี ๒๔๗๑ ปรีดีได้เล่าถึงเกล็ดการจัดทำประมวลกฎหมายแพ่งของฝรั่งเศส ซึ่งได้เริ่มจัดทำสมัยที่ประเทศฝรั่งเศสได้มีการปกครองแบบประชาธิปไตย ภายหลังจากที่พระเจ้าหลุยส์ ที่ ๑๖ ถูกปลงพระชนม์ การจัดทำประมวลกฎหมายแพ่งนี้ ได้มีการยกวางกันหลายครั้ง แต่ไม่เป็นผลสำเร็จ จนถึงสมัยที่ นายพลนโปเลออง โบนาปาร์ต ได้ยึดอำนาจการปกครองและตั้งกรรมการร่างกฎหมายแพ่งขึ้นใหม่ ทั้งนายพลนโปเลออง ยังได้เข้านั่งประชุมในการตรวจชำระร่างประมวลกฎหมายด้วยทำให้สมาชิกมีความเกรงขาม และในที่สุดการชำระประมวลกฎหมายก็สำเร็จลง และได้ประกาศใช้โดยขนานนามว่า “ประมวลกฎหมายแพ่งแห่งชนฝรั่งเศส” ต่อมาเมื่อนายพลนโปเลออง โบนาปาร์ต ได้ขึ้นครองราชสมบัติเป็นพระบรมราชาธิราชแห่งประเทศฝรั่งเศส ทรงพระนามว่า พระเจ้านโปเลออง ที่ ๑ (นโปเลียน) พระองค์ก็ได้ออกพระราชบัญญัติเปลี่ยนนาม “ประมวลกฎหมายแพ่งแห่งชนฝรั่งเศส” เป็น “โคดีนโปเลออง” ซึ่งแปลว่า “ประมวลพระเจ้านโปเลออง” แต่ภายหลังเมื่อพระเจ้านโปเลออง ถูกขับออกจากราชสมบัติฝรั่งเศส ไปอยู่เกาะเอลบา และพระเจ้าหลุยส์ ที่ ๑๘ แห่งราชวงศ์บูร์บอง ได้ปราบดาภิเษกขึ้นครองราชสมบัติแทน จึงได้มีพระบรมราชโองการประกาศเปลี่ยนนาม “โคดีนโปเลออง” กลับเป็น “ประมวลแพ่งแห่งชนฝรั่งเศส” ตามเดิม

๑. เดือน บุญาค, ทำนปรีดี รัฐบาลลาวโซ..., หน้า ๑๑๙-๑๒๐

ต่อมาพระเจ้าโนไปเลองได้กลับมาประเทศฝรั่งเศส และปราบดาภิเษกเป็นบรมราชาธิราชอีกครั้ง แต่เพียงไม่กี่เดือนต่อมา กองทัพพระเจ้าโนไปเลอง ที่ ๑ ก็ได้พราไชยในการรบที่วอเตอร์ลู พระเจ้าโนไปเลองได้ถูกอังกฤษลวงไปปล่อยไว้ที่เกาะเซนต์เฮเลนา พระเจ้าหลุยส์ ที่ ๑๘ ได้กลับขึ้นครองราชย์อีกครั้ง และได้มีพระราชกฤษฎีกายกเลิกถ้อยคำสำนวนในประมวลกฎหมายแพ่งเดิม และให้จัดพิมพ์ขึ้นใหม่ โดยให้ชื่อว่า “โคดีซิวิล” ซึ่งแปลว่า “ประมวลกฎหมายแพ่ง” ต่อมาเมื่อพระเจ้าหลุยส์ ที่ ๑๘ สวรรคต ประเทศฝรั่งเศสก็ได้มีการเปลี่ยนพระมหากษัตริย์อีกหลายพระองค์ และนามของประมวลกฎหมายแพ่ง ก็ได้เปลี่ยนกลับไปกลับมาหลายครั้ง ภายหลังทางราชการนิยมเรียกว่า “โคดีซิวิล” ซึ่งแปลว่า “ประมวลกฎหมายแพ่ง” และความนิยมนี้นี้ได้แพร่หลายทั่วไป นามของ “โคดีนโปเลอง” จึงเสื่อมสูญไปเอง

ในการเล่าเรื่อง “เกล็ดประมวลกฎหมายเรื่องพระเจ้าโนไปเลอง (โนไปเลียน) กับประมวลกฎหมายแพ่งฝรั่งเศส” นี้ ประวัติได้กล่าวแสดงความเห็นไว้ในตอนท้ายของบทความว่า

พระเจ้าโนไปเลอง ที่ ๑ ได้เป็นผู้ที่ทำให้ประเทศฝรั่งเศสได้มีประมวลกฎหมายแพ่ง หากจะมีข้อความบางแห่งซึ่งพระองค์ขอให้เติมลงไป เพื่อประโยชน์ของพระองค์ก็ดี แต่ว่าคุณความดีของพระองค์ย่อมมีอยู่มาก เพราะเหตุว่าถ้าพระองค์ไม่ได้เข้าเป็นกงสุลแห่งประเทศ

ฝรั่งเศสแล้ว ประมวลกฎหมายแพ่งอาจจะร่างกันอีกหลายครั้ง และอาจจะล่าช้าไม่มีที่สิ้นสุด ถึงแม้ว่านามของพระองค์ที่ให้ไว้กับประมวลกฎหมายแพ่งจะไม่มีใครนิยมเรียกก็ดี แต่โลกหรือผู้ซึ่งไม่มีการเกี่ยวข้องในลัทธิการปกครองของฝรั่งเศส ย่อมจะเห็นว่าพระองค์มิได้ทำคุณให้แก่ประเทศฝรั่งเศสแต่แห่งเดียว พระองค์ได้ทำคุณให้โลกหรือประเทศต่างๆ เกือบทั้งหมดที่ได้ดำเนินรอยตาม หรืออาศัยบทบัญญัติในประมวลกฎหมายของพระองค์ขึ้นเทียบเคียงเพื่อร่างประมวลกฎหมาย”

นอกจากประวัติจะได้อธิบายให้เห็นดังกล่าวแล้ว ประวัติยังได้ยกข้อความที่พระเจ้าโนไปเลองทรงรับสั่งก่อนเสด็จสวรรคตที่เกาะเซนต์เฮเลนา มากล่าวไว้เป็นข้อความส่งท้ายก่อนจบบทความ และเน้นความสำคัญโดยขีดเส้นใต้ข้อความดังกล่าวไว้ด้วยว่า

“ชัยชนะที่ข้าพเจ้าได้มีในการรบ ๔๐ ครั้งนั้น ไม่ใช่เกียรติศักดิ์อันแท้จริงของข้าพเจ้า เพราะเหตุว่า การรบที่วอเตอร์ลูครั้งเดียวได้ลบล้างชัยชนะของข้าพเจ้าทั้งหมด แต่สิ่งซึ่งจะคงอยู่ชั่วดินฟ้าไม่มีอะไรมาลบล้างได้นั้นก็คือ ประมวลกฎหมายแพ่งของข้าพเจ้า”^๑

ซึ่งจะเห็นได้ว่า ประวัติได้ยกย่องคุณความดีของพระเจ้าโนไปเลอง ที่ได้จัดทำประมวลกฎหมายแพ่งขึ้นสำเร็จ และประเทศต่างๆ ได้ดำเนินรอยตาม และได้ยกข้อความของพระเจ้า

๑. ประวัติ พนมยงค์, “เกล็ดประมวลกฎหมายเรื่องพระเจ้าโนไปเลอง (โนไปเลียน) กับประมวลกฎหมายแพ่งฝรั่งเศส”, หน้า ๗๐๔

๒. เรื่องเดียวกัน

นโปเลอองที่กล่าวแสดงให้เห็นถึงความสำเร็จของพระองค์ที่ได้จัดทำประมวลแพ่งขึ้นสำเร็จอันเป็นเกียรติศักดิ์ของพระองค์ยิ่งไปกว่าชัยชนะในการรบ ๔๐ ครั้ง ที่ถูกลบล้างด้วยความพ่ายแพ้ในการรบที่วอเตอร์ลูเพียงครั้งเดียว ซึ่งในการที่ปรีดีหยิบยกเอาเกร็ดการจัดทำประมวลกฎหมายแพ่งฝรั่งเศสมาเล่าสู่กันฟังนี้ ผู้เขียนขอตั้งสังเกตุว่า ปรีดีอาจมีความตั้งใจให้ผู้อ่านเกิดความคิดในทำนองเปรียบเทียบ แม้ว่าปรีดีจะไม่ได้กล่าวออกมาอย่างตรง ๆ ทั้งนี้เพราะในปี ๒๔๗๑ ที่ปรีดีเขียนบทความนี้ ประเทศไทยเพิ่งมีการประกาศใช้ประมวลกฎหมายแพ่งไปเพียง ๓ บรรพเท่านั้น คือ ประมวลกฎหมายแพ่งฯ บรรพ ๑ และบรรพ ๒ ซึ่งประกาศใช้ในปี ๒๔๖๖ และประมวลกฎหมายแพ่งฯ บรรพ ๓ ซึ่งประกาศใช้ในปี ๒๔๖๗^๑ ประเทศไทยยังคงเสียดิสภาพนอกอาณาเขตตามสัญญาที่ได้ทำไว้กับต่างประเทศตั้งแต่ปี ๒๓๙๘ ซึ่งข้อสัญญาได้กำหนดว่า สิทธิพิเศษทางศาลจะหมดไปเมื่อครบกำหนด ๕ ปี ภายหลังจากที่ประเทศ

ไทยได้เริ่มใช้ประมวลกฎหมายครบถ้วน^๒ ดังนั้นจึงอาจเป็นไปได้ที่ปรีดี ซึ่งขณะนั้นเป็นผู้ช่วยเลขาธิการกรมร่างกฎหมายและอาจารย์โรงเรียนกฎหมาย จะเขียนบทความนี้ขึ้น เพื่อเสนอให้เห็นถึงความสำคัญของการจัดทำประมวลกฎหมายแพ่งฯ และการสร้างกฎหมายให้เป็นหลักในการปกครองประเทศ ซึ่งความสำเร็จของการจัดทำประมวลกฎหมายขึ้นนี้ ถือเป็นชัยชนะอันยิ่งใหญ่และเป็นคุณความดีทั้งแก่ประเทศและแก่องค์พระมหากษัตริย์ ดังที่ปรีดีได้กล่าวยกย่องพระเจ้าอานโปเลออง ที่ ๑ และยกข้อความของพระองค์มากล่าวไว้

นอกจากการเล่าเรื่อง “เกลียดประมวลกฎหมายเรื่อง พระเจ้าอานโปเลออง (นโปเลียน) กับประมวลกฎหมายแพ่งฝรั่งเศส” แล้ว ปรีดียังได้เล่าเรื่อง “ศาลปกครองในประเทศฝรั่งเศส” ลงใน *บทบัญญัติอีกบทหนึ่ง* ในปี ๒๔๗๓ ซึ่งปรีดีได้กล่าวไว้ตอนเริ่มต้นของบทความนี้ว่า “ในประเทศฝรั่งเศสได้มีศาลปกครอง ซึ่งนับว่าเป็นของแปลกสำหรับประเทศเรา จึงขอเรียบ

๑. “พระราชกฤษฎีกาให้ใช้บทบัญญัติแห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ บรรพ ๑ และบรรพ ๒ ที่ได้ตรวจชำระใหม่” และ “พระราชกฤษฎีกาให้ใช้บทบัญญัติแห่งประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ที่ได้ตรวจชำระใหม่” ใน คณะนิติสาส์น (รวบรวม), *ประชุมกฎหมายสยาม (และกฎหมายที่สำคัญบางฉบับ)* (พระนคร : อักษรนิติ, ๒๔๗๘), หน้า ก.๑-ก.๒ และ ก.๑๔๗-ก.๑๔๘

๒. ประเทศไทยได้มีประมวลกฎหมายครบถ้วนในปี ๒๔๗๘ และหลังจากนั้น จึงได้มีการเจรจาแก้ไขสนธิสัญญากับต่างประเทศเพื่อให้ประเทศไทยได้เอกราชสมบูรณ์ ในปี ๒๔๘๐-๒๔๘๑ โดย ปรีดี พนมยงค์ รัฐมนตรีว่าการกระทรวงต่างประเทศ ได้ทำหน้าที่ในการเจรจาดังกล่าว (ประมวลกฎหมายแพ่งฯ บรรพ ๔ ได้ประกาศใช้เมื่อวันที่ ๑๖ มีนาคม ๒๔๗๓ และให้มีผลบังคับใช้ตั้งแต่วันที่ ๑ เมษายน ๒๔๗๕ ส่วนประมวลกฎหมายแพ่งฯ บรรพ ๕ และบรรพ ๖ ประกาศใช้ในปี ๒๔๗๘ และให้มีผลบังคับใช้ตั้งแต่วันที่ ๑ ตุลาคม ๒๔๗๘ นั้น นอกจากนี้ ในปี ๒๔๗๘ ก็ยังได้มีการตราพระราชบัญญัติให้ใช้ประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความอาญา พุทธศักราช ๒๔๗๗, พระราชบัญญัติให้ใช้ประมวลกฎหมายวิธีพิจารณาความแพ่ง พุทธศักราช ๒๔๗๗ และพระราชบัญญัติให้ใช้ธรรมนูญศาลยุติธรรม พ.ศ.๒๔๗๗ ซึ่งการประกาศใช้ประมวลกฎหมายต่างๆ เหล่านี้ เป็นผลงานของคณะราษฎรในการปรับปรุงทางด้านกฎหมาย ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ๒๔๗๕ รายละเอียดของประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์บรรพต่างๆ และพระราชบัญญัติทั้งหลายนี้ ดูใน คณะนิติสาส์น (รวบรวม), *ประชุมกฎหมายสยาม (และกฎหมายที่สำคัญบางฉบับ)*

เรียงหัวข้อโดยย่อของคดีที่จะต้องว่ากล่าวกันในศาลปกครองประเทศฝรั่งเศส เพื่อเล่าสู่กันฟัง...”^๑ และปรีดีได้เล่าถึงประเภทของคดีที่ได้พิพากษากันในศาลปกครองของประเทศฝรั่งเศสว่ามีอยู่ ๔ ประเภท คือ (๑) คดีปกครองโดยแท้ ซึ่งเป็นคดีที่สืบเองมาแต่นิติกรรมโดยแท้ (๒) คดีที่ราษฎรร้องขอให้เพิกถอนกฎ คำสั่ง ฯลฯ ของฝ่ายปกครองที่ได้ทำนอกเหนืออำนาจ (๓) คดีที่เกี่ยวข้องกับการแปลความมุ่งหมายของนิติกรรมปกครอง และ (๔) คดีเกี่ยวกับโทษปกครอง ซึ่งวัตถุประสงค์ในการมีศาลปกครองในประเทศฝรั่งเศส ก็เพื่อที่บุคคลผู้ได้รับความเสียหายอันเกิดจากการกระทำของทบวงการเมืองสามารถที่จะฟ้องร้องทบวง การเมืองนั้นเป็นจำเลยได้ เพราะในบางเรื่อง ผู้ได้รับความเสียหายจะฟ้องเจ้าพนักงานเป็นส่วนตัวไม่ได้ โดย เหตุที่เจ้าพนักงานได้กระทำไปตามหน้าที่เมื่อมีศาลปกครองขึ้น ผู้ได้รับความเสียหายก็อาจจะฟ้องร้องทบวงการเมืองนั้นนั้นต่อศาลปกครองได้

แม้ว่าบทความเรื่อง “ศาลปกครองในประเทศฝรั่งเศส” นี้ จะเป็นเพียงการเล่าเรื่อง ศาลปกครองและคดีปกครองในประเทศฝรั่งเศส โดยที่ปรีดีไม่ได้กล่าวแสดงความเห็นไว้มากนัก แต่ผู้เขียนขอตั้งข้อสังเกตว่า เป็นไปได้ที่ปรีดีจะเสนอบทความนี้ขึ้น นอกจากเพื่อ “เล่าสู่กันฟัง” ตามธรรมดาแล้ว ก็เพื่อแสดงความเห็นในทำนองเปรียบเทียบกับประเทศไทย (ดังในบทความเรื่อง “เกลียดประมวลกฎหมายพระเจ้านโปเลียน (นโปเลียน) กับประมวลกฎหมายแพ่งฝรั่งเศส” ดังที่กล่าวไปแล้ว) ใน

ลักษณะที่เห็นด้วยกับการมีศาลปกครองแบบในประเทศฝรั่งเศส และปรารถนาที่จะให้มีศาลปกครองขึ้นในประเทศไทย ซึ่งความเห็นในข้อนี้ของปรีดีจะปรากฏชัดภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ๒๔๗๕ ที่ปรีดีได้พยายามที่จะจัดตั้งศาลปกครองขึ้นในประเทศไทย แม้ว่าจะไม่ประสบผลสำเร็จ และในเรื่องนี้ ดร.เดือน บุนนาค ได้กล่าวว่า

ท่านปรีดีศึกษากฎหมายจากฝรั่งเศส รู้เรื่ององค์การจตุร่างกฎหมายของฝรั่งเศสดี องค์การนั้นนอกจากการร่างกฎหมายแล้ว ทำหน้าที่เป็นที่ปรึกษากฎหมายของแผ่นดิน นอกจากนี้ยังทำหน้าที่เป็นศาลปกครองพิจารณาข้อพิพาทระหว่างเจ้าหน้าที่ฝ่ายปกครองกับประชาชนอีกด้วย ดังนี้ เมื่อเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้ว รัฐบาลจึงได้สถาปนาร่างกฎหมายใหม่ ยกฐานะเป็น ‘คณะกรรมการกฤษฎีกา’ จะให้ทำหน้าที่ศาลปกครองอีกหน้าที่หนึ่ง แต่จนถึงวันนี้ (พ.ศ. ๒๕๐๐ ปีพิมพ์หนังสือนี้ครั้งแรก-ผู้เขียน) ก็ยังไม่มีกฎหมายกำหนดว่าอะไรเป็นคดีปกครอง หน้าที่ของคณะกรรมการกฤษฎีกานั่งเป็นศาลปกครองจะเป็นอย่างไร มีก็หลายปีมาแล้ว รัฐบาลหลายรัฐบาลเสนอกฎหมายในเรื่องอำนาจของคณะกรรมการกฤษฎีกาในเรื่องศาลปกครองมาหลายครั้ง สถาปนาผู้แทนราษฎรรับหลักการทุกที แต่พอพิจารณาได้เพียงวาระที่สองเป็นอย่างมาก ก็ไม่เคยพิจารณาถึงวาระสามตลอดไปสักที

อุปสรรคของเรื่องก็คือ หลักกฎหมายที่คนไทยส่วนมากได้รับการอบรมและมีความนึกคิดในทางกฎหมายเป็นหลักของกฎหมายอังกฤษ

๑. ปรีดี พนมยงค์, “คดีปกครองในประเทศฝรั่งเศส”, หน้า ๒๒๗

ซึ่งถือว่าเป็นเรื่องการพิจารณาพิพากษาคดีแล้ว ก็มีแต่ศาลยุติธรรมแห่งเดียวเท่านั้นที่มีอำนาจ ดังนี้ ถ้าประเทศไทยจะให้ศาลปกครองอีก ก็เท่ากับตั้งศาลยุติธรรมชนิดที่สองขึ้น ทั้งสองศาลอาจจะขัดแย้งกันได้ ดูเรื่องจะยุ่งกัน และจะปรับให้ลงรอยกลมเกลียวกันคงจะต้องใช้เวลานาน ทั้งงานราชการเรื่องอื่นๆ ของไทยที่สำคัญและด่วนกว่าเรื่องศาลปกครองยังมีอีกมาก เรื่องศาลปกครองจึงรอกันเรื่อยมาจนบัดนี้ แต่ก็ไม่มีใครกล้าทิ้งเสียทีเดียว ยังรอเอาไว้พิจารณากันต่อไปอยู่”

ในเรื่อง “ศาลปกครอง” นี้ ปรีดีได้อธิบายและแสดงความเห็นไว้ทั้งในบทความนี้และใน “คำอธิบายกฎหมายปกครอง” ซึ่งปรีดีได้กล่าวถึงศาลปกครองนี้อีกหลายครั้ง อันเป็นการแสดงให้เห็นว่า ปรีดีมีความปรารถนาที่จะให้มีการจัดตั้งศาลปกครองขึ้นตั้งแต่ในช่วงก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครองปี ๒๔๗๕ แม้ว่าภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองแล้ว การจัดตั้งศาลปกครองจะประสบกับปัญหาและอุปสรรค จนไม่สามารถจัดตั้งขึ้นได้สำเร็จดังที่ ดร.เดือน บุนนาค ได้กล่าวไว้ก็ตาม

ในบทความอีกเรื่องหนึ่งของปรีดีที่เป็น การเล่าเรื่องราวของต่างประเทศที่น่าสนใจคือ บทความเรื่อง “สิทธิของรัฐในทรัพย์สินมรดกตามกฎหมายไซเวียด” บทความนี้เขียนลงใน “บทกวีพิศัย” ปี ๒๔๗๔ เป็นบทความสั้นเพียง ๕ หน้า ได้เล่า ถึงบทบัญญัติในกฎหมายแพ่งไซเวียด ที่มีข้อแปลกอย่างหนึ่ง คือ การให้สิทธิของรัฐในทรัพย์สินมรดกของเอกชน ซึ่งในขั้นต้น

ให้รัฐมีสิทธิมาก แต่ภายหลังได้ลดน้อยลง แต่ยังคงให้รัฐมีสิทธิในการมรดก ในกรณีที่ผู้ตายไม่มีทายาทตามกฎหมายหรือตามพินัยกรรม รัฐจะได้รับทรัพย์สินมรดกของผู้ตายทั้งหมด ส่วนในกรณีที่ทายาทบางคนได้สละสิทธิในส่วนของตนในกองมรดก ส่วนที่สละนี้จะตกเป็นของรัฐ หรือเมื่อผู้ตายได้ตัดทายาทบางคนมิให้รับมรดก โดยมีได้กำหนดให้ส่วนของทายาทที่ตัดนั้นให้แก่ทายาทอื่น ส่วนของทายาทที่ผู้ตายได้ตัดนี้ ก็ตกเป็นของรัฐ นอกจากนี้ รัฐยังมีสิทธิในภาษีมรดกอีกด้วย ซึ่งอัตราการเก็บภาษีมรดกในประเทศไซเวียดนี้ มีอัตราสูงกว่าในประเทศอื่นๆ มาก และในตอนท้ายของบทความนี้ ปรีดีได้ตั้งคำถามแย้งเสียงโงะจันที่ว่า ไซเวียดได้รับทรัพย์สินมรดกแล้วนำมาแบ่งปันตามส่วนเท่าๆ กันว่า

“มรดกที่เหลือนี้ รัฐอาจได้รับอีกตามที่กล่าวใน ๑. ข้างต้น แต่จะเอาไปแบ่งให้แก่ราษฎรเป็นส่วนเท่าๆ กันนั้น ค้นหาดูบทไม่พบ ไม่ทราบว่าผู้โจทถึงเรื่องนี้ไปได้หลักฐานมาจากไหน”^๑

ซึ่งในบทความนี้ อาจจะพอสะท้อนให้เห็นทัศนคติของปรีดีที่มีต่อไซเวียดได้บ้าง นอกจากนี้ในเรื่องการเก็บภาษีมรดก ก็เป็นเรื่องหนึ่งที่สอดคล้องกับความเห็นของปรีดีที่ปรากฏในเค้าโครงการเศรษฐกิจ เพราะก่อนหน้าการเปลี่ยนแปลงการปกครองปี ๒๔๗๕ ประเทศไทยยังไม่มี การเก็บภาษีมรดก แม้ว่าจะมีเสียงเรียกร้องให้รัฐบาลกระทำการดังกล่าวแทนการขึ้นภาษีเงินเดือนก็ตาม แต่ก็ไม่มี การเก็บภาษีมรดกแต่อย่างใด และในเรื่องการเก็บภาษีมรดกนี้

๑. เดือน บุนนาค, ท่านปรีดี รัฐบุรุษอาวุโส..., หน้า ๔๓-๔๔

๒. หลวงประดิษฐมนูธรรม, “สิทธิของรัฐในทรัพย์สินมรดกตามกฎหมายไซเวียด”, หน้า ๗๕๒

ภายหลังต่อมายังได้เป็นปัญหาขัดแย้งระหว่าง คณะราษฎรกับพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวอีกด้วย ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป แต่อย่างไรก็ตาม ในบทความนี้ ประวัติไม่ได้แสดงความเห็นของตนมากนัก จึงไม่อาจทราบได้แน่ชัดว่า ประวัติเห็นด้วยหรือไม่เห็นด้วยกับการให้สิทธิของรัฐในทรัพย์สินมรดกของเอกชนตามกฎหมายไซเวียด แต่ก็เห็นได้ว่า ประวัติไม่ได้แสดงความเห็นเชิงคัดค้านไว้ ดังนั้นบทความนี้ จึงอาจเป็นบทความที่ประติมากรรม “เล่าสู่กันฟัง” ธรรมดา หรือเป็นบทความที่ประวัติมีความเห็นเชิงเห็นด้วยก็อาจเป็นได้

นอกจากบทความแสดงความคิดเห็นทางด้านเศรษฐกิจ สังคม และกฎหมายต่างๆ รวมทั้งการยกตัวอย่างเรื่องราวของต่างประเทศมาเสนอแล้ว ข้อเขียนของประวัติอีกส่วนหนึ่งยังได้สะท้อนปัญหาทางด้านกฎหมายระหว่างประเทศ และที่สำคัญคือ ปัญหาสิทธิสภาพนอกอาณาเขต และฐานะพิเศษของคนต่างด้าวในประเทศไทย ซึ่งในเรื่องนี้ประวัติได้ชี้ให้เห็นอย่างชัดเจนในบทความเรื่อง “สังเขปหัวข้อเรื่องสิทธิพิเศษในการมีสัญชาติของบุคคล ซึ่งเกิดในกรุงสยาม อันเป็นบุตรของพลเมืองในอาณาเขตต์ อาณัติแทนสันนิบาตชาติ” และใน “คำอธิบายกฎหมายระหว่างประเทศ แผนกคดีบุคคล”

ในบทความเรื่อง “สังเขปหัวข้อเรื่องสิทธิพิเศษในการมีสัญชาติของบุคคล ซึ่งเกิดในกรุงสยาม อันเป็นบุตรของพลเมืองในอาณาเขตต์ อาณัติแทนสันนิบาตชาติ” ที่ประวัติเขียนลงในบทบัญญัติ ปี ๒๔๗๓ ประวัติได้ชี้ให้เห็นถึง

‘สิทธิพิเศษ’ ในการถือสัญชาติของบุคคลซึ่งเกิดในกรุงสยาม อันเป็นบุตรของพลเมืองในอาณาเขตต์อาณัติแทนสันนิบาตชาติ ซึ่งประเทศที่ได้รับอาณัติแทนสันนิบาตชาตินี้ ได้แก่ ประเทศอังกฤษกับประเทศในอาณาจักรอังกฤษ ประเทศฝรั่งเศส ประเทศญี่ปุ่น และประเทศเบลเยียม ประเทศเหล่านี้ ได้มีสัญญาทางพระราชไมตรีกับประเทศสยาม และประเทศสยามต้องยอมให้สิทธิพิเศษบางอย่างแก่คนในบังคับของประเทศเหล่านี้ ซึ่งในเรื่องสิทธิพิเศษนี้ ประวัติได้อธิบายว่า

บรรดาสหิทธิพิเศษเหล่านี้มีที่สำคัญอยู่อย่างหนึ่ง คือ บุตรของคนอาเซียในบังคับอังกฤษและฝรั่งเศสเกิดในสยาม ก็อาจจดทะเบียนเป็นคนในบังคับตามบิดาได้ ซึ่งเป็นข้อยกเว้นจากพระราชบัญญัติสัญชาติ พ.ศ.๒๔๕๖ อนุมาตรา ๓ ซึ่งมีความว่า บุคคลที่เกิดในพระราชอาณาจักรสยาม บิดามารดาจะมีสัญชาติใดก็ตามบุคคลนั้นย่อมเป็นคนไทย ครั้นอาณัติแทนสันนิบาตชาติได้เกิดมีขึ้น บางประเทศก็ได้ทำสัญญาขยายสิทธิพิเศษเช่นที่กล่าวนี้ไปถึงบุตรของพลเมืองในอาณาเขตต์อาณัติที่ประเทศนั้นๆ ได้รับมาแทนสันนิบาตชาติ”

ในการอธิบายเรื่องนี้ ประวัติได้ยกข้อความในสัญญาทางพระราชไมตรี ระหว่างกรุงสยามกับอังกฤษ และสัญญาระหว่างประเทศสยามกับประเทศฝรั่งเศส มากกล่าวไว้ด้วย และประวัติได้ชี้ให้เห็นว่าการทำสัญญาข้อตกลงกับประเทศอังกฤษนั้น ไทยต้องยอมขยายสิทธิพิเศษให้แก่ประเทศอังกฤษเพิ่มมากขึ้นทุกที ซึ่งประวัติได้กล่าวไว้ว่า

๑. หลวงประดิษฐมนูธรรม, “สังเขปหัวข้อเรื่องสิทธิพิเศษในการมีสัญชาติของบุคคลซึ่งเกิดในกรุงสยาม อันเป็นบุตรของพลเมืองในอาณาเขตต์อาณัติแทนสันนิบาตชาติ”, หน้า ๓๑๘

(๑) การจดทะเบียน คนเมืองขึ้นอังกฤษ ในกรุงสยามได้ขยายความกว้างออกไปทุก ๆ ครั้งที่มีสัญญาใหม่ เช่น

ก) ตามข้อตกลง ค.ศ. ๑๘๕๔ ข้อ ๓.๔ ให้สิทธิพิเศษในการจดทะเบียนแก่ชาวเอเชียที่เกิดภายในอาณาเขตต์ประเทศอังกฤษ และที่เกิดภายในประเทศอินเดีย ซึ่งอยู่ในความอารักขาหรือมีสัญญากับประเทศอังกฤษ”

ข) ตามหนังสือเสนาบดีว่า การต่างประเทศกรุงสยาม ที่มีไปยังอัครราชทูตอังกฤษ ที่กรุงเทพฯ ลงวันที่ ๓ ตุลาคม ค.ศ. ๑๘๖๐ ข้อ ๓ รัฐบาลสยามยอมให้สิทธิพิเศษในการจดทะเบียนขยายไปถึงบรรดาคนที่เกิดในอาณาเขตต์อื่น ๆ แห่งทวีปเอเชีย อันเป็นดินแดนซึ่งอยู่ในความอารักขาของอังกฤษ

ค) ตามสัญญาฉบับใหม่ สิทธิพิเศษในการจดทะเบียน ขยายไปถึงพลเมืองในอาณาเขตต์ อาณัติของอังกฤษ

ในเรื่องการขยายสิทธิพิเศษในการจดทะเบียนคนในบังคับต่างด้าวในกรุงสยาม ตามสนธิสัญญาที่ไทยได้ทำไว้กับประเทศอังกฤษ และฝรั่งเศสนี้ ได้ทำให้ประเทศไทยต้องเสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขตเพิ่มมากขึ้น ซึ่งในปัญหานี้ ปริติได้กล่าวไว้ชัดเจนในบทความนี้ และได้อธิบายเพิ่มเติมอีกมากมายใน “คำอธิบายกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคล” ที่จะได้กล่าวต่อไป

ใน “คำอธิบายกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคล” ที่ปริติได้สอนที่โรงเรียนกฎหมาย กระทรวงยุติธรรม ในปี ๒๔๗๒-

๒๔๗๓ ปริติได้อธิบายถึง “ข้อความเบื้องต้น” อันเกี่ยวข้องกับกฎหมายระหว่างประเทศ โดยอธิบายถึงความหมายของกฎหมายระหว่างประเทศและวัตถุประสงค์แห่งกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคล และได้อธิบายกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคลในส่วนที่เกี่ยวข้องกับเรื่อง “สัญชาติ” เรื่อง “ฐานะของคนต่างด้าว” เรื่อง “การใช้กฎหมายเนื่องแต่กฎหมายเอกชนระหว่างประเทศขัดกัน” และเรื่อง “วิธีพิจารณาการแผนกเอกชนระหว่างประเทศ”

ในการอธิบายกฎหมายระหว่างประเทศนี้ ปริติได้อธิบายและชี้ให้เห็นอย่างชัดเจนถึงปัญหาสิทธิสภาพนอกอาณาเขตและฐานะพิเศษของคนต่างด้าวในประเทศไทย โดยปริติได้ชี้ให้เห็นถึงปัญหานี้ในการอธิบายเรื่อง “การมีสัญชาติโดยกำเนิดตามข้อตกลงพิเศษระหว่างประเทศสยามกับต่างประเทศ” และในการอธิบายเรื่อง “ฐานะของคนต่างด้าวตามที่สัญญาระหว่างประเทศได้กำหนดไว้”

ในการอธิบาย “การมีสัญชาติโดยกำเนิดตามข้อตกลงพิเศษระหว่างประเทศสยามกับต่างประเทศ” ปริติได้อธิบายรายละเอียดของข้อตกลงพิเศษเรื่องสัญชาติที่ประเทศสยามได้ทำไว้กับต่างประเทศ ซึ่งในเวลานั้น ประเทศสยามมีข้อตกลงพิเศษกับประเทศอังกฤษ, ประเทศฝรั่งเศส และประเทศเดนมาร์ก ในส่วนข้อตกลงเรื่องสัญชาติที่ประเทศสยามมีกับประเทศอังกฤษ ได้กำหนดให้การจดทะเบียนคนบังคับอังกฤษในกรุงสยาม เป็นไปตาม “ข้อตกลง ค.ศ. ๑๘๕๔ (พ.ศ. ๒๔๔๒ ร.ศ. ๑๑๘)”, เป็นไปตาม “หนังสือเสนาบดีว่าการต่างประเทศ

ที่ทรงมีไปยังอัครราชทูตอังกฤษ ณ กรุงเพท
ค.ศ.๑๘๑๐ (พ.ศ.๒๔๕๓)” และกำหนดให้เป็น
ไปตาม “วรรค ๒ ของข้อ ๖ แห่งสัญญาทาง
พระราชไมตรี พ.ศ.๒๔๖๘”^๑ ซึ่งปริทัศน์ได้อธิบาย
รายละเอียดของข้อตกลงเหล่านี้ในแต่ละข้อ
และได้ชี้ให้เห็นว่า ได้มีการขยายสิทธิพิเศษ
แห่งการจดทะเบียนเป็นคนในบังคับอังกฤษเพิ่ม
มากขึ้นทุกครั้งที่มีการทำสัญญาฉบับใหม่ ซึ่ง
ปริทัศน์ได้กล่าวว่า

ให้สังเกตว่าข้อตกลง ค.ศ.๑๘๘๔ ไม่ได้
ขยายสิทธิที่จะเป็นคนในบังคับอังกฤษมาถึง
บุคคลผู้เกิดในสวนอื่นๆแห่งทวีปเอเชีย กล่าว
คือ ข้อตกลงเดิมนั้นกล่าวถึงผู้ที่เกิดในอินเดีย
เพราะฉะนั้น ตามหนังสือของเสนาบดีว่าการ
ต่างประเทศฉบับนี้ ยอมขยายให้สิทธิพิเศษแก่
ชาวเอเชียที่เกิดในอาณาเขตอื่น ๆ แห่งทวีปนี้^๒

การขยายสิทธิพิเศษแห่งการจดทะเบียน
เป็นคนในบังคับอังกฤษนี้ ได้เพิ่มขึ้นอีกใน
“วรรค ๒ ของข้อ ๖ แห่งสัญญาทางพระราช
ไมตรี พ.ศ.๒๔๖๘” ซึ่งปริทัศน์ได้อธิบายว่า

สัญญาฉบับใหม่นี้ ได้ขยายสิทธิพิเศษ
แห่งการจดทะเบียนเป็นคนในบังคับอังกฤษ
เหมือนหนึ่งชาวเอเชีย คือ

จำพวกที่ ๑ พลเมืองหรือบุคคลที่เกิดใน
ดินแดนในอารักขาของอังกฤษ หรือในประเทศ
ที่อังกฤษป้องกัน ซึ่งหมายความถึงอาณาเขตต์
อื่น ๆ นอกจากในทวีปเอเชีย

จำพวกที่ ๒ พลเมืองหรือบุคคลที่เกิด

ในอาณาเขตต์ ซึ่งสมเด็จพระเจ้ากรุงอังกฤษได้
รับอาณัติแทนสันนิบาตชาติ เช่น ปาเลสไตน์
เมโสโปเตเมีย เป็นต้น^๓

ต่อจากนั้น ปริทัศน์ได้อธิบายถึงข้อตกลง
พิเศษที่ประเทศสยามได้ทำไว้กับประเทศฝรั่งเศส
และประเทศเดนมาร์ก ในรายละเอียดแต่ละข้อ
ของข้อตกลงนั้น ๆ

นอกจากเรื่อง “การมีสัญชาติโดยกำเนิด
ตามข้อตกลงพิเศษระหว่างประเทศสยามกับ
ต่างประเทศ” แล้ว ปริทัศน์ได้ชี้ให้เห็นถึงฐานะ
พิเศษของคนต่างด้าวในประเทศไทย โดยชี้ให้
เห็นว่า แต่เดิมในสมัยโบราณ คนต่างด้าวที่เข้ามา
อีกประเทศหนึ่งย่อมถูกบีบบังคับจำกัดสิทธิ และ
ในกฎหมายเก่าของไทยก็มีบทบัญญัติที่จำกัด
สิทธิของคนต่างด้าว หรือกฎที่ห้ามไม่ให้คนไทย
เกี่ยวข้องกับคนต่างด้าวเช่นกัน แต่ในปัจจุบัน
คนต่างด้าวได้รับสิทธิต่าง ๆ มากขึ้น ซึ่งสิทธิบาง
อย่างคนต่างด้าวได้รับสิทธิเหมือนพลเมืองของ
ประเทศนั้น ๆ สิทธิบางอย่างก็มีข้อยกเว้นไว้
เฉพาะสำหรับผู้ที่ เป็นพลเมืองของประเทศนั้น ๆ
ซึ่งคนต่างด้าวจะไม่มีสิทธิของดังกล่าว แต่กระนั้น
ก็ตาม ในเรื่องสิทธิคนต่างด้าวนี้ ประเทศสยาม
ได้มีข้อตกลงพิเศษที่ให้สิทธิพิเศษกับบางประเทศ
ซึ่งสิทธิพิเศษที่ประเทศสยามได้มีสัญญาตกลง
ไว้กับบางประเทศนั้น ได้แก่ สิทธิพิเศษในการ
ถือกรรมสิทธิ์ที่ดินและสิทธิพิเศษในทางศาล

ในเรื่องสิทธิพิเศษในการถือกรรมสิทธิ์
ที่ดินนั้น ปริทัศน์ได้อธิบายว่า

๑. หลวงประดิษฐมนูธรรม, คำอธิบายกฎหมายระหว่างประเทศ แผนกคดีบุคคล, พระนคร : มหาวิทยาลัยวิชาธรรม
ศาสตร์ และการเมือง, ๒๔๗๔), หน้า ๔๙ (มหาวิทยาลัยวิชาธรรมศาสตร์และการเมืองพิมพ์แจกในการมาปนกิจศพ
นายเสียง พนมยงค์ ณ วัดเทพศิรินทราวาส วันที่ ๒ พฤศจิกายน พ.ศ.๒๔๗๔)

๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๗-๕๘

๓. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๘-๕๙

ในรัชกาลที่ ๔ ได้มีประกาศจำกัดสิทธิของคนต่างด้าวที่จะถือกรรมสิทธิ์ที่ดิน ประกาศฉบับนั้น ยังคงใช้แก่คนต่างด้าวในปัจจุบันนี้ นอกจากนี้จะมีข้อตกลงเป็นพิเศษหรือคนต่างด้าวที่ประเทศสยามยอมให้สิทธิในการถือกรรมสิทธิ์ที่ดินเหมือนดังพลเมือง...^๑

และปริทัศน์ได้แสดงความเห็นในเรื่องสิทธิพิเศษในการถือกรรมสิทธิ์ที่ดินนี้ว่า

ผู้สอนเห็นว่า ประกาศรัชกาลที่ ๔ นี้ยังคงเป็นหลักกฎหมายที่ใช้บังคับแก่คนต่างด้าว นอกจากประเทศสยามจะได้ตกลงกับต่างประเทศไว้เป็นอย่างอื่นจะเพาะรายไป ถ้าประเทศใดไม่มีสัญญาพิเศษกับประเทศสยามที่จะยกเว้นแก้ไขข้อความในประกาศนั้นแล้ว คนสัญชาติของประเทศนั้นที่เข้ามาอยู่ในเมืองไทย ก็ต้องตกอยู่ในบังคับแห่งประกาศรัชกาล ที่ ๔ แต่ตามวิธีการที่ประเทศสยามได้ปฏิบัติอยู่ในเวลานี้ เมื่อคนอเมริกันส่งเรื่องราวไปยังกระทรวงต่างประเทศ ร้องขออนุญาตซื้อที่ดินประเทศสยามก็มักจะอนุญาตให้^๒

นอกจากนี้ ปริทัศน์กล่าวถึงสัญญาทางพระราชไมตรีการค้าขายและการเดินเรือระหว่างสยามกับรัฐเยอรมัน พ.ศ. ๒๔๗๑ ซึ่งเปิดโอกาสให้คนเยอรมันมีกรรมสิทธิ์ที่ดินในประเทศสยามได้ ในลักษณะถ้อยที่ถ้อยยอมให้ประโยชน์ซึ่งกันและกัน ซึ่งในเรื่องนี้ปริทัศน์ได้แสดงความเห็นว่าการ

ข้อไขที่ว่า แต่ละฝ่ายต้องถ้อยที่ถ้อยยอมให้ประโยชน์เช่นนี้ซึ่งกันและกันนั้นหมายความว่า

ว่า คนไทยอาจจะมีการมสิทธิ์ที่ดินในประเทศเยอรมันนี้ได้ คนเยอรมันจึงจะมีสิทธิถือกรรมสิทธิ์ที่ดินในกรุงสยามได้ แต่ความจริงนั้นประเทศเยอรมันนี้เป็นอาณาจักรที่รวบรวมหลายรัฐเข้าอยู่ในความปกครองร่วมกัน สำหรับความเกี่ยวพันกับต่างประเทศ การทหาร การคมนาคม ทั้งนี้ย่อมมีข้อต่างกันระหว่างรัฐต่าง ๆ นั้นเอง บางรัฐไม่ยอมให้คนต่างด้าวถือกรรมสิทธิ์ที่ดินในรัฐนั้น และบางรัฐก็ยอมให้สิทธิแก่คนต่างด้าวในการถือกรรมสิทธิ์ที่ดิน ทั้งนี้ต้องพิจารณาเป็นเรื่องๆ ไป^๓

ดังนั้น ในสัญญาทางพระราชไมตรีการค้าขายและการเดินเรือระหว่างสยามกับรัฐเยอรมัน พ.ศ. ๒๔๗๑ นี้ จึงดูเหมือนว่าประเทศเยอรมันจะได้รับสิทธิพิเศษในการมีกรรมสิทธิ์ที่ดินในประเทศไทย มากกว่าการที่ประเทศไทยจะมีกรรมสิทธิ์ที่ดินในประเทศเยอรมัน ซึ่งในเรื่องสิทธิพิเศษในการถือกรรมสิทธิ์ที่ดินนี้ ปริทัศน์ชี้ให้เห็นว่า ปัญหาที่เกิดขึ้นในเรื่องนี้มักเป็นปัญหาในทางปฏิบัติ

อย่างไรก็ตาม การให้สิทธิพิเศษแก่คนต่างด้าวบางประเทศในการถือกรรมสิทธิ์ที่ดินในประเทศสยามนี้ ยังไม่ปัญหามากเท่าการให้สิทธิพิเศษในทางศาลแก่หลายประเทศที่มีสัญญาดอกกับประเทศสยาม ซึ่งการให้สิทธิพิเศษในทางศาลนี้ ได้ทำให้เกิดสิทธิสภาพนอกอาณาเขต และทำให้ประเทศไม่มีเอกราชในทางศาล อันนับเป็นการสูญเสียอำนาจอธิปไตยอย่างหนึ่ง ซึ่งในเรื่องนี้ ปริทัศน์ได้อธิบายไว้อย่าง

๑. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๐๓

๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๖

๓. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๗

ชัดเจนในคำอธิบายกฎหมายระหว่างประเทศนี้ และปริทัศน์ได้กล่าวถึง “สิทธิพิเศษในทางศาล” นี้ว่า

แต่ก่อนประเทศสยามได้มีสัญญาเกี่ยวกับหลายประเทศ ยอมให้กงสุลของประเทศนั้นมีอำนาจชำระคดีที่คนในบังคับของประเทศนั้น ๆ กระทำผิดในกรุงสยาม

ต่อมาในบางประเทศได้ยอมลดหย่อนสิทธิพิเศษดังกล่าวนี้ คือ บางประเทศยอมให้คนในบังคับของตนขึ้นต่อศาลไทยธรรมดา หรือต่อศาลต่างประเทศ ศาลคดีต่างประเทศแล้วแต่กรณี ซึ่งเป็นศาลที่มีผู้พิพากษาไทยนั่งพิจารณาคดีนั้น

ณ บัดนี้ ประเทศสยามได้ทำสัญญาใหม่กับประเทศต่าง ๆ แต่ก็ยังคงให้สิทธิพิเศษในทางศาลอยู่อีกบ้าง เราอาจแยกคนต่างด้าวที่มีสิทธิพิเศษในทางศาลออกเป็น ๓ จำพวก

๑. คนต่างด้าวที่มีสิทธิพิเศษในทางศาล แต่มิใช่คนอังกฤษหรือฝรั่งเศส
๒. คนฝรั่งเศส
๓. คนอังกฤษ

ปริทัศน์ได้อธิบายให้เห็นถึง “สิทธิพิเศษในทางศาล” ของคนต่างด้าวทั้ง ๓ จำพวกนี้ ซึ่งมีข้อกำหนดและวิธีปฏิบัติที่แตกต่างกันอยู่บ้างตามข้อตกลงต่าง ๆ ที่ประเทศเหล่านั้นมีกับประเทศสยาม ในส่วนคนต่างด้าวที่มีสิทธิพิเศษในทางศาล แต่มิใช่คนอังกฤษหรือคนฝรั่งเศสนี้ได้แก่ “คนอเมริกัน, ญี่ปุ่น, ดันมาร์ก, โปรตุเกส, เนเดอร์ลันด์, สเวเดน, นอร์เวย์,

อิตาลี, เบลเยียม และลูกแซมบรุก” ซึ่งคนต่างด้าวเหล่านี้ยังคงอยู่ในอำนาจของศาลไทยธรรมดา แต่มีสิทธิพิเศษที่กงสุลจะถอนคดีจากศาลไทยไปชำระเสียเอง (สิทธิถอนคดีนี้ จะมีเพียงชั้นศาลอุทธรณ์) แต่มีข้อยกเว้นอยู่ตามโปรโตคอลระหว่างสยามกับเนเดอร์ลันด์ ข้อ ๒ ววรรค ๒ ว่า “ความผิดในทางอาชญากรรมนั้น กงสุลต้องพิจารณาตามประมวลกฎหมายอาชญาแห่งประเทศของเขา” และคนต่างด้าวจำพวกแรกนี้ ยังมีสิทธิที่จะขอย้ายศาลพิจารณาคดีคือ คดีที่เกิดในหัวเมือง ขอย้ายเข้ามาชำระที่กรุงเทพฯ หรือโดยให้ผู้พิพากษาที่เป็นคณะศาลสำหรับพิจารณาในกรุงเทพฯ ขึ้นไปพิจารณา ณ ท้องถิ่นนั้น นอกจากนี้ ยังมีสิทธิที่จะทูลเกล้าฯ ถวายฎีกาคัดค้านคำพิพากษาของศาลอุทธรณ์ในปัญหาข้อกฎหมาย ซึ่งสิทธิพิเศษเหล่านี้จะหมดไปเมื่อครบกำหนด ๕ ปี ภายหลังที่ประเทศสยามได้เริ่มใช้ประมวลกฎหมายครบถ้วน คือ ประมวลกฎหมายแพ่งและพาณิชย์ ประมวลกฎหมายลักษณะอาชญา ประมวลวิธีพิจารณา กับพระธรรมนูญศาลยุติธรรม”

ในส่วนคนต่างด้าวจำพวกที่ ๒ ซึ่งได้แก่คนฝรั่งเศสนั้น ปริทัศน์ได้อธิบายว่า จะต้องแยกพิจารณาเป็น ๓ จำพวก คือ

“(๑) Citizen พลเมืองฝรั่งเศส (๒) คนชาติเอเชียในบังคับและในความรักชาติฝรั่งเศส ในมณฑลอุดรและอีสาน ไม่ว่าจะจดทะเบียนเมื่อใด กับคนชาวเอเชียในบังคับ และอารักขาฝรั่งเศสที่อยู่นอกมณฑลทั้ง ๒ แต่ได้จดทะเบียนในสถานกงสุลก่อนวันที่ ๒๓ มีนาคม พ.ศ.

๑. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๘-๑๑๙
 ๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๑๙-๑๒๐

๒๔๔๙ (ค.ศ.๑๙๐๗) และ (๓) คนชาวเอเชีย ในบังคับและในความอารักขาของฝรั่งเศส นอก มณฑลอุดรและอิสาน ที่ได้จดทะเบียน ภาย หลังวันที่ ๒๓ มีนาคม พ.ศ.๒๔๔๙ (ค.ศ.๑๙๐๗) กับคนในบังคับและในอารักขาฝรั่งเศสที่มีใช้ ชาวเอเชีย”

ซึ่งในการพิจารณาสิทธิพิเศษในทางศาล ของคนฝรั่งเศสทั้ง ๓ จำพวกนี้ ก็มีหลักเกณฑ์ และวิธีปฏิบัติที่แตกต่างกันอยู่บ้าง ซึ่งปริทัศน์ ได้ อธิบายไว้อย่างละเอียด”

ส่วนคนต่างด้าวจำพวกที่ ๓ ซึ่งได้แก่คน อังกฤษนั้น ตามสัญญาทางพระราชไมตรี ระหว่างสยามกับอังกฤษ ฉบับ พ.ศ.๒๔๖๘ คดีทั้งปวงที่เกี่ยวข้องบุคคลในบังคับอังกฤษและ บุคคลทั้งปวงที่อยู่ในความอารักขาของอังกฤษ ไม่ว่าจะ เป็นโดยสถานใด เมื่อเกิดขึ้นภายหลัง วันที่ ๓๐ มีนาคม พ.ศ.๒๔๖๘ แล้ว จะต้อง ขึ้นอยู่ในอำนาจศาลไทยธรรมดาทั้งสิ้น แต่ได้ มีข้อตกลงให้สิทธิพิเศษแก่คนอังกฤษไปจนถึง ๕ ปี นับแต่วันที่ประเทศสยามได้ใช้ประมวล กฎหมายครบถ้วน ซึ่งสิทธิพิเศษเหล่านี้ได้แก่ สิทธิที่กงสุลจะขอถอนคดีทั้งในศาลชั้นเดิมและ ศาลอุทธรณ์, สิทธิที่จะทูลเกล้าฯถวายฎีกา คัดค้านคำพิพากษาศาลอุทธรณ์ในปัญหาข้อ กฎหมาย และสิทธิที่จะขอย้ายศาลพิจารณาคดี ซึ่งปริทัศน์ได้อธิบายในรายละเอียดของวิธีที่ ประเทศสยามได้ปฏิบัติต่อคนอังกฤษในเรื่อง สิทธิพิเศษในทางศาลไว้อย่างชัดเจน

ในการที่ปริทัศน์ได้อธิบายให้เห็นถึง “สิทธิ

พิเศษในทางศาล” ที่ประเทศต่างๆมีต่อประเทศ ไทยนี้ เป็นการชี้ให้เห็นอย่างชัดเจนถึงการที่ ไทยต้องเสียสิทธิสภาพนอกอาณาเขตให้กับ หลายประเทศ ที่ไทยต้องยอมทำความตกลงให้ สิทธิพิเศษแก่ประเทศเหล่านั้น ซึ่งทำให้ไทย ต้องสูญเสียเอกราชในทางศาล ดังที่ปริทัศน์ ได้ กล่าวไว้ว่า “การที่ประเทศหนึ่งยอมให้ใช้กฎหมาย ของต่างประเทศได้นั้น ก็ต้องถือว่าเป็นการ สละอำนาจรัฐอธิปไตยอย่างหนึ่ง”^๑

และดังนั้น ในการที่ปริทัศน์ได้อธิบายให้เห็น ถึงปัญหาสิทธิสภาพนอกอาณาเขตและปัญหา เอกราชในทางศาลของประเทศไทยในเวลานั้น ย่อมแสดงให้เห็นว่า ปริทัศน์ได้ตระหนักถึงปัญหา ดังกล่าวเป็นอย่างดี และได้พยายามหยิบยก ปัญหาเหล่านี้มาเสนอ โดยอาศัยรูปแบบของ การสอนวิชากฎหมายที่โรงเรียนกฎหมาย ซึ่งการสอนให้นักเรียนได้เรียนรู้ถึงปัญหาดัง กล่าว ก็น่าจะมีส่วนให้นักเรียนเกิดความตื่นตัว และสนใจในปัญหาเอกราชของชาติมากขึ้น ดังนั้น เมื่อกล่าวสำหรับความคิดทางการเมือง ของปริทัศน์ในช่วงปี ๒๔๗๐-๒๔๗๕ นี้ ก็จะเห็นได้ ว่า ปริทัศน์ได้ตระหนักถึงปัญหาเอกราชในทางศาล ของประเทศไทยในเวลานั้นเป็นอย่างดี และ ปัญหาเรื่องเอกราชของประเทศนี้เองที่ได้เป็น วัตถุประสงค์หลักข้อ ๑ ใน หลัก ๖ ประการ ของ คณะราษฎรที่ได้ประกาศ เมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน ๒๔๗๕ และได้ถือเป็นนโยบายของคณะ ราษฎร ในการที่จะแก้ไขปัญหาดังกล่าวภายหลัง การเปลี่ยนแปลงการปกครอง ๒๔๗๕ ซึ่งคณะ ราษฎรก็ได้ดำเนินการโดยสำเร็จในเวลาต่อมา

๑. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๒๐-๑๒๗

๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๔๕

นอกเหนือไปจาก “คำอธิบายกฎหมายระหว่างประเทศแผนกคดีบุคคล” และบทความเรื่องต่างๆ ของปริทัศน์ที่ได้กล่าวไปแล้ว ปริทัศน์ก็ยังมีผลงานอีกเรื่องหนึ่ง ซึ่งเป็นผลงานที่สร้างชื่อเสียงให้กับปริทัศน์เป็นอย่างมาก และเป็นผลงานที่สะท้อนความคิดทางการเมืองของปริทัศน์ได้เป็นอย่างดี นั่นคือ “คำอธิบายกฎหมายปกครอง” คำอธิบายกฎหมายปกครองนี้เป็นวิชาใหม่ที่เพิ่งเริ่มสอนครั้งแรกที่โรงเรียนกฎหมายตามหลักสูตรใหม่ของสภานิติศึกษา โดยปริทัศน์เป็นผู้สอนคนแรก ในปี ๒๔๗๔ และสอนต่อมาในปี ๒๔๗๕ วิชากฎหมายปกครองนี้เป็นวิชาที่มีความเจริญมากในประเทศฝรั่งเศส แต่ยังไม่มีความรู้ใครรวบรวมไว้ในประเทศไทย” จึงเป็นวิชาใหม่และความรู้ใหม่ สำหรับคนไทย ในเวลานั้น ปริทัศน์ซึ่งเป็นผู้สำเร็จวิชากฎหมายจากประเทศฝรั่งเศส และเป็นผู้สอนวิชากฎหมายปกครองนี้จึงเป็นผู้นำความรู้ใหม่เกี่ยวกับกฎหมายปกครองมาเผยแพร่ และดังนั้น วิชากฎหมายปกครองจึงเป็นวิชาที่สร้างชื่อเสียงให้กับปริทัศน์เป็นอย่างมาก ดังที่ ดร.เดือน บุนนาค ได้กล่าวว่า

ท่านปริทัศน์เป็นอาจารย์ผู้สอนที่โรงเรียนกฎหมาย เคยสอนหลายวิชา แต่มีวิชาหนึ่งซึ่งถึงไม่ใช้วิชากฎหมายแท้ ได้สร้างชื่อเสียงให้กับท่านมาก คือ วิชากฎหมายปกครอง...

ดังนี้ คำอธิบายกฎหมายปกครองของท่านปริทัศน์จึงกว้างขวาง จูงใจบุคคลผู้อ่านให้หันเข้าเอาใจใส่ในกิจการบ้านเมือง ราษฎรผู้ถูกปกครองใครได้มีปากมีเสียงในการปกครองบ้าง ความรู้สึกอยากปกครองตนเองจึงเกิดมีมากขึ้น”

ดังนั้น “คำอธิบายกฎหมายปกครอง” นอกจากจะเป็นวิชาใหม่ และเป็นวิชาที่สร้างชื่อเสียงให้แก่ปริทัศน์แล้ว “คำอธิบายกฎหมายปกครอง” ยังมีส่วนในการกระตุ้นให้เกิดความตื่นตัวทางการเมือง และเกิดความต้องการที่จะมีสิทธิมีเสียงในการปกครองเพิ่มมากขึ้นด้วย ซึ่งปริทัศน์ได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับ “คำอธิบายกฎหมายปกครอง” นี้ ในเวลาต่อมาว่า

เนื่องจากคำอธิบายกฎหมายปกครองของข้าพเจ้า เป็นคำสอนของข้าพเจ้าในปลายสมัยสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ฉะนั้น จึงมีข้อความที่พ้นสมัยแล้วหลายประการที่ไม่เหมาะสมแก่สภาพสังคมภายหลัง พ.ศ.๒๔๗๕...อย่างไรก็ตาม คำอธิบายกฎหมายปกครองของข้าพเจ้านี้ มีส่วนเกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์แห่งการอภิวัฒน์ เปลี่ยนการปกครองจากระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ มาเป็นระบอบราชาธิปไตยภายใต้รัฐธรรมนูญ คือ ใน พ.ศ.๒๔๗๔ เป็นปีที่ใกล้กับวาระที่จะทำการอภิวัฒน์ดังกล่าวแล้ว ข้าพเจ้าได้รับแต่งตั้งจากกระทรวงยุติธรรม

๑. สภานิติศึกษาดังขึ้นในปี ๒๔๖๗ มีหน้าที่จัดระเบียบและวางหลักสูตรการศึกษา รวมทั้งมีหน้าที่ควบคุมกิจการของโรงเรียนกฎหมายโดยตรง, ทรงศรี อัจจุรณ, การแก้ไขสนธิสัญญาว่าด้วยสิทธิสภาพนอกอาณาเขตกับประเทศมหาอำนาจในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว (กรุงเทพฯ : สมาคมสังคมนิติศาสตร์แห่งประเทศไทย, ๒๕๐๖), หน้า ๑๓๖

๒. แอล ดูปลาดร์, “วิเคราะห์ศัพท์กฎหมายปกครอง” นิตินิตินาน แผนกสามัญ ปีที่ ๑ เล่ม ๑ : ๔๒-๔๙ (ดร.แอล ดูปลาดร์ เป็นผู้อำนวยการแผนกวิชาแห่งสภานิติศึกษา)

๓. เดือน บุนนาค, ท่านปริทัศน์ รัฐบาลอาวุโส..., หน้า ๔๕-๔๖

ให้เป็นผู้สอนกฎหมายปกครอง ซึ่งเป็นวิชาใหม่ เพิ่งใส่ไว้ในหลักสูตรของโรงเรียนกฎหมาย ข้าพเจ้าได้ถือโอกาสนั้นทำการสอนเพื่อปลูกจิตสำนึกนักศึกษาในสมัยนั้นให้สนใจแนวทางประชาธิปไตยและในทางเศรษฐกิจ ซึ่งถือเป็นรากฐานของสังคม ส่วนกฎหมายเป็นแต่โครงร่างเบื้องต้นของสังคมเท่านั้น”

“คำอธิบายกฎหมายปกครอง” ของปรีดีนี้ มีเนื้อหากว้างขวาง ครอบคลุมในเรื่องเกี่ยวกับการเมือง การปกครองมาก ซึ่งปรีดีได้อธิบาย “กฎหมายปกครอง” ในเรื่องของระเบียบการปกครอง, การงานในทางปกครอง, การคลังของประเทศ และการพิพากษาในทางปกครอง ในการอธิบายเรื่องต่างๆ เหล่านี้ ปรีดีได้อธิบายอย่างละเอียด ชัดเจน และได้สอดแทรกทัศนคติและความเห็นบางประการไว้ในคำอธิบายต่างๆ นี้ด้วย ทำให้คำอธิบายกฎหมายปกครองมีเนื้อหาที่น่าสนใจหลายประการ และเป็นงานที่สะท้อนความคิดทางการเมืองของปรีดี ในช่วงก่อนการเปลี่ยนแปลงการปกครองปี ๒๔๗๕ ที่ชัดเจนที่สุด

ใน “ข้อความเบื้องต้น” ของคำอธิบายกฎหมายปกครอง ปรีดีได้กล่าวถึงหลักการแบ่งแยกอำนาจในการปกครอง ความหมายของกฎหมายปกครอง และธรรมนูญการปกครองแผ่นดิน ไว้ด้วยว่า

อำนาจสูงสุดในประเทศนั้น อาจแยกออกได้เป็น ๓ ประการ คือ :

๑. อำนาจในการบัญญัติกฎหมาย หรืออำนาจนิติบัญญัติ (Pouvoir Législatif)
๒. อำนาจในการปฏิบัติตามกฎหมาย หรืออำนาจบริหารบัญญัติ หรืออำนาจตุลาการ (Pouvoir Exécutif)
๓. อำนาจในการวินิจฉัยกฎหมาย หรืออำนาจตุลาการ (Pouvoir Judiciaire)^๑

และปรีดีได้อธิบายให้เห็นว่า ตามหลักลัทธิกฎหมายฝรั่งเศส ได้แยกอำนาจนิติบัญญัติและอำนาจตุลาการออกจากอำนาจบริหารบัญญัติ หรืออำนาจตุลาการ เพราะถ้าให้รวมอยู่ด้วยกันแล้ว อาจนำมาซึ่งความไม่ยุติธรรมได้ และในการใช้อำนาจบริหารบัญญัตินี้ ได้มีกฎหมายว่าด้วยการใช้อำนาจนี้โดยเฉพาะคือ “กฎหมายปกครอง” ซึ่งปรีดีได้ให้ความหมายของกฎหมายปกครองนี้ว่า

กฎหมายปกครองจึงอาจมีความหมายโดยสังเขปว่า “หลักและข้อบังคับซึ่งว่าด้วยระเบียบและวิธีดำเนินการของราชการฝ่ายบริหาร หรือฝ่ายตุลาการ และว่าด้วยความเกี่ยวข้องซึ่งเอกชนจะพึงมีแก่ราชการ”

นอกจากนี้ ปรีดียังได้ชี้ให้เห็นถึงความแตกต่างระหว่างกฎหมายปกครองกับกฎหมายธรรมนูญการปกครองแผ่นดิน ไว้ด้วยว่า

กฎหมายปกครองนี้ต่างกับกฎหมาย

๑. ปรีดี พนมยงค์, “คำอุทิศแด่ พล.ต.ต.พัฒน์ นิลวัฒน์นานนท์” ใน หลวงประดิษฐมนูธรรม, คำอธิบายกฎหมายปกครอง วรรณคร : โรงพิมพ์นิติเวช, ๒๕๑๓), หน้า ๔ (พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พลตำรวจตรี พัฒน์ นิลวัฒน์นานนท์ วันที่ ๒๔ มิถุนายน ๒๕๑๓)

๒. หลวงประดิษฐมนูธรรม, คำอธิบายกฎหมายปกครอง, หน้า ๓

๓. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๔

ธรรมนูญการปกครองแผ่นดิน กล่าวคือ กฎหมายธรรมนูญการปกครองแผ่นดิน เป็นกฎหมายที่บัญญัติถึงระเบียบแห่งอำนาจสูงสุดในแผ่นดินทั้งหลาย และวิธีดำเนินการทั่วไปแห่งอำนาจเหล่านี้ หรืออาจจะกล่าวอีกอย่างหนึ่งว่า กฎหมายธรรมนูญการปกครองวางหลักทั่วไปแห่งอำนาจสูงสุดในประเทศ และกฎหมายปกครองจำแนกระเบียบแห่งอำนาจบริหารหรืออำนาจตุลาการให้พิสดารออกไป และว่าด้วยการใช้อำนาจนี้^๑

ซึ่งมีข้อนำสังเกตุว่า หลักการแบ่งแยกอำนาจในการปกครอง, กฎหมายปกครอง และกฎหมายธรรมนูญการปกครองแผ่นดิน ที่ปรีดีกล่าวถึงนี้เป็นสิ่งใหม่สำหรับประเทศไทยในเวลานั้น ทั้งนี้เพราะ ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ไม่มีการแบ่งแยกอำนาจในการปกครองอย่างชัดเจน อำนาจสูงสุดในการปกครองประเทศรวมศูนย์อยู่ที่พระมหากษัตริย์ และไม่มีกฎหมายธรรมนูญการปกครองแผ่นดินที่บัญญัติถึงระเบียบแห่งอำนาจสูงสุดของประเทศ รวมทั้งไม่มีกฎหมายปกครองในการกำหนดหลักและข้อบังคับเกี่ยวกับการดำเนินงานของฝ่ายบริหารไว้ ซึ่งหลักเกณฑ์การแบ่งแยกอำนาจสูงสุดของประเทศ, การมีกฎหมายปกครอง และกฎหมายธรรมนูญการปกครองแผ่นดินนี้ เป็นหลักเกณฑ์ของการปกครองในระบอบประชาธิปไตย

นอกจากนี้ ปรีดียังได้กล่าวถึงหัวใจสำคัญของการปกครองในระบอบประชาธิปไตยไว้ใน “ข้อความเบื้องต้น” นี้ด้วย โดยกล่าวถึง “สิทธิ

ของมนุษย์ชน” ซึ่งจำแนกได้เป็นเสรีภาพ เสมอภาค และภราดรภาพ โดยกล่าวว่า

ในบรรดาหลักกฎหมายทั่วไปซึ่งแอบแฝงอยู่ในวิชากฎหมายต่างๆ ยังมีหลักกฎหมายทั่วไปประเภทหนึ่งซึ่งอาจจะยกขึ้นกล่าวในเบื้องต้นนี้ อันอาจจะเป็นประโยชน์ในการศึกษา กฎหมายปกครอง คือ สิทธิของมนุษย์ชน

มนุษย์ซึ่งเกิดมามีสิทธิและหน้าที่ในอันที่จะดำรงชีวิต และรวบรวมกันอยู่ได้เป็นหมู่คณะ สิทธิและหน้าที่เหล่านี้ย่อมมีขึ้นจากสภาพธรรมดาแห่งการเป็นมนุษย์นั่นเอง และซึ่งอาจจำแนกออกเป็น ๓ ประการ คือ

๑. ความเป็นอิสระ หรือเสรีภาพ (Liberté)
๒. ความเสมอภาค หรือสมภาค (Egalité)
๓. ความช่วยเหลือซึ่งกันและกันฉันพี่น้อง หรือภราดรภาพ (Fraternité)^๒

ซึ่งมีข้อนำสังเกตุอีกว่า หลักการในเรื่องสิทธิมนุษยชนที่กล่าวถึงเสรีภาพ เสมอภาค และภราดรภาพนี้ เป็นหลักการของประเทศที่มีการปกครองในระบอบประชาธิปไตย ไม่ใช่หลักการของการปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ อย่างในกรณีของประเทศไทยในเวลานั้น ที่เสรีภาพ เสมอภาค และภราดรภาพถูกจำกัด และปรีดีก็ทราบถึงความจำกัดนี้ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์เป็นอย่างดี จึงกล่าวต่อไปว่า

สิทธิและหน้าที่เหล่านี้ไม่ใช่เป็นสิ่งที่เด็ดขาด เพราะย่อมมีขึ้นจากสภาพธรรมดา เหตุฉะนั้นอาจจะถูกจำกัดโดยบทกฎหมายหรือโดย

๑. เรื่องเดียวกัน

๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓

จารีตประเพณีตามกาลเทศะ ซึ่งอาจเป็นว่า ในสมัยหนึ่งมีข้อจำกัดอย่างหนึ่ง ในอีกสมัยหนึ่งเป็นไปอีกอย่างหนึ่ง หรือผันแปรไปตามประเทศต่าง ๆ ให้เหมือนกันทั้งหมดมิได้ สุดแต่ความต้องการของประเทศนั้น ๆ และสมัยนั้น ๆ อย่างไร^๑

ซึ่งปริติชี้ให้เห็นว่า ความจำกัดในเรื่องสิทธิมนุษยชนนี้เปลี่ยนแปลงได้ โดยอาจเป็นไปตามยุคสมัย หรือผันแปรไปตามประเทศ ไม่ใช่เป็นสิ่งที่เด็ดขาดตายตัว ต่อจากนั้น ปริติก็อธิบายในเรื่องของความเป็นอิสระหรือเสรีภาพ โดยอธิบายให้เห็นว่า ความเป็นอิสระหรือเสรีภาพนี้ หมายถึง ความเป็นอิสระที่บุคคลอาจจะทำการใด ๆ ได้โดยไม่เป็นที่รบกวน ละเมิดต่อบุคคลอื่น และปริติได้แยกความเป็นอิสระนี้ออกเป็น ๔ ประการ คือ ความเป็นอิสระในตัวบุคคล (หรือในร่างกาย), ความเป็นอิสระในเคหสถาน, ความเป็นอิสระในการทำมาหากิน, ความเป็นอิสระในทรัพย์สิน, ความเป็นอิสระในการเลือกนับถือศาสนา, ความเป็นอิสระในการสมาคม, ความเป็นอิสระในการแสดงความคิดเห็น, ความเป็นอิสระในการศึกษา และความเป็นอิสระในการร้องทุกข์^๒ ซึ่งในการอธิบายความเป็นอิสระนี้ ปริติได้ชี้ให้เห็นถึงข้อจำกัดบางอย่างของความเป็นอิสระในเวลานั้นไว้ด้วย เช่นเรื่องความเป็นอิสระในการสมาคมปริติได้กล่าวว่า

“ความเป็นอิสระเช่นนี้ มีบทกฎหมายจำกัดไว้ คือ ต้องจดทะเบียน มิฉะนั้นมิโทษตามกฎหมายอาชญา มาตรา ๓๖๗”

และในเรื่องความเป็นอิสระในการแสดงความคิดเห็น ปริติได้กล่าวว่า

“มนุษย์มีอิสระในตัวบุคคล ในร่างกายของตน เหตุฉะนั้นมีสิทธิที่จะแสดงความคิดเห็นเพื่อสาธารณประโยชน์ แต่มีกฎหมายลักษณะอาชญา มาตรา ๑๐๓, ๑๐๔ ได้จำกัดไว้ การแสดงความคิดเห็นทางสมุดเอกสารแล้ว ความเป็นอิสระนั้น ยังมีข้อจำกัดตามพระราชบัญญัติสมุดเอกสาร พ.ศ.๒๔๗๐”^๓

ส่วนในเรื่อง “ความเสมอภาค (สมภาพ)” ปริติได้อธิบายว่า ความเสมอภาคในที่นี้หมายถึง ความเสมอภาคในกฎหมาย กล่าวคือ สิทธิและหน้าที่ในทางกฎหมายเช่นเดียวกับบุคคลอื่น ไม่ใช่หมายความว่า มนุษย์จะต้องมีความเสมอภาคในการมีวัตถุประสงค์ของ ซึ่งปริติได้อธิบายว่าความเสมอภาคในกฎหมายนี้ อาจเป็นความเสมอภาคในสิทธิ และความเสมอภาคในหน้าที่หรือในภาระ และในการอธิบายเรื่องความเสมอภาคนี้ ปริติก็ได้ชี้ให้เห็นถึงความไม่เสมอภาคในสิทธิระหว่างราษฎรสามัญกับบุคคลพิเศษ และบุคคลต่างด้าวไว้ด้วย โดยกล่าวว่า

๑) ความเสมอภาคในสิทธิ

ก) มีสิทธิที่จะได้รับความคุ้มครองโดยกฎหมายเดียวกัน ยกเว้นแต่บุคคลพิเศษ เช่นเจ้านาย ทหารบก ทหารเรือ ฯลฯ ที่มีกฎหมายพิเศษ และในประเทศสยามยังมีคนต่างด้าวซึ่งมีฐานะพิเศษตามสัญญาทางพระราชไมตรี ซึ่งในบางเรื่องจะต้องใช้กฎหมายของคนต่างด้าวนั้นเอง

๑. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓

๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๓-๑๔

๓. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗

ข) มีสิทธิที่จะร้องให้ศาลเช่นเดียวกันวินิจฉัย นอกจากบุคคลพิเศษซึ่งขึ้นต่อศาลกระทรวงวัง ศาลทหารบก ศาลทหารเรือ หรือศาลกงสุล ในบางกรณี

ค) มีสิทธิที่จะเข้ารับราชการเช่นเดียวกัน เมื่อมีคุณสมบัติตามที่กฎหมายได้บัญญัติไว้^๑

และในเรื่อง “ความช่วยเหลือกันฉันท์พี่น้องหรือภราดรภาพ” ปรีดีก็ได้อธิบายให้เห็นว่า

“มนุษย์เกิดมาเพื่ออยู่ร่วมกัน มนุษย์จำต้องช่วยเหลือซึ่งกันและกัน และในประเทศหนึ่งถ้ามนุษย์คนหนึ่งต้องรับทุกข์ เพื่อนมนุษย์อื่นก็รับทุกข์ด้วย จะเป็นโดยทางตรงหรือทางอ้อมก็ตาม เหตุฉะนั้น เพียงแต่มนุษย์มีความอิสระและมีความเสมอภาคจึงยังไม่เพียงพอ มนุษย์จึงจำต้องมีการช่วยเหลือกันฉันท์พี่น้องด้วย”

ซึ่งการอธิบายของปรีดีดังกล่าวนี้ สอดคล้องกับหลักการของลัทธิโซลิดาริสต์ อันเป็นวิธีหนึ่งซึ่งมีอิทธิพลต่อปรีดีมากดังจะได้กล่าวต่อไปในการวิเคราะห์เค้าโครงการเศรษฐกิจของปรีดี

ปรีดีได้กล่าวถึงความช่วยเหลือกันฉันท์พี่น้องนี้ว่า อาจกระทำได้โดยเอกชนช่วยเหลือกันเองโดยตรง หรือช่วยเหลือโดยปฏิบัติหน้าที่ต่อรัฐอันเป็นศูนย์กลาง และรัฐได้กระจายความช่วยเหลือไปยังเอกชนอีกต่อหนึ่ง ดังนั้น ใน

การพิจารณาเรื่องความช่วยเหลือกันนี้ จึงอาจแยกพิจารณาได้เป็นหน้าที่ของเอกชนต่อรัฐ และหน้าที่ของรัฐต่อเอกชน ซึ่งมีข้อนำสังเกตว่า ความเห็นของปรีดีที่เสนอในการอธิบายหน้าที่ของรัฐต่อเอกชนนี้ มีความคล้ายคลึงกับความเห็นของปรีดีที่ปรากฏในเค้าโครงการเศรษฐกิจในเวลาต่อมา และนอกจากนี้ความเห็นดังกล่าวยังเป็นเสมือนข้อเสนอและข้อเรียกร้องต่อรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในเวลานั้นด้วย ซึ่งปรีดีได้กล่าวว่

รัฐมีหน้าที่ต้องรักษาอิสสรภาพและความเสมอภาคของมนุษย์ ต้องคุ้มครองร่างกายชื่อเสียง ทรัพย์สิน หน้าที่ชะนิตนี้เป็นหน้าที่ในการรักษาความสงบเรียบร้อยทั้งภายในและภายนอกประเทศ มีการตำรวจ ทหาร ฯลฯ และรัฐยังมีหน้าที่ต้องจัดการสงวนรักษาและกระจาย เผยแผ่บำรุงร่างกาย อณามัย ทรัพย์สิน เพื่อยังหมู่คณะหรือประเทศ ให้ถึงซึ่งความสมบูรณ์

ก. การช่วยเหลือมนุษย์ที่เจ็บ ยากจน ชนไร้ แก่เฒ่า เช่น การจัดตั้งสถานพยาบาล บรรเทาทุกข์ มีอาทิ การสงเคราะห์ทารก คนจรจัดไม่สมประกอบ คนจน คนป่วย คนแก่ มารดาครอบครัวผู้มีบุตรมาก

ข. การพยากรณ์ถึงความทุกข์อันจะบังเกิดขึ้นแก่มนุษย์และจัดวิธีป้องกัน เช่น ในเรื่องเบี้ยบำนาญของข้าราชการ ของคนงาน

๑. หลวงประดิษฐมนูธรรม, คำอธิบายกฎหมายปกครอง, ความรู้เกี่ยวกับกฎหมายปกครอง : ข้อความทั่วไปในวิชากฎหมายปกครองและปรากฏการณ์เรื่องพระราชบัญญัติว่าด้วยระเบียบราชการบริหารแห่งราชอาณาจักรสยาม พ.ศ. ๒๔๗๖ (พระนคร : โรงพิมพ์บำรุงนุกุลกิจ, ๒๔๙๗), หน้า ๑๗ (พิมพ์แจกในงานพระถินพระราชทานแก่สภาจังหวัดพระนคร วัดสังเวชวิศยาราม พ.ศ. ๒๔๗๙) ข้อความตอนนี้จะละเอียดกว่าข้อความใน คำอธิบายกฎหมายปกครองที่พิมพ์ในปี ๒๕๑๓

ค. การศึกษา อันจะช่วยให้มนุษย์รู้เท่าถึงการณ์ในการประกอบกิจการใดๆ หรือในการอยู่ร่วมกับเพื่อนมนุษย์อื่น

ง. การจัดงานและการทำมาหากินให้พลเมือง (และการช่วยเหลือในทางเศรษฐกิจอื่น ๆ)^๑

ดังนั้น “รัฐ” ในทัศนะของปริตติจึงไม่เพียงแต่มีหน้าที่ในการรักษาความสงบเรียบร้อยทั้งภายในและภายนอกประเทศเท่านั้น หากแต่ยังมีหน้าที่ต้องจัดการสงวนรักษา และกระจายเผยแผ่บำรุงร่างกาย อนามัย ทรัพย์สิน เพื่อยังหมู่คณะหรือประเทศให้ถึงซึ่งความสมบูรณ์อีกด้วย

นอกจาก “ข้อความเบื้องต้น” ที่ปริตติได้เสนอหลักการแบ่งแยกอำนาจสูงสุด ในการปกครองประเทศ หลักสิทธิมนุษยชนอันประกอบด้วยเสรีภาพ เสมอภาค ภราดรภาพ อันเป็นหลักการของการปกครองในระบอบประชาธิปไตยแล้ว ปริตติยังได้อธิบายเปรียบเทียบการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ กับการปกครองแบบประชาธิปไตยไว้ด้วย ในการอธิบายเรื่อง “ระเบียบการปกครอง” โดยปริตติได้อธิบายความหมายของประเทศ แผ่นดิน รัฐ และอธิบายความหมาย “รัฐบาล” โดยแบ่งเป็น “รัฐบาลตามความหมายอย่างกว้าง” “รัฐบาลตามความหมายอย่างแคบ” และ “รัฐบาลตามความประพฤติในทางเศรษฐกิจ” ซึ่งปริตติได้อธิบายว่า

ตามความหมายอย่างกว้าง รัฐบาล คือ

บุคคลหรือคณะบุคคล ซึ่งได้รับมอบหมายให้เป็นผู้ใช้อำนาจสูงสุดของประเทศทั้งสามชนิด คือ อำนาจนิติบัญญัติ อำนาจบริหาร อำนาจตุลาการ ตามแนวแห่งความหมายอย่างกว้างนี้ เราอาจแยกรัฐบาลออกได้เป็น ๔ ชนิด

๑. รัฐซึ่งราษฎรได้ใช้อำนาจสูงสุดเองโดยตรง

๒. รัฐบาลซึ่งราษฎรได้ใช้อำนาจสูงสุดนั้น โดยมีผู้แทนอันจะเพิกถอนไม่ได้จนกว่าจะพ้นระยะเวลาที่ได้แต่งตั้งไว้

๓. รัฐบาลซึ่งราษฎรได้ใช้อำนาจสูงสุดนั้น โดยมีผู้แทนอันจะเพิกถอนได้ตามความพอใจ

๔. รัฐบาลซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงอำนาจเต็มทีในการที่จะใช้อำนาจสูงสุดของรัฐ^๒

ในการอธิบายนี้ ปริตติได้อธิบายให้เห็นว่าประเทศสยามเป็นประเทศที่มีการปกครองโดยรัฐบาล ซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงอำนาจเต็มทีในการที่จะใช้อำนาจสูงสุดของรัฐ และได้กล่าวด้วยว่า

วิธีที่ใช้อยู่โดยมากในโลก เช่น ในประเทศอังกฤษ, ฝรั่งเศส, ญี่ปุ่น นั้น เป็นการปกครองโดยรัฐบาล ซึ่งราษฎรได้ใช้อำนาจสูงสุดอันจะเพิกถอนไม่ได้ จนกว่าจะพ้นระยะเวลาที่ได้แต่งตั้งไว้^๓

ในการอธิบาย “รัฐบาลตามความหมายอย่างแคบ” ปริตติก็ได้แบ่งรัฐบาลออกเป็น “รัฐบาลประชาธิปไตย” กับ “รัฐบาลราชาธิปไตย” โดยอธิบายว่า การแบ่งชนิดนี้ เพ่งเล็งถึงผู้เป็น

๑. หลวงประดิษฐมนูธรรม, คำอธิบายกฎหมายปกครอง, หน้า ๒๒

๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๙-๓๐

๓. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๑-๓๒

ประมุขแห่งอำนาจบริหารบัญญัติว่าเป็นบุคคลชนิดใด ถ้าเป็นพระเจ้าแผ่นดิน ก็เรียกว่า “รัฐบาลราชาธิปไตย” ถ้าเป็นบุคคลอื่นซึ่งมิใช่พระเจ้าแผ่นดิน ก็เรียกว่า “รัฐบาลประชาธิปไตย” และปริติก็ได้อธิบายถึง “รัฐบาลราชาธิปไตย” ว่า

ตามลัทธินี้ อำนาจบริหารบัญญัติตกอยู่กับบุคคลหนึ่ง ซึ่งเรียกว่า พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และอำนาจนี้เป็นพระราชมรดกตกทอดกันต่อไป ได้แก่ พระบรมวงศานุวงศ์ในพระราชวงศ์เดียวกัน

รัฐบาลราชาธิปไตย อาจแยกออกได้เป็น ๕ ชนิด

๑. รัฐบาลราชาธิปไตยอำนาจไม่จำกัด (Monarchie absolute) คือ พระเจ้าแผ่นดินมีอำนาจทำการใดๆ ได้โดยไม่จำกัดและใช้พระราชอำนาจด้วยพระองค์เอง เช่น ประเทศสยาม

๒. รัฐบาลราชาธิปไตยอำนาจจำกัด (Monarchie limitée) ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินไม่มีอำนาจในการแผ่นดิน นอกจากอำนาจในการพิธีและลงพระนาม และยอมให้อำนาจพระนามเนกกิจการต่างๆ แต่พระองค์มิได้ใช้อำนาจด้วยตนเอง อำนาจทั้งหลายในการบริหารตกอยู่กับคณะเสนาบดี เช่น ในประเทศอังกฤษ...

๓. รัฐบาลราชาธิปไตยอำนาจจำกัดจะเพาะพระเจ้าแผ่นดิน แต่อัครมหาเสนาบดีมีอำนาจเกือบเต็มที่ในทางบริหาร เว้นแต่ในบางกรณีที่ต้องได้รับคำปรึกษาจากสภาการแผ่นดิน...

๔. รัฐบาลราชาธิปไตย ซึ่งพระเจ้าแผ่นดินมีอำนาจร่วมกับอัครมหาเสนาบดี ซึ่งเป็นคณะทหาร...

๕. รัฐบาลราชาธิปไตย มีอำนาจจำกัดเล็กน้อย...

ซึ่งจะเห็นได้ว่า ปริติได้จัดรัฐบาลของประเทศสยามในเวลานั้น อยู่ในประเภทรัฐบาลราชาธิปไตยอำนาจไม่จำกัด และเป็นรัฐบาลซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงอำนาจเต็มที่ในการที่จะใช้อำนาจสูงสุด และปริติยังได้อธิบายเปรียบเทียบ “รัฐบาลราชาธิปไตย” นี้กับรัฐบาลประชาธิปไตย โดยกล่าวว่า

รัฐบาลประชาธิปไตย “ผู้เป็นหัวหน้าแห่งอำนาจบริหารไม่ใช่เป็นพระเจ้าแผ่นดิน คือเป็นบุคคลสามัญ หรือคณะบุคคลซึ่งราษฎรได้เลือกแต่งตั้งไว้ มีกำหนดเวลา การอยู่ในตำแหน่งไม่เป็นมรดกตกทอดไปได้แก่ผู้ที่อยู่ในสกุลเดียวกัน”^๑

ซึ่งปริติได้แบ่ง “รัฐบาลประชาธิปไตย” นี้ ออกเป็น ๒ ชนิด คือ

๑. รัฐบาลประชาธิปไตย ซึ่งรัฐธรรมนูญการปกครองแผ่นดินได้ระบุให้ประธานาธิบดีเป็นหัวหน้าในทางบริหาร เช่น ประเทศฝรั่งเศส

๒. รัฐบาลประชาธิปไตย ซึ่งอำนาจบริหารได้ตกอยู่กับคณะบุคคล เช่น สหเรpublic โซเชลลิสต์ โซเวียต ซึ่งอำนาจบริหารได้ตกอยู่กับคณะบริหารกลาง เป็นต้น แต่มีประธานคณะบริหารกลางไม่ใช่ประธานาธิบดีแห่งเรpublic”

ซึ่งมีข้อน่าสังเกตว่า ปริติได้จัดให้รัฐบาลโซเวียตเป็นรัฐบาลประชาธิปไตย ที่อำนาจบริหารตกอยู่กับคณะบุคคล ปริติไม่ได้มีความเห็นว่ารัฐบาลโซเวียตเป็นรัฐบาลเผด็จการหรือ

๑. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๒-๓๓

๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔

๓. เรื่องเดียวกัน

รัฐบาลคอมมิวนิสต์ แม้ว่าปรีดีจะได้อธิบายเพิ่มเติมในเชิงอรรถส่วนที่เกี่ยวกับโซเวียตว่า ประเทศโซเวียต “ถือลัทธิโซเชลลิสต์จัดการปกครองโดยคนสามัญ (ทหาร-กรรมกร-ชาวนา) ที่เรียกว่า Soviet”^๑ และดังนั้น จึงอาจเป็นไปได้ที่ปรีดีอาจจะนำความคิดที่ให้อำนาจบริหารตกอยู่กับคณะบุคคลอย่างในโซเวียต มาเสนอในธรรมนูญการปกครองแผ่นดินสยามฉบับชั่วคราว ที่ให้อำนาจบริหารตกอยู่กับคณะกรรมการราษฎร และเสนอความเห็นในการจัดการทางเศรษฐกิจ ที่มีลักษณะเป็นในทางโซเชลลิสต์ ดังที่ปรากฏในเค้าโครงการเศรษฐกิจ ซึ่งปรีดีมีความเห็นว่า รูปแบบที่อำนาจบริหารตกอยู่กับคณะบุคคล และการดำเนินการทางเศรษฐกิจโดยอาศัยลัทธิโซเชลลิสต์นี้ เป็นรูปแบบหนึ่งของการปกครองในระบอบประชาธิปไตย

นอกจากนี้ ปรีดีก็ได้อธิบายความหมายของรัฐบาลตามความประพฤติในทางเศรษฐกิจ โดยจัดรัฐบาลที่มีความประพฤติในทางเศรษฐกิจต่าง ๆ กัน ออกเป็น ๓ จำพวก คือ

จำพวกที่ ๑ รัฐบาลซึ่งถือลัทธิเรียกเป็นภาษาฝรั่งเศสว่า ลิเบรลลิสต์ (Libéralisme) คือถือว่าเอกชนควรมีเสรีภาพในการประกอบเศรษฐกิจ รัฐบาลไม่ควรเข้าแทรกแซง ลัทธินี้แยกออกเป็นกิ่งก้านมากมาย เช่น ลัทธิฟิซิโอคราต, ลัทธิของอาดามสมิธ, มาลธัส, วิกาโด, สจวตมิล, มาซาล, จ.บ. เซบาสตีอาด...

จำพวกที่ ๒ รัฐบาลซึ่งถือลัทธิจำพวก

โซเชลลิสต์ ลัทธินี้มีมากหลายและมีมาครั้งโบราณกาล และซึ่งแยกออกเป็นคอมมิวนิสต์ คอลเลกติวิสต์ อาสโซซิเอชันนิสต์ โซเชลลิสต์ กสิกรรม ฯลฯ...

จำพวกที่ ๓ คือ รัฐบาลที่ถือลัทธิผสมระหว่างลัทธิจำพวกที่ ๑ และที่ ๒ ซึ่งมีแตกออกหลายกิ่งก้านสาขา เช่น ลัทธิแทรกแซง “Interventioniste” ซึ่งยอมรับให้มีกรรมสิทธิ์ของเอกชน แต่ต้องการให้รัฐเข้าแทรกแซงในทางเศรษฐกิจ^๒

ในการอธิบายนี้ ปรีดีได้สรุปหลักการสำคัญของลัทธิลิเบรลลิสต์, ลัทธิโซเชลลิสต์ และได้กล่าวถึงลัทธิโซลิดาริสต์ไว้ด้วยว่า

ลัทธิโซลิดาริสต์ ผู้คิดลัทธินี้มีชื่อเสียงคือ ศาสตราจารย์ซาลส์จิต แห่งมหาวิทยาลัยกรุงปารีสตามลัทธินี้มีมนุษย์ยอมอาศัยซึ่งกันและกัน จึงควรจัดให้มีสหกรณ์ต่างๆ เช่น ในการประดิษฐ์ การใช้ การจำหน่าย เป็นต้น (ในเบื้องต้น เมื่อการศึกษายังไม่ถึงขีด การนี้ก็ต้องมีการวิธียั้งคับก่อน)^๓

แม้ว่าปรีดีจะไม่ได้กล่าวแสดงความเห็นของตนอย่างชัดเจนในการอธิบายนี้ แต่จะเห็นได้ในเวลาต่อมาว่า รัฐบาลตามความประพฤติในทางเศรษฐกิจในทัศนะของปรีดี คือรัฐบาลจำพวกที่ ๓ ที่ถือลัทธิผสมระหว่างลัทธิลิเบอรัล, ลัทธิโซเชลลิสต์ และลัทธิโซลิดาริสต์ ซึ่งผู้เขียนจะได้กล่าวให้ชัดเจนต่อไป ในการวิเคราะห์เค้าโครงการเศรษฐกิจ^๔

๑. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๔

๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๕-๓๖

๓. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๖

๔. การอธิบายของปรีดีในเรื่องลัทธิเศรษฐกิจต่างๆนี้ สอดคล้องกับการอธิบายของศาสตราจารย์ซาลส์จิต ใน “คำสอนเศรษฐวิทยา” และใน “ประวัติลัทธิเศรษฐกิจ” ซึ่งผู้เขียนจะได้กล่าวต่อไป

ในตอนท้ายของการอธิบายเรื่องประเทศ แผ่นดิน รัฐ และรัฐบาล ปรีดีได้เขียนหมวดเพิ่มเติมว่าด้วย “ระเบียบการปกครองโดยสามัคคีธรรมในสมัยพุทธกาล” ขึ้นหมวดหนึ่ง ซึ่งข้อความในหมวดนี้ แม้ว่าจะดูเหมือนไม่มีความเกี่ยวข้องกับอธิบายระเบียบการปกครองในตอนต้นโดยตรง จนต้องจัดอยู่ใน “หมวดเพิ่มเติม” ก็ตาม แต่เป็นที่น่าสังเกตว่า ปรีดีคงตั้งใจเขียนบทนี้ขึ้น เพื่อให้ผู้อ่านเกิดความคิดเห็นในการทำงานเปรียบเทียบระเบียบการปกครองในปัจจุบันกับระเบียบการปกครองโดยสามัคคีธรรมในสมัยพุทธกาล ซึ่งปรีดีได้กล่าวว่า

ในสมัยพุทธกาล การปกครองอาณาจักรในชมพูทวีปนี้ มีลัทธิต่างๆ บางอาณาจักรมีพระเจ้าแผ่นดินเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งอำนาจสูงสุด ดำรงยศเป็นมหาราชบ้าง ราชินีบ้าง บางอาณาจักรไม่มีพระเจ้าแผ่นดิน คือ ปกครองอย่างที่เราเรียกว่า โดยสามัคคีธรรม

อาณาจักรสักกชนบท ซึ่งเป็นชาติภูมิและพระวงศ์ของพระพุทธเจ้า ซึ่งได้แยกออกเป็นกรุงกบิลพัสดุ์นั้น สมเด็จพระมหาสมณเจ้าได้อธิบายไว้ว่า ได้ปกครองโดยสามัคคีธรรม ไม่มีพระเจ้าแผ่นดิน เมื่อมีกิจการแผ่นดินต้องวินิจฉัย ผู้เป็นหัวหน้าราษฎรก็ประชุมกันปรึกษาแล้วช่วยกันจัดการตามสมควร^๑

นอกจากนี้ ปรีดีก็ได้ยกข้อความในหนังสือพุทธประวัติมากล่าวไว้และได้ขีดเส้นใต้ข้อความสำคัญบางตอน ซึ่งข้อความสำคัญนั้น ได้แก่

“นครเหล่านี้ มีวิธีปกครองอย่างไรไม่ได้กล่าวชัด แต่สันนิษฐานตามประเพณีชนบท

เช่นนี้ปกครองโดย สามัคคีธรรม...ไม่ได้เรียกผู้ใดผู้หนึ่งว่าเป็นราชา... ความสันนิษฐานก็จะพึงมีว่า สักกชนบทอยู่ในปกครองโดยสามัคคีธรรมหามิพระราชามี...”

ซึ่งการอธิบายดังกล่าวเป็นการชี้ให้เห็นว่าการปกครองโดยมีพระเจ้าแผ่นดินนั้น ไม่ได้มีมาแต่เดิม และเดิมในสมัยพุทธกาลหรือสมัยของพระพุทธเจ้านั้น การปกครองเป็นไปโดยสามัคคีธรรม“หามิพระราชามี” การปกครองที่มีพระเจ้าแผ่นดิน จึงเป็นรูปแบบการปกครองในระยะเวลาต่อมา การอธิบายของปรีดีจึงเป็นการอธิบายเปรียบเทียบระเบียบการปกครองสมัยเดิมกับการปกครองในเวลานั้น โดยอาศัยความเชื่อทางพุทธศาสนาประกอบคำอธิบาย และที่สำคัญคือ การชี้ให้เห็นว่า การปกครองโดยสามัคคีธรรมเป็นการปกครองโดยไม่มีพระมหากษัตริย์ ซึ่งเป็นรูปแบบการปกครองที่มีมาแต่เดิมครั้งสมัยพุทธกาล

ในการอธิบายเรื่อง “ผู้ทรงไว้ซึ่งอำนาจสูงสุดในรัฐ” ปรีดีได้อธิบายเปรียบเทียบและชี้ให้เห็นถึงความแตกต่างของการใช้อำนาจสูงสุดในการปกครองประเทศ สำหรับประเทศที่มีการปกครองแบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์อย่างประเทศไทยในเวลานั้น กับประเทศที่ปกครองในระบอบประชาธิปไตย โดยกล่าวว่า

ได้กล่าวมาแล้ว อำนาจสูงสุดในแผ่นดินนั้นอาจแยกออกได้เป็น ๓ ประเภท คือ อำนาจนิติบัญญัติ อำนาจบริหารหรือตุลาการ อำนาจตุลาการ

อำนาจทั้ง ๓ นี้ ในบางประเทศได้แยกมอบ

๑. หลวงประดิษฐ์มนูธรรม, คำอธิบายกฎหมายปกครอง, หน้า ๓๘

๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๘-๓๙ (ขีดเส้นใต้ตามต้นฉบับ)

ไว้แก่บุคคลหรือคณะบุคคลต่างหากจากกัน เช่น อำนาจนิติบัญญัติ มอบไว้แก่สภาผู้แทนราษฎร ซึ่งอาจมีสภาเดียวหรือหลายสภา (ให้ดูคำอธิบายกฎหมายอังกฤษหรือกฎหมายฝรั่งเศส ซึ่งว่าด้วยการบัญญัติกฎหมายในประเทศนั้นๆ) อำนาจบริหารมอบไว้แก่ผู้เป็นหัวหน้าในประเทศ ซึ่งอาจเป็นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ประธานาธิบดี หรือคณะกรรมการบริหาร และอำนาจตุลาการนั้น มอบไว้แก่ศาล

แต่ในบางประเทศ อำนาจอันสูงสุดทั้งหลายนี้ได้มอบไว้แก่บุคคลเดียว คือ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เป็นต้น

ในประเทศสยาม อำนาจสูงสุดทั้งสิ้นนี้เป็นของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แต่ถัดจากพระองค์ลงไป ก็มีทบวงการเมืองต่างๆ ซึ่งได้รับมอบหมายจากพระองค์ให้ใช้อำนาจเหล่านี้^๑

นอกจากนี้ ปริทัศน์ได้อธิบายความหมายของ “สภาการแผ่นดิน” และเปรียบเทียบสภาการแผ่นดินในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ กับสภาการแผ่นดินในระบอบประชาธิปไตยไว้ด้วยว่า

สภาการแผ่นดิน หมายถึง คณะบุคคลที่มีหน้าที่ หรือมีทั้งอำนาจและหน้าที่ในการปรึกษาหารือ หรือในการชี้ขาดในกิจการของแผ่นดินหรือรัฐ

ในประเทศ ซึ่งมีพระเจ้าแผ่นดินทรงสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ดังเช่น ในประเทศสยาม สภาการแผ่นดินก็มีหน้าที่แต่ในการถวายคำ

ปรึกษาเท่านั้น หาได้มีอำนาจในการชี้ขาดข้อราชการแผ่นดินไม่

แต่ในประเทศซึ่งมีลัทธิการปกครองอย่างอื่น คือ ถือว่าอำนาจสูงสุดในแผ่นดินเป็นของราษฎร สมาชิกในสภาการแผ่นดินเป็นผู้แทนราษฎร ดังนี้แล้ว สภาการแผ่นดินก็มีอำนาจและหน้าที่ในการชี้ขาดกิจการอันเป็นอำนาจสูงสุดในแผ่นดิน เช่น ในการออกกฎหมาย (นิติบัญญัติ) ควบคุมดูแลคณะเสนาบดี ซึ่งเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งอำนาจในทางตุลาการหรือบริหาร และในบางประเทศสภาการแผ่นดินยังมีอำนาจในทางตุลาการ เช่น สภาขุนนางในบางประเทศ ซึ่งทำหน้าที่เป็นศาลสูงสุดด้วย^๒

การอธิบายดังกล่าวของปริทัศน์ เป็นการชี้ให้เห็นว่าการปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ของไทย เป็นการปกครองที่อำนาจสูงสุดทั้งหลายในประเทศเป็นของบุคคลคนเดียว คือ พระมหากษัตริย์ และสภาการแผ่นดินในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์นี้ ก็มีหน้าที่แต่เพียงถวายคำปรึกษาเท่านั้น หาได้มีอำนาจในการชี้ขาดข้อราชการแผ่นดินไม่ ซึ่งการปกครองดังกล่าว จะต่างจากการปกครองในระบอบประชาธิปไตยที่ถือว่าอำนาจสูงสุดทั้งหลายในประเทศเป็นของราษฎร และได้มีการแบ่งแยกอำนาจสูงสุดของประเทศเป็นอำนาจนิติบัญญัติ อำนาจบริหาร และอำนาจตุลาการ ทั้งได้มีการแบ่งแยกบุคคล หรือคณะบุคคลผู้ใช้อำนาจดังกล่าวนั้นด้วย นอกจากนี้ สภาการแผ่นดินในระบอบประชาธิปไตย ก็ยังประกอบไปด้วยสมาชิกสภาที่เป็นผู้แทนของราษฎร ซึ่งมีอำนาจ

๑. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๙-๔๐

๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๗-๖๘

หน้าที่ในการชี้ขาดกิจการอันเป็นอำนาจสูงสุดของประเทศ

แม้ว่าปรีดีจะเปรียบเทียบให้เห็นถึงความแตกต่างของสภากาการแผ่นดินในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์กับสภากาการแผ่นดินในระบบประชาธิปไตยดังกล่าว แต่ปรีดีก็ได้ชี้ให้เห็นด้วยว่า สภากาการแผ่นดินทั้งสองประเภทนี้ แม้ว่าจะมีอำนาจหน้าที่แตกต่างกัน อย่างไรก็ตาม แต่ก็มีส่วนร่วมกันอยู่อย่างหนึ่ง คือ ได้อาศัยความคิดของบุคคลหลายคนช่วยกันคิด ซึ่งปรีดีได้กล่าวว่า การอาศัยความคิดเห็นของคนมาก ๆ เช่นนี้ พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวหลายพระองค์ ได้ทรงทราบพระราชหฤทัย ดังจะเห็นได้ในพระราชปรารภต่าง ๆ เช่น พระราชปรารภในรัชกาลที่ ๕ ในประกาศตั้ง เคนซิลออฟสเตต จ.ศ.๑๒๓๖ และพระราชปรารภรัชกาลที่ ๗ ในการตราพระราชบัญญัติองค์มนตรี พ.ศ.๒๔๗๐" การอธิบายของปรีดีดังกล่าวนี้ แสดงให้เห็นว่าแม้พระมหากษัตริย์ในระบบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ก็ทรงตระหนักถึงความสำคัญของการอาศัยความคิดของบุคคลหลายคนช่วยกันคิด จึงได้ทรงตั้งสภากาการขึ้นขึ้น แต่สภาพดังกล่าวก็ไม่ใช่อำนาจผู้แทนราษฎร และมีความผันแปรไปตามกาลสมัย ซึ่งปรีดีได้กล่าวว่า

สภากาการแผ่นดินในประเทศสยามได้มีมาแต่โบราณกาลแล้ว อำนาจมากบ้างน้อยบ้างก็ได้เปลี่ยนแปลงผันแปรตามกาลสมัย การ

ศึกษาถึงสภากาการแผ่นดินในสมัยก่อนด้วยนั้น คงจะเป็นประโยชน์ที่ส่อให้เห็นความผันแปรของสภาเช่นนี้ เหตุฉะนั้นจะได้แบ่งแยกอธิบายตามยุคสมัย ดังต่อไปนี้

๑. สมัยโบราณจนถึงสมัยแก้ไขการปกครองในต้นรัชกาลที่ ๕
๒. สมัยแก้ไขการปกครองในต้นรัชกาลที่ ๕ ถึงรัชกาลที่ ๖
๓. สมัยรัชกาลที่ ๖
๔. สมัยรัชกาลปัจจุบัน"

ในการอธิบายถึง "สภากาการแผ่นดิน" ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ปรีดีได้กล่าวถึงการจัดตั้ง "รัฐมนตรีสภา" ว่า "พระราชประสงค์ในการตั้งรัฐมนตรีสภามีปรากฏอยู่ในพระราชดำรัสเปิดรัฐมนตรีสภาว่า จะให้เป็นพนักงานในการคิดทำกฎหมาย แต่ไม่ใช่ป่าเลียมেন্ট เพราะสภานี้มีหน้าที่ในการปรึกษาร่างกฎหมายดังกล่าวแล้ว ไม่มีเสียงเด็ดขาดอย่างไร" และเมื่อมีการตั้งรัฐมนตรีสภาแล้ว ได้มีการปรึกษากิจการมากหลาย พระราชบัญญัติที่ออกในระหว่าง ร.ศ.๑๑๓ ถึง ร.ศ.๑๑๖ โดยมากผ่านสภานี้ แต่เมื่อรัชกาลที่ ๕ เสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งที่ ๑ ใน ร.ศ.๑๑๖ แล้ว รัฐมนตรีสภาก็ปรึกษากิจการน้อยลงไปทุกที และ "เมื่อเสด็จกลับจากประพาสยุโรปครั้งที่ ๒ ใน ร.ศ.๑๒๖ แล้ว ในราชกิจจานุเบกษา ไม่ปรากฏรายงานการประชุมรัฐมนตรีสภา และท่านรัฐมนตรีที่ได้ทรงตั้งไว้ ก็คงล่องลับไปหลาย

๑. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๘
 ๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๖๙
 ๓. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๑

ท่าน ไม่ปรากฏว่าได้ทรงแต่งตั้งขึ้นแทน”^๑ และปริตได้กล่าวถึงสภาที่ปรึกษาในพระองค์หรือสภาองคมนตรี ในสมัยรัชกาลที่ ๕ ว่า “เมื่อรัฐมนตรีสภาได้สงบเรียบร้อยตามที่ได้อ้างมาแล้ว ปรากฏในราชกิจจานุเบกษาว่า สภาองคมนตรีได้มีการประชุมกันตรวจชำระความฎีกาบ่อยๆ แต่ครั้งจัดระเบียบราชการยุติธรรมเป็นแบบแผนเรียบร้อยแล้ว การประชุมของสภาองคมนตรี ก็สงบเรียบร้อยจนสิ้นรัชกาลที่ ๕ นั้น”^๒

ส่วน “สภาการแผ่นดิน” ในสมัยรัชกาลที่ ๖ ปริตได้กล่าวไว้ว่า

ดังนี้ ก็แสดงให้เห็นว่า ในสมัยรัชกาล ที่ ๖ สภาการแผ่นดินที่ยังคงมีอยู่ ก็คือ เสนาบดีสภาและสภาองคมนตรี

แม้สภาองคมนตรี จะมีใครได้มีการประชุมเสมอก็ดี ก็ยังได้ทรงพระกรุณา ตั้งองคมนตรีเสมอๆ

ผู้เป็นองคมนตรี อาจได้รับพระมหากรุณาเงินเลี้ยงชีพ ตาม พ.ร.บ.ปรีวีเคาน์ซิล จ.ศ. ๑๒๓๖ ข้อ ๘ คือ เมื่อเป็นองคมนตรี ครบ ๑๐ ปีแล้ว ถ้าได้เงินเดือนในตำแหน่งอื่น หรือได้เบี้ยบำนาญไม่ถึงยี่สิบชั่ง จะได้รับพระราชทานเงินเลี้ยงชีพจนถึงยี่สิบชั่ง นับว่าเป็นพระมหากรุณาธิคุณแก่ผู้เป็นองคมนตรีมาก”

การอธิบายดังกล่าวของปริต แสดงให้เห็นถึงความล้มเหลวของสภาการแผ่นดิน ในสมัยรัชกาลที่ ๕ และรัชกาลที่ ๖ ซึ่งมีบทบาทอันจำกัด และในที่สุด ก็เกือบจะหมดบทบาทไป

เลยในทางปฏิบัติ แต่กระนั้นก็ดี “ก็ยังได้ทรงพระกรุณาตั้งองคมนตรีเสมอๆ” และ “พระราชทานเงินเลี้ยงชีพจนถึงยี่สิบชั่ง นับเป็นพระมหากรุณาธิคุณแก่ผู้เป็นองคมนตรีมาก” ซึ่งดูเหมือนว่าปริตจะกล่าวโดยมีนัยยะให้เห็นถึงความสิ้นเปลือง และความล้มเหลวของการมีสภาดังกล่าวนี้

ในการอธิบาย “สภาการแผ่นดิน” ในรัชกาลที่ ๗ ปริตได้กล่าวถึง อภิรัฐมนตรีสภา เสนาบดีสภา และสภากรรมการองคมนตรี โดยไม่ได้กล่าวแสดงความเห็นมากนัก ในการอธิบายถึง อภิรัฐมนตรีสภาและเสนาบดีสภาก็กล่าวเพียงสั้นๆถึงหน้าที่ของสภา จำนวนและคุณสมบัติของสมาชิก และประธานที่ประชุมของสภา และได้กล่าวถึงรายละเอียดของพระราชบัญญัติองคมนตรี พ.ศ.๒๔๗๐ แต่มีข้อที่น่าสนใจ คือ ในการอธิบายเรื่อง “สภากรรมการองคมนตรี” ปริตได้กล่าวไว้ว่า

จำนวนองคมนตรี ไม่มีจำกัด จึงมีจำนวนมากขึ้นทุกๆที่ เมื่อพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวรัชกาลปัจจุบันขึ้นเสวยราชย์ ก็ได้ทรงตั้งองคมนตรี ซึ่งพระรามาธิบดี ที่ ๖ ทรงตั้งไว้

ใน พ.ศ.๒๔๗๐ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้กรมราชเลขาธิการบรรเทิกพระราชกระแสร์พระราชประสงค์จะทรงฟังความเห็นองคมนตรีในเรื่องธงชาติ คือ ในรัชกาลที่ ๖ ได้เปลี่ยนธงช้าง มาเป็นธงไตรรงค์ มาในรัชกาลปัจจุบันทรงปรารภว่า มีข้อควรพิจารณา ๕ สถาน คือ

๑. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๒

๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๓

๓. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๔

- (๑) เลิกธงไตรรงค์ ใช้ธงช้างแทน หรือ
- (๒) ใช้ธงช้าง เป็นธงราชการ ใช้ธงไตรรงค์ เป็นธงชาติ หรือ
- (๓) ใช้ธงช้างเป็นธงราชการ และเป็นธงชาติ ใช้ธงไตรรงค์เป็นธงสีสำหรับประเทศใช้ในการตกแต่งสถานที่ในวันรื่นเริง เป็นต้น หรือ
- (๔) ใช้ธงไตรรงค์ ผสมกับธงช้างพื้นแดงในธงเดียวกัน หรือ
- (๕) คงไว้ตามรูปเดิมอย่างเดี๋ยวนี

กรรมการองคมนตรีได้กราบบังคมทูลถวายความเห็นแตกต่างกัน

ครั้นต่อมาเมื่อวันที่ ๒๕ พฤษภาคม ค.ศ. นั้น ได้มีพระบรมราชวินิจฉัยเรื่องธงชาติ ดังนี้

“ความเห็นเรื่อง ธงชาติ ที่องคมนตรีทูลเกล้าฯ ถวายขึ้นมานั้น แตกต่างกันมาก ไม่น้ำหนักไปทางใดชัดเจน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้คงใช้ไปตามเดิม” (ราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๔๔ หน้า ๖๐๗)

ตามพระบรมราชวินิจฉัยดังนี้ จึงทรงฟังความเห็นของมนตรี ไม่ได้...^๑

จากการอธิบายดังกล่าวของปรีดี อาจกล่าวได้ว่า ปรีดีได้อธิบายโดยมีนัยยะที่จะชี้ให้เห็นถึง *ความล้มเหลวของสภากรรมการองคมนตรี* ที่แม้จำนวนขององคมนตรีจะมีมาก แต่ก็ *“ทรงฟังความเห็นของมนตรีไม่ได้”* และเมื่อกล่าวโดยรวม สำหรับความเห็นของปรีดีที่มีต่อสภาการแผ่นดิน ในสมัยรัชกาลที่ ๕-รัชกาลที่ ๗ นี้ กล่าวได้ว่า ปรีดีไม่ได้มีความประทับใจกับการดำเนินงานของสภาดังกล่าว รวมทั้งได้กล่าวถึงความล้มเหลวของสภา

เหล่านั้นโดยนัยยะหลายครั้ง และยังได้กล่าวถึงสภาการแผ่นดิน ในประเทศที่มีการปกครองในระบอบประชาธิปไตยในทำนองเปรียบเทียบอีกด้วย ซึ่งการอธิบายดังกล่าว น่าจะแสดงให้เห็นว่า *ปรีดีมีความเห็นและความต้องการ “สภาการแผ่นดิน” ที่เป็นของราษฎร ตามการปกครองในระบอบประชาธิปไตย มากกว่า “สภาการแผ่นดิน” ที่เป็นอยู่ในเวลานั้น* แม้ว่าปรีดีจะไม่ได้กล่าวอย่างชัดเจนโดยตรงก็ตาม

นอกจากนี้ ปรีดียังได้เสนอความเห็นเกี่ยวกับการจัดการปกครองให้เป็นประชาธิปไตยมากยิ่งขึ้น โดยการแสดงความเห็นสนับสนุนการกระจายอำนาจรัฐบาลกลาง ไปสู่ท้องถิ่นให้ราษฎรในท้องถิ่นได้มีอำนาจในการจัดทำกิจการบางอย่างของตนเอง ซึ่งปรีดีได้กล่าวถึงเรื่องนี้ในการอธิบาย *“ระเบียบแห่งอำนาจบริหาร หรืออำนาจตุลาการ”* โดยได้อธิบายว่า การจัดระเบียบแห่งอำนาจบริหารอาจแบ่งเป็น ๓ แบบ คือ ระเบียบที่ใช้บังคับแก่พลเมืองทั่วไปในทุกอาณาเขตต์ โดยอำนาจบริหารรวมอยู่ในศูนย์กลางที่รัฐบาลกลาง หรือที่เรียกว่า *“การปกครองแบบมัธยภาค” (Centralisation)*, ระเบียบที่ใช้บังคับให้เหมาะสมแก่ท้องถิ่นต่างๆ โดยการแยกอำนาจรัฐบาลกลางไปในส่วนต่างๆ แห่งอาณาเขตต์ หรือ *“การปกครองแบบมัธยานุภาค” (Décentralisation)* และแบบที่ ๓ คือ การแยกอำนาจบริหารบางอย่างให้ท้องถิ่นจัดทำเอง หรือที่เรียกว่า *“การปกครองแบบมัธยวิภาค” (Décentralisation)* ซึ่งปรีดีได้ชี้ให้เห็นถึงความแตกต่างของการปกครองแบบมัธยานุภาค กับ มัธยวิภาค ที่แม้ว่าจะเป็นการ

๑. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๗๗-๗๘ (ขีดเส้นใต้ตามต้นฉบับ)

ปกครองที่แบ่งแยกอำนาจรัฐบาลกลางมาไว้ในท้องถิ่นเหมือนกันก็ตาม แต่ก็มีข้อแตกต่างกันคือ การปกครองแบบมัญยานุภาคที่แยกอำนาจรัฐบาลกลางไปในส่วนต่างๆแห่งอาณาเขตต์ ซึ่งอาจแบ่งเป็น มณฑล จังหวัด อำเภอ ตำบล หมู่บ้าน นั้น คณะพนักงานซึ่งเป็นผู้แทนรัฐบาลกลางตามส่วนต่างๆ แห่ง อาณาเขตต์ โดยมากรัฐบาลเป็นผู้แต่งตั้ง คือเป็นตัวแทนของรัฐบาลกลางโดยตรง แต่คณะพนักงานในการปกครอง แบบมัญยานุภาค ที่แบ่งแยกอำนาจการให้ราษฎรในท้องถิ่นจัดทำเองตามทางที่ควร แล้วราษฎรในท้องถิ่นเป็นผู้เลือกตั้งขึ้น และตัวแทนราษฎรนี้ จะเป็นผู้แทนท้องถิ่นในธุรการของท้องถิ่นโดยเฉพาะ จะเป็นผู้แทนของรัฐบาลกลางก็แต่กิจการบางชนิดที่ได้รับมอบหมาย นอกจากนี้ การปกครองแบบมัญยานุภาคนี้ ก็ยังมีสภาพเป็น ‘นิติบุคคล’ ที่ท้องถิ่นต่างๆ จะมีสิทธิและหน้าที่โดยเฉพาะต่างหากจากรัฐ ซึ่งเป็นอีกบุคคลหนึ่ง ในขณะที่ “การปกครองแบบมัญยานุภาค ไม่ได้ทำให้ส่วนต่างๆแห่งอาณาเขตต์ มีสภาพเป็นนิติบุคคล”^๑

ในการอธิบายนี้ ปรีดีได้อธิบายให้เห็นถึงผลดีผลร้ายของการปกครอง โดยวิธีแยกอำนาจการให้ราษฎรในท้องถิ่นจัดทำเอง พร้อมทั้งกล่าวถึงการแก้ไขไว้ด้วย โดยกล่าวว่า

ผลดี

๑. กิจการบางชนิดที่แยกออกไป เช่น การสุขาภิบาล ย่อมเหมาะสมแก่ท้องถิ่นโดยเฉพาะ และกิจการอย่างอื่น ซึ่งท้องถิ่นต่างๆ ในพระราชอาณาเขตต์ จะปฏิบัติอย่างเดียวกัน

ไม่ได้ เมื่อได้แบ่งแยกเสียเช่นนั้น ก็จะเหมาะสมแก่ท้องถิ่นเป็นรายๆ ไป

๒. กิจการที่เหมาะสมแก่ท้องถิ่น ก็ควรจะให้ผู้ที่ เป็นราษฎรในท้องถิ่นเป็นพนักงานจัดทำ เพราะเป็นผู้ที่รู้ภูมิประเทศ และความต้องการของท้องถิ่นนั้นๆ ย่อมดีกว่าบุคคลซึ่งรัฐบาลกลางจะได้แต่งตั้งออกไป ซึ่งจะรู้ภูมิประเทศดีกว่าราษฎรในท้องถิ่นไม่ได้

๓. วิธีเลือกตั้งพนักงานโดยราษฎรในท้องถิ่นนั่นเอง ย่อมทำให้ผู้ที่รับเลือกตั้งเอาใจใส่ในกิจการของท้องถิ่น และจะต้องจัดให้มีโครงการ ซึ่งตนจะปฏิบัติเมื่อได้รับเลือก เพราะการเลือกโดยวิธีเช่นนี้ ย่อมมีการแข่งขันระหว่างผู้ที่ถือลัทธิต่างๆ และย่อมเปิดโอกาสให้ราษฎรในท้องถิ่นได้เลือกตั้งผู้ที่เหมาะสมแก่ท้องถิ่นและตามความนิยมในลัทธิของตน

๔. กิจการของท้องถิ่นย่อมจะสำเร็จไปได้ไวและรวดเร็ว เพราะไม่ต้องเสนอเรื่องขึ้นไปเป็นลำดับเหมือนดังการปกครองที่ได้กล่าวในวิธี ก. (วิธี ก. หมายถึง การปกครองแบบมัญยานุภาค-ผู้เขียน)

๕. และผลดียังมีอีกอย่างหนึ่งสำหรับประเทศที่ราษฎรได้เลือกตั้งผู้แทนในสภาการแผ่นดิน คือ ราษฎรที่อยู่ในท้องถิ่น ก็เท่ากับได้รับความฝึกหัดในการเลือกผู้แทนในสภาการแผ่นดิน และสนใจในความเป็นไปของประเทศ

ผลร้าย

๑. ทำให้อำนาจรัฐบาลกลางลดน้อยถอยลงไป

๒. อาจจะทำให้ผู้ที่ได้รับเลือก ปฏิบัติการ

๑. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๕-๘๖

ลำเอียงเข้าข้างฝ่ายที่เลือกตน คือ เข้าข้างฝ่าย
ที่ถือลัทธิอันเดียวกัน

ทางแก้

ทางแก้ผลร้ายที่ได้กล่าวมาแล้ว อาจ
กระทำได้ดังนี้

๑. กิจการที่จะมอบให้แก่ราษฎรในท้องถิ่น
นั้น จะต้องเป็นกิจการที่เกี่ยวข้องกับท้องถิ่นโดยตรง
สิ่งใดที่ได้มอบหมายไป จะเป็นภัยอันตรายต่อ
ความเป็นอยู่ของประเทศทั้งหมดแล้ว ก็ไม่
ควรมอบให้

๒. รัฐบาลกลาง ยังทรงไว้ซึ่งอำนาจควบคุม
ดูแล เพื่อป้องกันมิให้ราษฎรในท้องถิ่นกระทำ
การอันเป็นภัยอันตรายต่อประเทศ

จากคำอธิบายของปริทัศน์ในเรื่องเกี่ยวกับการ
ปกครองโดยวิธีแยกอำนาจธุรการให้ท้องถิ่น
จัดทำเองนี้ จะเห็นได้ว่า ปริทัศน์มีความเห็นเชิง
สนับสนุนการปกครองดังกล่าว ซึ่งปริทัศน์ได้อธิบาย
ให้เห็นถึงข้อดีในหลายประการ แม้ว่าจะมีข้อ
เสียบ้างก็เพียงเล็กน้อย ทั้งปริทัศน์ยังได้เสนอทาง
แก้ข้อเสียที่อาจจะเกิดขึ้นนั้นด้วย นอกจากนี้
ปริทัศน์ยังได้คาดหวังที่จะให้มีการปกครองโดยวิธี
แยกอำนาจธุรการบางอย่างให้ท้องถิ่นจัดทำเอง
และให้ราษฎรในท้องถิ่นได้เลือกตั้งผู้แทนของ
ตนขึ้นเป็นผู้ใช้อำนาจบริหารในท้องถิ่นนั้น หรือ
ที่เรียกว่า “การปกครองแบบมัยวิภาค” เกิดขึ้น
ในประเทศสยามด้วย ซึ่งปริทัศน์ได้กล่าวถึงเรื่องนี้
หลายครั้ง พร้อมทั้งคาดหวังว่าจะมีการปกครอง

แบบเทศบาลและพระราชบัญญัติเทศบาลเกิด
ขึ้นในสยามในอนาคต ดังที่ปริทัศน์ได้กล่าวว่า

การแยกอำนาจบริหารเช่นนี้ เรียกตาม
ภาษากฎหมายปกครองของฝรั่งเศสว่า “*Dé-
centralisation*” ซึ่งน่าจะแปลว่า “มัยวิภาค”
คือ เป็นการแบ่งแยกอำนาจบริหารบางอย่าง
ออกจากรัฐบาลกลาง ซึ่งต่อไปจะมีขึ้นได้โดย
พระราชบัญญัติเทศบาล”

คณะพนักงาน ในการปกครองชนิดที่แบ่ง
แยกอำนาจธุรการให้ราษฎรในท้องถิ่นจัดทำ
เอง “มัยวิภาค” (หรือการปกครองเทศบาล
ในภายหน้า) ตามทางที่ควร ราษฎรในท้องถิ่น
เป็นผู้เลือกตั้งขึ้น”

ในทุกวันนี้ สำหรับประเทศสยามตาม
พระราชบัญญัติจัดการสุขาภิบาลหัวเมือง
พนักงานท้องถิ่นยังมีการแต่งตั้งโดยรัฐบาล
กลางอยู่ ซึ่งควรจะได้แก้ไขโดยพระราชบัญญัติ
เทศบาล”

ดังนั้นจะเห็นได้ว่า ปริทัศน์เห็นด้วยกับการ
ปกครองแบบเทศบาลและปรารถนาที่จะให้
มีขึ้นในประเทศสยาม ซึ่งการปกครองแบบ
เทศบาลนี้ เป็นการปกครองที่กระจายอำนาจ
รัฐบาลกลางไปให้ท้องถิ่นต่างๆมีอำนาจบริหาร
ในท้องถิ่นนั้นๆเอง อันเป็นการสอดคล้องกับ
หลักการปกครองตนเองในระบอบประชาธิปไตย
ซึ่งปริทัศน์เห็นด้วยและสนับสนุนการปกครอง
ดังกล่าว และภายหลังการเปลี่ยนแปลงการ
ปกครองปี ๒๔๗๕ ปริทัศน์ก็ได้เสนอหลักการ

๑. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๗-๘๘
๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๖
๓. เรื่องเดียวกัน
๔. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๗

ปกครองแบบมัชยวิภาคนี้ไว้ในเค้าโครงการเศรษฐกิจแห่งชาติและในพระราชบัญญัติเทศบาล ซึ่งปริทัศน์ได้เป็นผู้ร่างขึ้นในปี ๒๔๗๖^๑

นอกจาก “คำอธิบายกฎหมายปกครอง” ของปริทัศน์จะกล่าวถึงระเบียบการปกครองรูปแบบการปกครอง ซึ่งมีรายละเอียดและเนื้อหาต่างๆ ดังที่กล่าวไปแล้ว คำอธิบายกฎหมายปกครองยังได้กล่าวถึง “*การงานในทางปกครอง*” อันแสดงให้เห็นถึงบทบาทและหน้าที่ของรัฐในทางการปกครองและทางด้านเศรษฐกิจ สังคมที่รัฐจะต้องดำเนินการ ซึ่งในเรื่อง “*การงานในทางปกครอง*” นี้ ได้แสดงให้เห็นถึงทัศนะของปริทัศน์ที่มีต่อ “*บทบาทและหน้าที่ของรัฐ*” ด้วย

ในการอธิบายเรื่อง “*การงานในทางปกครอง*” นี้ ปริทัศน์ได้กล่าวว่า การศึกษาถึงชนิดต่างๆ แห่งการงานของฝ่ายปกครองย่อมกระทบถึงปัญหาสำคัญที่ว่า ฝ่ายปกครองมีหน้าที่จะต้องกระทำการประเภทใดบ้าง ซึ่งในเรื่องนี้ได้มีความเห็นแตกต่างกันอยู่มากมาย และปริทัศน์ได้กล่าวถึงความเห็นที่แตกต่างกันนี้ว่า

ความเห็นที่ ๑

เห็นว่าฝ่ายปกครองมีหน้าที่กระทำเฉพาะกิจการที่จำเป็น เพื่อป้องกันและรักษาความสงบเรียบร้อยเท่านั้น เช่น การรักษาความสงบเรียบร้อยภายในอาณาจักร การป้องกัน

๑. แม้ว่าพระราชบัญญัติเทศบาลนี้ รัชกาลที่ ๗ จะทรงมีพระราชดำริอยู่ก่อนแล้ว ซึ่งได้ทรงปรึกษารัฐมนตรีและเสนาบดีตั้งแต่ปี ๒๔๖๙ กับทั้งตั้งคณะกรรมการเพื่อจัดร่าง พ.ร.บ.เทศบาลขึ้นในปี ๒๔๗๓ แต่การดำเนินการก็เป็นไปด้วยความล่าช้า จนถึงปี ๒๔๗๔ จึงได้ส่งร่าง พ.ร.บ.เทศบาลให้กรมร่างกฎหมายพิจารณาเทียบเคียงกับกฎหมายประเทศอื่นๆ แต่เนื่องจากกรมร่างกฎหมายต้องพิจารณาร่าง พ.ร.บ.ภาษีอากรหลายฉบับในเวลานั้น จึงไม่สามารถพิจารณาร่าง พ.ร.บ.เทศบาลให้เสร็จเรียบร้อยได้ก่อนที่จะเกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครองปี ๒๔๗๕ ขึ้น (สนธิ เดชานันท์, *แผนพัฒนาการเมืองไปสู่การปกครองระบอบ “ประชาธิปไตย”...*, หน้า ๙๘) การปกครองแบบเทศบาลและ พ.ร.บ.เทศบาลจึงเกิดขึ้นภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองปี ๒๔๗๕ และในเรื่องนี้ได้มีผู้กล่าวว่า คณะราษฎร โดยเฉพาะปริทัศน์รู้เรื่อง พ.ร.บ.เทศบาลที่รัชกาลที่ ๗ มีพระราชดำริที่จะตั้งขึ้นในเวลานั้น จึงช่วงชิงทำการเปลี่ยนแปลงการปกครองปี ๒๔๗๕ เสียก่อน (เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑) ซึ่งในเรื่องนี้ ผู้เขียนมีความเห็นว่า ร่าง พ.ร.บ.เทศบาลของรัชกาลที่ ๗ ไม่ได้เป็นเหตุผลที่ทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ๒๔๗๕ หรือเป็นเหตุผลที่คณะราษฎรจะต้องรีบกระทำการดังกล่าว ทั้งนี้เพราะเรื่องร่าง พ.ร.บ.เทศบาลไม่ได้เป็นความลับที่จะทำให้คณะราษฎรเกรงว่า เมื่อราษฎรรู้เรื่องร่าง พ.ร.บ.เทศบาลแล้ว คณะราษฎรจะดำเนินการเปลี่ยนแปลงการปกครองไม่ได้ แต่ในความเป็นจริงเรื่อง พ.ร.บ.เทศบาลได้เป็นที่สนใจ วิพากษ์วิจารณ์ของสื่อมวลชนโดยเปิดเผยแล้วในเวลานั้น ดังจะเห็นได้จาก นสพ. *บางกอกการเมือง* ฉบับวันที่ ๑๙ พฤศจิกายน และ ๒๘ พฤศจิกายน ๒๔๗๒ ได้เสนอข่าวเกี่ยวกับร่าง พ.ร.บ.เทศบาล และแสดงความคิดเห็นสนับสนุน รวมทั้งเสนอข้อคิดบางประการ และเมื่อเวลาล่วงเลยไปโดยไม่มีการประกาศใช้ พ.ร.บ.เทศบาล ก็ยังได้มีเสียงเรียกร้องให้รัฐบาลเร่งดำเนินการในเรื่องนี้ และมีการคาดคะเนถึงสาเหตุของความล่าช้าไปในหลายทาง และรัชกาลที่ ๗ ก็ทรงมีพระราชกระแสว่า “เรื่องการจัดตั้งเทศบาลนี้ รอมานานจนกระทั่งมีผู้โจมตีว่า รัฐบาล “เอาเข้าลิ้นชัก” เสียแล้ว...” (สุชาติ เจริญวงศ์, “*ปฏิกริยาของรัฐบาลพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว...*”, หน้า ๑๗๖) และเมื่อพิจารณาจาก *คำอธิบายกฎหมายปกครอง* ของปริทัศน์ ที่บรรยายในปี ๒๔๗๔ นี้ ก็จะได้เห็นว่าปริทัศน์ได้กล่าวถึง พ.ร.บ.เทศบาลโดยเปิดเผยหลายครั้ง และกล่าวด้วยว่า ต่อไปจะมี พ.ร.บ.เทศบาลขึ้น รวมทั้งได้แสดงเหตุผลในเชิงสนับสนุนการปกครองแบบเทศบาลไว้ด้วย ดังนั้น ร่าง พ.ร.บ.เทศบาลจึงไม่ได้เป็นความลับที่ปริทัศน์ ซึ่งเป็นเลขานุการกรมร่างกฎหมายได้ล่วงรู้ จนเป็นเหตุให้ต้องรีบช่วงชิงทำการเปลี่ยนแปลงการปกครองเสียก่อน ดังที่สนธิ เดชานันท์ได้กล่าวไว้

อาณาจักร การจัดการรักษารัฐสมบัติ ส่วน
กิจการในทางเศรษฐกิจและกิจการที่เกี่ยวกับ
บำรุง หรือเพิ่มพูนความสมบูรณ์ของราษฎร
นั้น จะต้องปล่อยให้เอกชนต่างคนต่างทำ เหตุ
ฉะนั้น หน้าที่ของฝ่ายปกครองตามความเห็นนี้
จึงอยู่ในวงจำกัด รัฐใดถือลัทธินี้ย่อมมีนาม
สมญาว่า รัฐตำรวจ (Etat gendarme)

ความเห็นที่ ๒

ตามความเห็นนี้ ฝ่ายปกครองนอกจาก
มีหน้าที่ดังที่กล่าวในความเห็นที่ ๑ แล้ว ยังมี
หน้าที่เพิ่มความสุขสมบูรณ์ให้แก่ราษฎร เช่น
การเศรษฐกิจบางชนิด รัฐจะต้องเข้าแทรกแซง
หรือเข้าเป็นเจ้าของทำการเอง การปล่อยให้
เอกชนต่างคนต่างทำอาจจะเกิดมีการแก่งแย่ง
ผลสุดท้าย ใครมีกำลังในทางทรัพย์ก็มีชัย
ชนะแก่ผู้ขัดสน มีผู้ให้นามสมญารัฐที่ถือลัทธิ
นี้ว่า รัฐผู้สงเคราะห์ (Etat-providence)

ผู้สอนเห็นว่า ในทุกวันนี้เกือบจะกล่าวได้
ว่า แทบทุกประเทศ รัฐได้เข้าเกี่ยวข้องในทาง
เศรษฐกิจ ส่วนการเกี่ยวข้องมากหรือน้อยก็สุด
แต่ความนิยมของประเทศนั้นๆ แม้แต่ในประเทศ
ใดก็เห็นได้ว่า มีโรงงานหรือการเศรษฐกิจ
บางอย่าง ซึ่งรัฐได้ทำเองหรือได้เข้าแทรกแซง °

ซึ่งจะเห็นได้ว่า การแสดงทัศนะของปริทัศน์มี
น้ำหนักไปในทางเห็นด้วยกับการที่รัฐจะมี
บทบาทในการจัดการทางเศรษฐกิจ ไม่ใช่เพียง
แต่ทำหน้าที่ในการรักษาความสงบเรียบร้อย
เพียงอย่างเดียว และในเรื่องนี้ จะเห็นได้จาก
เค้าโครงการเศรษฐกิจของปริทัศน์ ที่ให้รัฐเข้ามา

มีบทบาทอย่างสำคัญในการจัดการทางเศรษฐกิจ
ซึ่งจะได้กล่าวต่อไป แต่ใน “คำอธิบายกฎหมาย
ปกครอง” นี้ ปริทัศน์ได้อธิบายถึง “การงานซึ่ง
ฝ่ายปกครองกระทำเพื่อส่งเสริม บำรุงฐานะ
และความเป็นอยู่ความสุขสมบูรณ์ของราษฎร”
ไว้ด้วย ซึ่งคำอธิบายของปริทัศน์ในเรื่องนี้มีความ
สอดคล้องกับความเห็นของปริทัศน์ที่ปรากฏในเค้า
โครงการเศรษฐกิจมาก ดังที่ปริทัศน์ได้อธิบายว่า

ปัญหาข้อแรกก็คือ อย่างไรเรียกว่า สุข
สมบูรณ์ของราษฎร ซึ่งยังไม่มีรัฐใดปฏิเสธ
ว่าการที่ปกครองไม่ได้ประสงค์ให้ราษฎรได้รับ
ความสุขสมบูรณ์ แต่เป็นการตรงข้าม ซึ่งต่าง
รัฐก็ประสงค์ที่จะให้ราษฎรของตนได้รับความ
สุขสมบูรณ์

ข้อความพิศดารอันเกี่ยวแก่ ความสุข
สมบูรณ์นั้นมีอยู่มาก แต่สิ่งสำคัญเหล่านี้คงจะ
ไม่มีใครปฏิเสธ คือ การมีอาหารรับประทาน
ด้วยความพอใจ มีเครื่องนุ่งห่ม มีสถานที่อยู่
อันเหมาะแก่ความสุขและความพอใจของบุคคล
มีความสะดวกในการเคลื่อนที่หรือหมุนเวียน
จากแห่งหนึ่ง การพักผ่อนและหาความเพลิดเพลิน
ร่างกายได้รับความเหนื่อยเหน็ดน้อยเพราะ
ได้ทำงาน แม้จะเป็นเด็ก เฒ่าชรา เจ็บป่วย ก็
ได้รับความสุขสมบูรณ์นี้

วิธีที่ฝ่ายปกครองได้กระทำ อาจแตกต่างกัน
ตามรัฐและตามลัทธิต่างๆ กล่าวคือ บาง
รัฐฝ่ายปกครองได้กระทำเพียงแต่การควบคุม
และส่งเสริมให้เอกชนกระทำ หรือให้เอกชน
รวมกันเป็นสหกรณ์กระทำขึ้น และในบางรัฐ
ฝ่ายปกครองได้ลงมือกระทำเสียเองแทนเอกชน”

๑. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๕๖
๒. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๗๗

ซึ่งจะเห็นได้ว่า ความเห็นของปรีดีในเรื่อง “*การงานซึ่งฝ่ายปกครองกระทำเพื่อส่งเสริมบำรุงฐานะ และความเป็นอยู่ความสุขสมบูรณ์ของราษฎร*” นี้ มีความสอดคล้องกับเค้าโครงการเศรษฐกิจมาก และปรีดีได้อธิบายถึงชนิดแห่งการงาน ซึ่งฝ่ายปกครองจะต้องกระทำ โดยแบ่งเป็น ๒ สาขาใหญ่ คือ ในทางเศรษฐกิจ และในทางสมาคมกิจ ในทางเศรษฐกิจ ปรีดีได้กล่าวถึงเรื่องประดิษฐกรรม ปริวัตรกรรม วิภาคกรรม และโภคยกรรม ส่วนในทางสมาคมกิจ ปรีดีได้กล่าวถึง การสาธารณสุข การช่วยเหลือคนอนาถาและไร้ความสามารถ การพยาบาล และการศึกษา แม้ว่าในการอธิบายเรื่องนี้ ปรีดีจะอธิบายเพียงสั้นๆ ประมาณ ๕ หน้า โดยไม่ได้อธิบายรายละเอียดมากนัก แต่การอธิบายในส่วนนี้สะท้อนให้เห็นทัศนะของปรีดีในเรื่องบทบาทของรัฐในการจัดการทางเศรษฐกิจและสังคม ซึ่งในทัศนะของปรีดี รัฐควรมีหน้าที่ที่จะต้องกระทำเพื่อส่งเสริมบำรุงฐานะและความเป็นอยู่ ความสุขสมบูรณ์ของราษฎร รัฐไม่ควรมีหน้าที่แต่เพียงรักษาความสงบเรียบร้อยภายในอาณาจักรเท่านั้น ซึ่งทัศนะดังกล่าวของปรีดีนี้ จะปรากฏให้เห็นชัดเจนในเค้าโครงการเศรษฐกิจในเวลาต่อมา

นอกจากเรื่อง “*การงานในทางปกครอง*” ดังที่กล่าวแล้ว “*คำอธิบายกฎหมายปกครอง*” ของปรีดี ยังประกอบด้วยเรื่อง “*การคลังของประเทศ*” และเรื่อง “*คดีปกครอง*” อีกด้วย ในการอธิบายเรื่อง “*การคลังของประเทศ*” ปรีดีได้อธิบายสั้นๆ ในเรื่องเกี่ยวกับงบประมาณรายได้และรายจ่ายของประเทศ ส่วนเรื่อง

“*คดีปกครอง*” ปรีดีก็ได้อธิบายเพียงสั้นๆ เช่นกัน ถึงวิธีการต่างๆ ที่ราษฎรผู้ได้รับความเสียหายจากการกระทำของฝ่ายปกครอง จะฟ้องร้องการกระทำของเจ้าหน้าที่ในทางปกครองได้อย่างไรบ้าง ซึ่งในเรื่องนี้ ปรีดีก็ได้กล่าวถึง “*ศาลปกครอง*” หลายครั้ง และได้แสดงความเห็นในทำนองที่ต้องการให้มีศาลปกครองขึ้นเพื่อดำเนินคดีที่เกี่ยวกับทางด้านปกครอง ซึ่งปรีดีได้กล่าวว่า

ในบางประเทศ เช่นในประเทศคอนติเนนทียุโรป มีอาทิ ฝรั่งเศส เยอรมัน ฯลฯ และในประเทศญี่ปุ่น ได้มีศาลปกครองตั้งขึ้นแยกจากศาลยุติธรรมเพื่อวินิจฉัยคดีปกครอง แต่ในประเทศสยามมิได้มีศาลปกครอง เช่นว่านั้น เหตุฉะนั้น ผู้ที่ได้รับความเดือดร้อนเสียหายจากการกระทำของฝ่ายปกครอง จึงมีทางที่จะฟ้องหรือร้องทุกข์ได้เพียงจำกัด^๑

ทัศนะของปรีดีในเรื่องเกี่ยวกับการจัดตั้งศาลปกครองนี้ ได้ปรากฏเสมอๆ ในงานชิ้นต่างๆ ของปรีดี ดังเช่นในบทความเรื่อง “*คดีปกครองในประเทศฝรั่งเศส*” ซึ่งได้กล่าวไปแล้ว และใน*คำอธิบายกฎหมายปกครอง*นี้ ปรีดีก็ได้กล่าวถึงศาลปกครองอีกหลายครั้ง ในทำนองเห็นด้วยและสนับสนุน จะให้มีการจัดตั้งขึ้นในประเทศไทย

เมื่อก้าวโดยสรุป จะเห็นได้ว่า คำอธิบายกฎหมายปกครองของปรีดีนี้ ได้ชี้ให้เห็นถึงหลักการปกครองในระบบประชาธิปไตยหลายประการ เช่น ชี้ให้เห็นถึงสิทธิของมนุษยชน เสรีภาพ เสมอภาค ภราดรภาพ หลักการที่อำนาจสูงสุดในประเทศเป็นของประชาชนใน

๑. เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๙๐

ระบอบประชาธิปไตย หลักการแบ่งแยกอำนาจ บริหาร อำนาจนิติบัญญัติ และอำนาจตุลาการ และการมีสภาผู้แทนราษฎรที่เป็นตัวแทนของประชาชนในระบอบประชาธิปไตย นอกจากนี้ ปรีดียังได้กล่าวเปรียบเทียบการปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์กับการปกครองในระบอบประชาธิปไตยในด้านต่างๆ แม้ว่า จะไม่ได้อธิบายเปรียบเทียบอย่างชัดเจนโดยตรงก็ตาม และยังได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับหน้าที่ของรัฐในทางเศรษฐกิจ ที่ปรีดีเรียกว่า การงานซึ่งฝ่ายปกครองกระทำเพื่อส่งเสริมบำรุงฐานะ และความเป็นอยู่ ความสมบูรณ์ของราษฎร ทั้งได้แสดงทัศนะเกี่ยวกับการแบ่งแยกอำนาจบริหารบางอย่างให้ท้องถิ่นจัดทำเองดังในรูปของเทศบาล และเสนอความเห็นในเรื่องศาลปกครอง รวมทั้งความเห็นปลีกย่อยอื่นๆดังที่ ได้กล่าวไปแล้ว ดังนั้น คำอธิบายกฎหมายปกครองของปรีดี จึงกว้างขวางและจูงใจบุคคลผู้อ่านให้เกิดความสนใจในกิจการของบ้านเมือง และปรารถนาที่จะเข้ามีส่วนร่วมในการปกครองตนเองมากยิ่งขึ้น คำอธิบายกฎหมายปกครอง จึงมีส่วนเกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์แห่งการปฏิวัติอันเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาสิทธิราชย์ มาเป็นระบอบราชาธิปไตยภายใต้รัฐธรรมนูญ ดังที่ปรีดีได้กล่าวไว้

เมื่อกล่าวโดยสรุปอีกครั้งหนึ่ง สำหรับ “ความคิดทางการเมืองของปรีดีในช่วงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง ปี ๒๔๗๕” นี้ ก็ จะเห็นได้ว่าในช่วงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง ปี ๒๔๗๕ ปรีดีได้มีความเห็นถึงข้อจำกัด บางอย่างของการปกครองในระบอบสมบูรณาสิทธิราชย์ และมีความสนใจในปัญหาบ้านเมือง ตั้งแต่ครั้งยังเป็นนักศึกษา ทั้งสนใจที่จะศึกษา

ค้นคว้าถึงวิธีการที่จะแก้ไขปัญหาบางอย่าง จนถึงได้มีความคิดเห็นต่อการเปลี่ยนแปลง การปกครอง และได้พยายามดำเนินการเพื่อ การเปลี่ยนแปลงการปกครองนั้น เมื่อสำเร็จ การศึกษา และกลับเข้ารับราชการในประเทศไทย ก็ได้พยายามเคลื่อนไหวเผยแพร่ความคิดเกี่ยวกับการปกครอง และได้ส่งเสริมและ แนะนำให้คนเห็นคุณค่าหรือความดีงามของ การปกครองในระบอบประชาธิปไตย ทั้งได้ชี้ให้เห็นถึงข้อจำกัดของการปกครอง ในระบอบ สมบูรณาญาสิทธิราชย์ แม้ว่าในเวลานั้นการ เคลื่อนไหวดังกล่าวจะกระทำได้โดยยาก เนื่อง จากการปกครองในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ได้มีกฎหมายจำกัดสิทธิเสรีภาพในการแสดง ความคิดเห็นและการกระทำอันจะเป็นการนำ ไปสู่การเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและทาง เศรษฐกิจที่เป็นอยู่ในเวลานั้น แต่ปรีดีได้ พยายามดำเนินการเผยแพร่ความคิดเห็นและ ความรู้ทางด้านการเมืองการปกครอง และ ความรู้ทางด้านเศรษฐกิจ ในลักษณะที่เป็น วิชาการ โดยอาศัยการสอนที่โรงเรียนกฎหมาย การตั้งโรงพิมพ์นิตินิตาสัน และพิมพ์หนังสือ ‘นิตินิตาสัน’ และหนังสือกฎหมายอื่นๆออกเผยแพร่ว่า รวมทั้งการเขียนบทความแสดงความคิด เห็นในเรื่องต่างๆ ซึ่งบทบาท ของปรีดีในช่วง เวลาดังกล่าวนี้ เป็นบทบาทที่เด่นเป็นพิเศษ เมื่อเทียบกับผู้ก่อการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ๒๔๗๕ คนอื่นๆ ซึ่งดูเหมือนจะไม่มีผลงาน ในด้านการแสดงความคิดเห็นในลักษณะที่เปิด เผยต่อสาธารณชนในวงกว้าง อย่างในกรณี ของปรีดีในช่วงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง ๒๔๗๕ นี้ และบทบาทดังกล่าวของปรีดีนี้เอง ที่มีส่วนทำให้ปรีดีได้รับการยอมรับให้

เป็นผู้นำทางความคิด และเป็นผู้นำของคณะราษฎรทางด้านพลเรือน ทั้งเป็นศูนย์กลางของคนรุ่นใหม่ ที่มีความคิดก้าวหน้าในเวลานั้น^๑

และเมื่อกล่าวสำหรับความคิดทางการเมืองของปรีดี ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ ก็อาจกล่าวได้ว่า ปรีดีมีความต้องการการปกครองในระบอบประชาธิปไตย และเห็นถึงข้อจำกัดของการปกครอง ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ จึงต้องการเปลี่ยนแปลงการปกครองจากระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ ให้เป็นการปกครองแบบประชาธิปไตย และต้องการพัฒนาประเทศให้เจริญทัดเทียมกับประเทศอื่น ๆ ดังจะเห็นได้จากการที่ปรีดีมักจะยกตัวอย่างความเจริญของประเทศต่าง ๆ มาเปรียบเทียบอยู่เสมอในการเสนอความเห็นของตน และปรีดีก็ได้ตระหนักและชี้ให้เห็นถึงปัญหาของสยามในเวลานั้น ในปัญหาเรื่องเอกราชในทางศาล ปัญหาสิทธิสภาพนอกอาณาเขต และฐานะพิเศษของคนต่างด้าว ปัญหาความไม่สมบูรณ์บางประการของกฎหมายที่ใช้อยู่ในเวลานั้น ปัญหาสิทธิเสรีภาพและความเสมอภาคของประชาชน ปัญหาการมีสิทธิมีเสียงในการปกครองตนเองของประชาชน รวมถึงปัญหาทางด้านการจัดการทางเศรษฐกิจและสังคม ซึ่งความเห็นในเรื่องต่าง ๆ เหล่านี้ได้ปรากฏอยู่ในงานเขียนของปรีดี ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ ดังที่ผู้เขียนได้กล่าวไปแล้ว

และเมื่อพิจารณาความคิดทางการเมืองของปรีดีจากผลงานในเรื่องต่าง ๆ ของปรีดีในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ ก็จะเห็นได้ว่า หลักการ ๖ ประการของคณะราษฎร อันประกอบด้วยหลักเอกราช หลักการรักษาความสงบเรียบร้อยภายใน หลักการเศรษฐกิจ เสมอภาค เสรีภาพ และการศึกษาที่ปรีดีได้เป็นผู้เสนอขึ้นในที่ประชุมผู้ก่อการฯ และได้ประกาศเป็นเป้าหมายและวัตถุประสงค์ของคณะราษฎรที่ทำการเปลี่ยนแปลงการปกครอง เมื่อวันที่ ๒๔ มิถุนายน ๒๔๗๕ ใน “ประกาศคณะราษฎร” นั้น เป็นหลักการที่เป็นผลมาจากความคิดเห็นของปรีดี ในการที่จะแก้ไขปัญหาดังกล่าวของประเทศสยาม ในเวลานั้น ซึ่งความคิดของปรีดีในช่วงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครอง ๒๔๗๕ นี้ และเป็นความคิดที่สืบต่อมาจนถึงหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง ๒๔๗๕ อันแสดงให้เห็นว่าความคิดทางการเมืองของปรีดีในช่วงก่อนเปลี่ยนแปลงการปกครองนี้ ได้มีผลอย่างสำคัญต่อการดำเนินการเพื่อการเปลี่ยนแปลงการปกครองของปรีดี และต่อการดำเนินงานภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครองนั้น ซึ่งความเห็นของปรีดีในเรื่องต่าง ๆ ในช่วงเวลาดังกล่าวนี้ จะปรากฏให้เห็นชัดเจนและเป็นรูปธรรมมาก ขึ้นภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง ๒๔๗๕

๑. เกียรติชัย พงษ์พานิช, *ปรีดี* ๒๔๗๕ (พระนคร : แพร่พิทยา, ๒๕๑๔), หน้า ๙๗ อ้างจาก John Coast, *Some Aspect of Siam Political* (New York : Institute of Pacific Relation, 1953), p.3